

School of Theology at Claremont

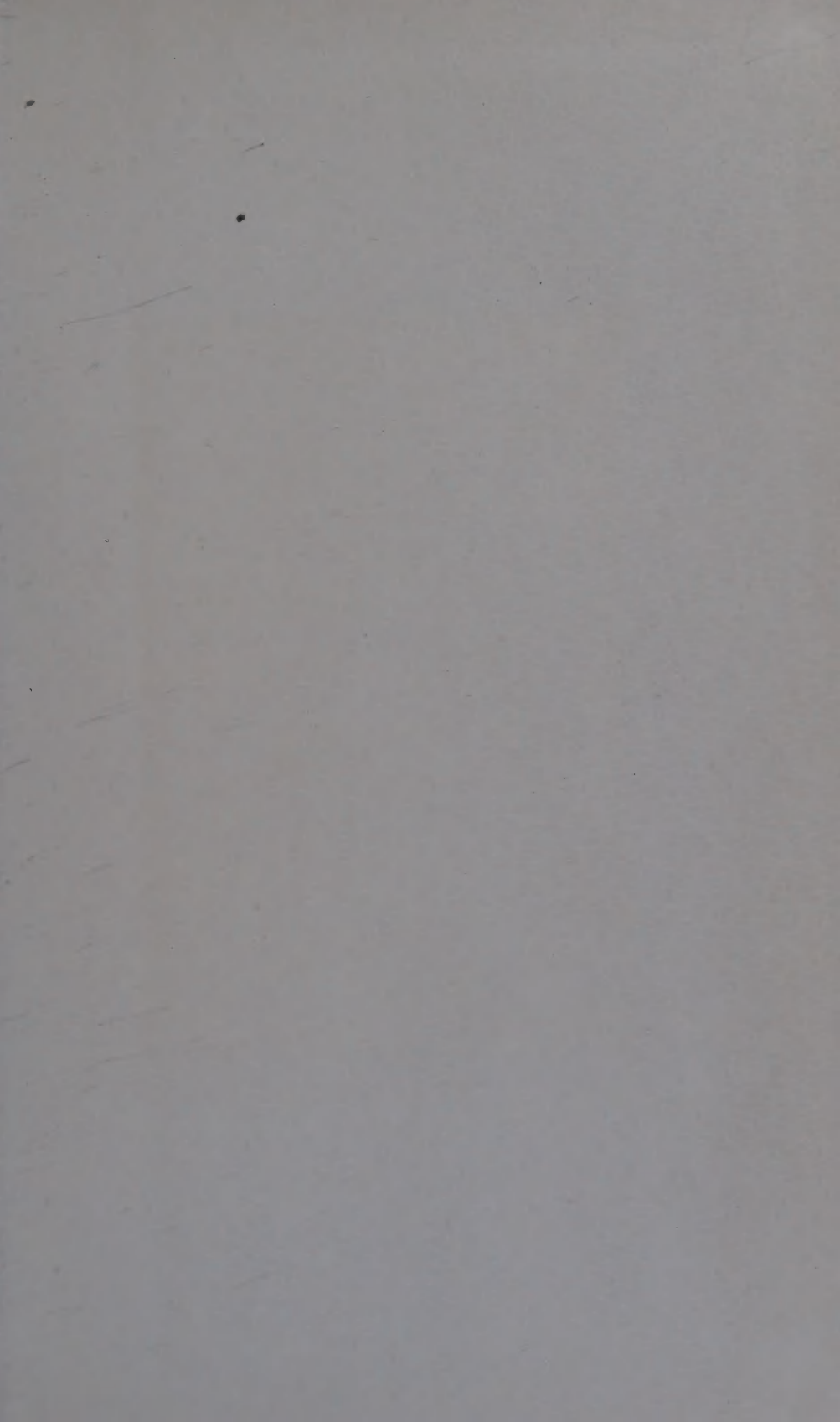
1001 1375044

GERMAN

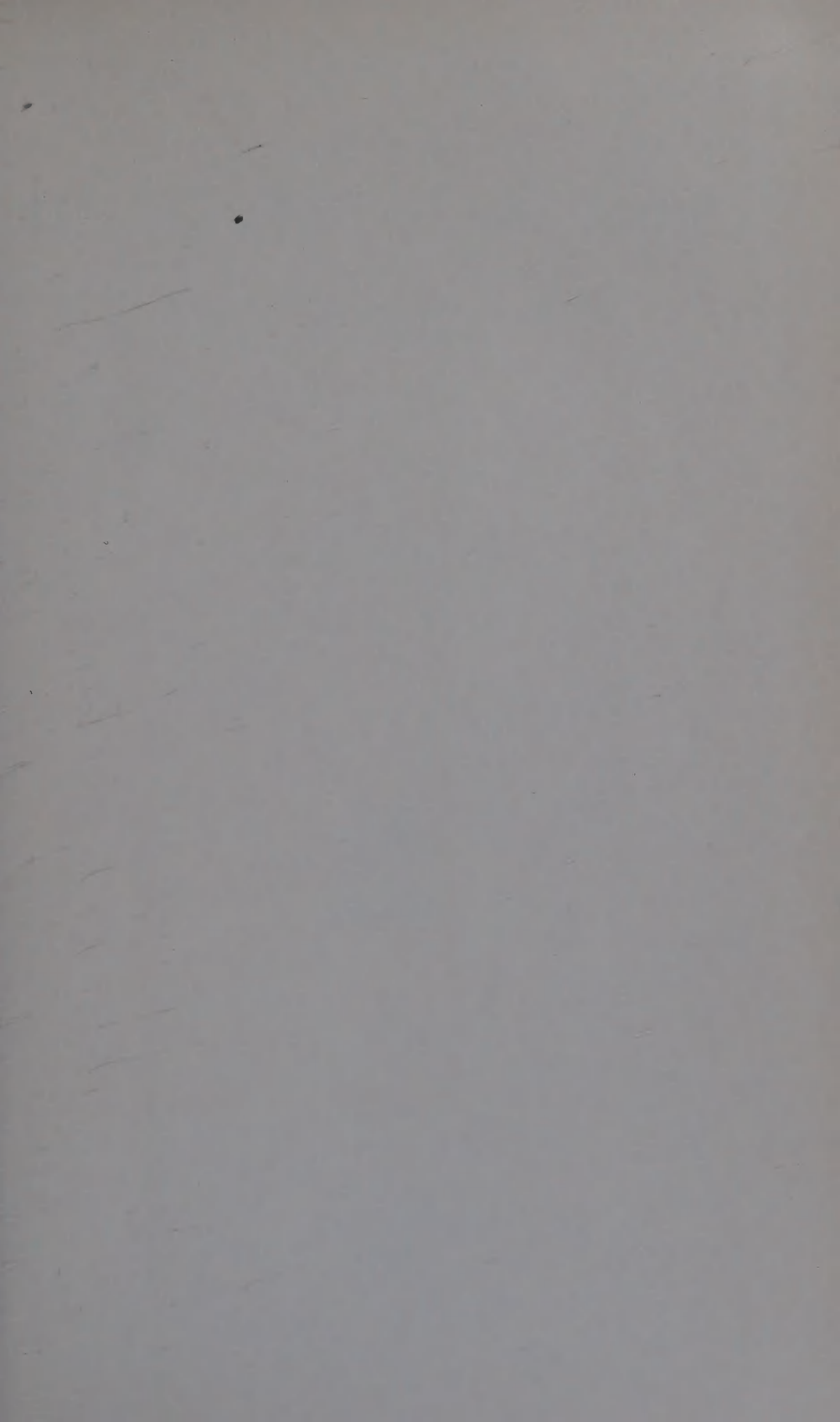
Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

Het Bijbelsch Humanisme
in Nederland

BR
904
L7

DOOR

Dr. J. LINDEBOOM

LEIDEN
A. H. ADRIANI
1913

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

VOORBERICHT.

Dit boek dankt zijn ontstaan deels aan de belangstelling, waarmede ik reeds eerder mijne aandacht bij de humanistische en reformatorische geestesstroomingen had bepaald, deels aan de opwekking van mijn hooggeachten leermeester Dr. F. Pijper, hoogleeraar te Leiden, die mij wees op dit vruchtbaar, en weinig bewerkt arbeidsveld. Ware het niet, dat hij, zich niet slechts bij opwekking bepalende, mij voortdurend met raad en daad terzijde had gestaan, het binnenhalen van dezen oogst ware mij onmogelijk geweest. Uit den grond mijns harten dank ik hem voor zijn steun; moge dit werk een niet al te klein bewijs leveren, dat mijn arbeid zijne belangstelling waardig was.

Groot ook is mijne erkentelijkheid aan het personeel der universiteits-bibliotheek te Leiden; nooit deed ik vergeefs een beroep op zijne hulpvaardigheid. Daarnaast ondervond ik groote medewerking van de directies der universiteits-bibliotheken te Leuven en te Gent, van die der Königl. Universitäts-Bibliothek te Münster, der Königl. Universitäts-Bibliothek te Leipzig, der Königl. Universitäts-Bibliothek te Bonn, der Stadt-Bibliothek te Keulen, der Gymnasium-Bibliothek te Elberfeld, der universiteits-bibliotheken te Utrecht, Groningen en Amsterdam, der stedelijke bibliotheek te Alkmaar, der Atheneum-bibliotheek te Deventer, van de bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam; met de grootst mogelijke welwillendheid werden, dikwijls zeer zeldzame, werken ter mijner beschikking gesteld. Menigmaal ontving ik van hunne zijde waardevolle inlichtingen;

ik noem de namen van prof. R. Maere te Leuven, prof. Dr. Willem de Vreese te Gent, Dr. Löffler en Dr. Molitor te Münster, Dr. A. Keysser te Keulen, prof. Dr. Seitz te Elberfeld, Dr. P. C. Molhuysen te Leiden, Ds. J. C. van Slee te Deventer, den heer C. W. Bruinvis te Alkmaar. — Bij het nalezen en de correctie der drukproeven ontving ik goede hulp van mijn schoonvader, den heer A. H. Adriani te Leiden.

Berkhout, Mei 1913.

J. L.

INHOUD.

	Blz.
VOORBERICHT	III—IV
INHOUDSWIJZER	V—VIII
INLEIDING	1—38

Nadere bepaling der begrippen „Bijbelsch” en „in Nederland”: 1—2; ontwikkeling van het humanisme en conflict met het Christendom: 2—5; het conflict in Nederland opgelost in het Bijbelsch humanisme: 6—9; nationaal besef daarin: 10; „Bijbelsch”, niet „libertijnsch”: 11—12; tegenwerking van het barbarisme: 13—15; het Bijb. hum. geen theologie, maar wetenschap: 15—16; verschillende uitingen ervan: *a.* Erasmus' leeken-theologie: 17—18, *b.* wetenschap-kunst, woord-cultus: 18—22; in hoeverre bij het Bijb. hum. van zuivere kunst kan gesproken worden: 22—24; verband van het Bijb. hum. met de Nederlandsche reformatische richting: 25—27; de zwakke punten van het Bijb. hum.: *a.* de Latino-manie: 28—30, *b.* gebrek aan harmonie: 30—31, *c.* kunstmatig classicisme: 31—32, *d.* rationalisme: 32—33; gunstige invloed, door het Bijb. hum. op de vrije ontwikkeling der vroomheid uitgeoefend: 33—34; het individuele karakter van het Bijb. hum., het gewenschte van behandeling naar de personen, niet naar de denkbeelden: 34—35; indeeling der behandeling: 35—37; de eigen geschriften der Bijb. humanisten de beste, maar weinig gebruikte bron: 37—38.

HOOFDSTUK I. De oudste vertegenwoordigers van het Bijbelsch humanisme in Nederland	39—111
--	--------

Wessel Gansfort; dankte zijne ontwikkeling niet aan onderwijs op vaderlandschen bodem: 39—40; zijne jeugd. studie in Zwolle, Keulen, Parijs, Rome: 41—45; terug naar Groningen, zijne beteekenis voor het Bijb. hum. dagteekent van dien terugkeer: 45—46; de Aduarder humanistenkring: 46—49; Wessels anti-scholastiek latitudinarisme: 49—50; het Bijbelsch karakter zijner theologie: 50—54; tegenwerking van Joh. Hoek e. a.: 54—55; Wessel's Avondmaalsopvatting: 55—56; zijn leerling Gosewijn van Halen: 56—57; *Agricola*, zijn

levensloop: 58—60; Agricola een vertegenwoordiger van het formeele humanisme, zijne beteekenis voor het Bijb. hum. betrekkelijk gering: 61—63; zijne rede voor den clerus te Worms gehouden: 63—65; zijne beteekenis voor de latere Bijb. humanisten: 65—66; *Antonius Liber van Soest*, zijn levensloop die van den „dolenden ridder van het hum.”: 66—69; zijne brieven: 69—70; *Alex. Hegius*, zijn levensloop: 70—72; vriendschapsbetrekkingen tot Wessel en tot Agricola: 72—73; zijne grootste beteekenis gelegen in zijn arbeid ten bate van het onderwijs; de barbaristische toestand der Deventer school door hem verbeterd: 74—77; de dichterlijke en de wetenschappelijke waarde zijner geschriften gering: 77—79; zijne beteekenis voor het Grieksch en voor Bijbelstudie: 80—81; *Joh. Murmellius*, zijn levensloop, verblijf in Munster en Alkmaar, zijn dood en de geruchten dienaangaande: 81—84; Murmellius' beteekenis als schoolhervormer, de triviale school en het onderwijs in de „artes”: 84—88; zijn „Scoparius”, zijn optreden voor een hum. van zedelijk gehalte: 89—94; Murmellius geen reformator, wel moralist: 95—97; *Ortuinus Gratius*, als humanist miskend: 97—98; zijn levensloop, het onderwijs van Hegius: 98—100; groote verwachtingen van hum. zijde oorspronkelijk van hem gekoesterd: 100—102; de Reuchlin'sche strijd zijn verderf, de „Epistolae obsc. vir.”: 103—104; Gratius' optreden als kampioen van het traditioneele Christendom: 104—106; toch humanist gebleven: 106—107; zijn „Fasciculus rerum”: 107—109; zelfstandig standpunt door hem ingenomen: 109—110; G.' minder mooie karaktertrekken: 110—111.

HOOFDSTUK II. De Bijbelsche humanisten in hunne betrekkingen tot de Nederlandsche reformatie 112—199

Erasmus, de beteekenis van zijn optreden: 112—114; hij knoopte den band tusschen Christendom en humanisme: 114—116; de „Lof der Zotheid”: 116—118; Erasmus' beteekenis voor godsdienst en — Bijbelsche — theologie: 118—121; *Cornelius Aurelius*, zijn levensloop, vriendschap met Erasmus: 122—124; de door hem onderzonden tegenwerking: 124—126; zijn biblicisme 126—128; zijne kritiek op kerkelijke toestanden: 128—130; *Willem Hermansz.*, zijn bloed- en geestverwant: 130—133; de rectoren en hunne beteekenis: 133—134; *Herman Buschius*, zijn levensloop, zijne rol in den Reuchlin'schen strijd gespeeld: 134—138; de „dolende ridders van het

humanisme": 138—140; Buschius' verhouding tot Erasmus : 140; zijn „*Vallum humanitatis*": 140—143; zijne kritiek op kerkelijke toestanden : 143—145; *Gerardus Listerius*, zijn levensloop : 145—146; zijn pædagogische arbeid : 146—148; zijne „*Moria*"-commentaar : 148—149; zijn theologisch standpunt en zijne geestverwantschap met Erasmus : 149—152; *Guilielmus Gnapheus*, zijn levensloop : 152—154; zijne schooldrama's, zijn „*Acolastus*": 154—159; zijn theologisch standpunt, Hoen en Hinne Rode : 159—160; Rode's bemoeiingen voor de leeringen van Wessel en Hoen : 160—163; *Willem Frederiks*, zijn liberalisme, het Groninger dispuut : 163—167; *Regnerus Praedinius* : zijn levensloop en rectoraat : 167—169; Praedinius' biblicisme een gevaar voor zijn humanisme : 169—170; zijn theologisch standpunt, aansluitend bij Erasmus : 170—172; *Gerardus Geldenhauer*, zijn levensloop 172—179; bisschop Filips van Bourgondië : 173—175; Geldenhauer als Bijbelsch humanist : 179—182; als geschiedschrijver : 182—184; zijn strijd met Erasmus : 184—186; zijn geschrift over de Christelijke school : 186—189; *Johannes Sturm*, zijn levensloop : 189—191; zijne opvatting van „dienstbaar" humanisme : 191—192; Sturm een bekwaam humanist en pædagoog, zijn boek „over de inrichting der studie : 192—196; invloed daarvan, het tegenwoordige gymnasium : 197—198; zijn ideaal van „*sapiens et eloquens pietas*": 198—199.

HOOFDSTUK III. De Bijbelsche humanisten in hunne betrekkingen tot het Roomsche-Katholicisme . 200—277

Cornelius Grapheus, zijn levensloop, de tegenwerking der inquisitie : 200—202; zijn optreden als humanist : 202—205; zijne reformatorische bedoelingen, uitgaven van Pupper van Goch : 205—209; zijne betrekkingen tot Erasmus : 209—210; de Leuvense universiteit, *Jacobus Latomus* : 210—212; diens tegenstand tegen de drie talen : 213—217; desondanks man van humanistische vorming : 217—218; *Alardus van Amsterdam*, zijn weinig bekende levensloop : 218—219; zijne uitgave van Agricola : 220; zijn geestverwantschap met Erasmus, als humanist en als theoloog : 221—224; zijn biblicisme : 225—226; *Martinus Dorpius*, zijn levensloop, tijdelijke verwijdering van Erasmus : 226—232; Dorpius aanvankelijk tegen de Bijbelsche toepassing van het hum. : 232—235; zijne Paulusrede : 235—237; *Conradus Goclenius*, zijne beteekenis als humanist : 237—238; zijne bewondering voor Erasmus : 239—240; *Ludovicus Vives*, zijn levensloop : 240—241;

zijne beteekenis als wijsgeer: 242—243; zijne geestverwantschap met Erasmus: 243—245; Vives meer humanistisch wijsgeer, dan Bijbelsch humanist: 245—248; *Martinus Lipsius*, zijn levensloop, betrekkingen tot Erasmus: 248—252; de tegenwerking, welke hij ondervond: 252—253; *Cornelius Musius*, bewonderaar van Erasmus: 253—255; *Jod. Clichtoveus*, voorstander van het humanisme, maar tegen de Bijbelsche toepassing daarvan: 255—257; *Levinus Crucius*, zijn levensloop, zijn ijveren voor een zedelijk humanisme: 258—261; zijn aandringen op Bijbelkennis, zijn dichtèrlijk idealisme: 261—265; *Nicolaus Clenardus*, zijn optreden als humanist in Leuven en in Parijs: 265—267; zijne studie in de Semietische letteren, verblijf in Spanje en Portugal: 267—271; zijn ontwakende zendingsijver, verblijf in Marokko: 272—274; terugkeer in Spanje, zijne toekomstplannen door den dood verijdeld: 274; slotwoord: 276 vg.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN.	278—280
-------------------------------------	---------

INLEIDING.

De woorden „Bijbelsch humanisme” bijeen te zien, zooals op den titel van dit werk het geval is, mag zeker iets ongewoons genoemd worden. De beweging van veelzijdige geestesontplooiing, welke kortweg humanisme wordt genoemd, vindt ook nog tegenwoordig warme bewonderaars, maar daartegenover staan anderen wier belangstelling matig, en wier sympathie gering is. Deze laatsten zullen zich allicht verbazen over de bepaling „Bijbelsch”, gebruikt voor eene geestesstrooming, die voor hen nu eenmaal niet in eene reuk van heiligheid staat; de eersten zijn misschien van meening, dat in die beperkende omschrijving een gevaar gelegen is voor het veelzijdige, dat immer als een kenmerk van het humanisme gegolden heeft, en zij zullen hunne bezwaren te meer gegrond achten vanwege de eveneens beperkende bijvoeging „in Nederland”. Zoo zullen er zijn, die het woord „Bijbelsch” te goed rekenen voor het humanisme, anderen, die het humanisme te groot achten om door die dubbele omschrijving: „Bijbelsch” en „in Nederland” te worden bepaald. Ook zij, ten slotte, wier belangstelling in den titel niet onmiddellijk tot het maken van bezwaren voert, zullen nadere verklaring wenschelijk achten. Wij willen trachten haar in de volgende bladzijden te geven.

Een paar opmerkingen mogen voorafgaan. Sprekende van Nederland hebben wij niet een ethnografisch, staat- of taalkundig nauwkeurig bepaald gebied op het oog. Niemand, der zake kundig, zal het durven ondernemen het Nederland van omstreeks het jaar 1500 scherp te begrenzen, niemand ook durven ontkennen, dat met zeker recht van Nederlandsche gewesten kan gesproken worden. Gesteld dat er scherpe grenzen waren aan te wijzen,

dan zou toch het humanisme, dat vóór alles eene internationale beweging was, met die grensbepaling spotten; nu zij ontbreken mag het humanisme ons geen aanleiding zijn ze scherp te trekken. Wij vatten hier Nederland, min of meer willekeurig, als een „Groot-Nederland” op, waartoë Munster en Keulen desnoods ook mogen gerekend worden. De willekeur hierin is echter minder groot dan zij misschien lijkt. Dit moge blijken uit de bepaling „Bijbelsch”, die eenigszins als eene rechtvaardiging onzer grensafbakening kan worden beschouwd. In de Nederlanden heeft altijd eene groote belangstelling bestaan voor het Schriftuurlijke. Men heeft dikwijls van de Nederlanders als van een theologisch volk gesproken; juister ware het allicht van een Bijbelsch volk te gewagen. Wij bedoelen hiermede niet dezen trek aan andere volkeren te ontzeggen, wél hem meer in het bijzonder aan het onze toe te kennen. Het zoeken en geven van verklaringen ligt niet op onzen weg; wie trouwens aan de Broederschappen des Gemeenen Levens en aan de Congregatie van Windesheim denkt, heeft niet alleen de aanwijzing, maar ook een sleutel tot verklaring van de omstandigheid, dat tegen het einde der middeleeuwen in deze gewesten onder de geletterden een weg bereid was voor een Schriftuurlijk Christendom.

Wenden wij ons thans tot eene nadere verklaring van wat onder Bijbelsch humanisme valt te verstaan. Wij wagen het niet van het woord humanisme eene definitie te geven. Wie het humanisme gaat definieeren zal zoo licht gevaar loopen er het leven aan te ontnemen; liever geven wij eene omschrijving, die rekening houdt met en verklaring geeft van zijn ontstaan. Veelal beschouwt men het humanisme als eene geestesbeweging, zich uitende in verhoogde belangstelling voor de klassieke beschaving, welke tegen het einde der middeleeuwen opkwam. Maar eigenlijk is het humanisme er altijd geweest, zoolang daar bewuste tegenstelling werd gevoeld tusschen de rijke beschaving der antieke wereld, en het barbarisme van het sedert de groote volksverhuizing West-Europa overstroomende Germanendom. Dat die tegenstelling gevoeld kon worden, en blijven

worden, is te danken geweest aan de Kerk, het onderwijs- en wetenschaps-instituut der middeleeuwen bij uitnemendheid, waaraan de klassieke cultuur grootere verplichtingen heeft dan gewoonlijk erkend wordt. Maar het hooghouden dezer cultuur was zeker niet het eenige, en evenmin het voornaamste doel der Kerk; wanneer zij haar niettemin bevorderd heeft, geschiedde dit als gevolg van andere bedoelingen en uitingen, waaronder er waren die zelfs meer en meer tegen het antieke ideaal ingingen. De wereldontvluchtende trek, die het middeleeuwsche Christendom ontegenzeggelijk eigen was, de nadruk op het sacramenteele gelegd, de dogmatische bearbeiding der speciaal Christelijke geloofswaarheden, de groei en de codificatie van het kanonieke recht, — dit alles voerde op wegen waar men met de cultuur van Hellas en Rome steeds minder in aanraking kwam. Levenspraktijk en levensleer, kerkelijke vroomheid en kerkelijke wetenschap, vervreemdden steeds meer van haar. Daarbij kwam dat de Kerk zich eigen kunstvormen en -richtingen geschapen had, nauw aansluitend aan haar doel, zoodat óók op dat gebied de rijkdom der oude beschaving niet meer als iets onontbeerlijks, zelfs niet meer als iets begeerlijks, gevoeld werd. Niettemin bleef eene, zij het ook vaak latente, belangstelling voor de oude wereldbeschouwing bestaan; in het heden was veel, dat aan het verleden herinnerde, en de belangstelling er voor zooal niet levendig hield, dan toch voor uitsterven bewaarde. Vereenigde de paus niet een deel van de beteekenis zoowel van den Romeinschen pontifex maximus, den opperpriester, als van den caesar, den wereldheerscher, in zijne persoon? Bleef het Latijn niet de officieele kerktaal? De wijsbegeerte van Aristoteles, de ruggegraat der scholastiek, hield in de wetenschap de gedachte aan het klassieke denken levendig, en in sommige der zeven „vrije kunsten”, welker beoefening den grondslag voor alle wetenschappelijke studie vormde — in grammatica en rhetorica, bijv. — leefde menige herinnering aan de oude cultuur. Maar meer bewust is men eerst uit de klassieke bronnen gaan putten, toen het eerste millennium der Christelijke jaartelling verlopen was; het was tengevolge van practisch

gevoelde behoefte dat korten tijd daarna aan de hoogeschool te Bologna de studie van het Romeinsche recht herleefde. Dit kan men het begin der renaissance noemen. Maar renaissance is geen humanisme. Het woord renaissance eischt nadere bepaling, vraagt een object naast zich, heeft het object, den vollen rijkdom, niet in zich zelf; het beteekent: herleving, wedergeboorte van . . . wat anders. In zooverre is het woord humanisme rijker; het heeft de volheid zijner beteekenis in zich zelf; zoo is het humanisme ook aanduiding van een meer volledig geestelijk streven dan de renaissance, het beteekent: waardeering van het echt-menschelijke, ontplooiing van 's menschen adeldom. Eene groote schrede in die richting werd gedaan toen de dichters het voetspoor der juristen gingen volgen; de besten onder hen beoogden daarbij niet slechts een bloot navolgen van de oude voorbeelden, maar een nieuw scheppen, gedreven, bezield door den ouden geest. En die geest, de harmonische geest van de klassieke cultuur, is die van het echt-, het eeuwig-menschelijke. Wat nu, en altijd, in de werken der Ouden bekoort, ontroert, dat is het verstaanbare, het onmiddellijk sprekende, waarbij afstanden van ruimte en tijd vervallen, het is de onmiddellijke uitdrukking van de éénheid van den menschelijken geest, en ook wanneer het allerschoonste en -verhevenste wordt uitgedrukt geschiedt dit op eene wijze, die het goddelijke weet te vermenschelijken zonder het neer te halen, — misschien wel omdat zij den beschouwenden en bewonderenden mensch verheft en nader tot het goddelijke brengt.

Toen dan de kunstenaars het humanisme gegrepen hadden, werd het menschelijke aan de menschen gebracht. Men zij voorzichtig met het wegen der beteekenis van het woord kunstenaar. De kunstenaar van het humanisme was niet iemand buiten de samenleving staande; hij kon wijsgeer zijn en theoloog, „rede-naar” en dichter; de specificatie der geestelijke wetenschappen was toen nog niet zoo ver gevorderd, of de „omnis homo” kon zich mannen der Oudheid tot zeer onmiddellijke voorbeelden nemen. „Terug naar Rome” werd eene leuze met nauw aan het letterlijke aansluitende geldigheid. En eene eerste voorwaarde

werd: terugkeer tot het zuivere, klassieke Latijn, niet alleen het voertuig der antieke beschaving, maar ook de poort, die den toegang tot de oude wereld kon ontsluiten. Hier werd het humanisme weer eene herleving: renaissance van het Latijn, straks van het Grieksch. Zoodoende verschijnt de kunstenaar van dien tijd — wij hebben hier dan meer in het bijzonder den letterkundige op het oog — tevens als de taalkundige, de man van opvoeding en onderwijs. Maar onder dit alles ontstond steeds meer eene kloof tusschen de Christelijke, kerkelijke wereldbeschouwing en de humanistische. De idealen waren anders: dáár de mensch als mensch een duivelskind geacht, hier soms een god bijna gelijk gedacht. De toepassing ervan was anders: dáár eene kerkelijk dienstbare wetenschap, hier eene, die, zij 't ook nog aarzelende, eerste schreden trachtte te zetten op „onafhankelijk” gebied. Ook in onderdeelen dier toepassing openbaarde zich het verschil; om een hoogst belangrijk te noemen: dáár het Latijn als taal van Kerk en kerkelijke wetenschap aangewend, hier gehuldigd als onwaardig middel om te komen tot echt-menschelijke, goddelijk-verhevene levenswijsheden, bestudeerd niet allereerst om nut, maar om der schoonheid wil. Zoo gingen kerkelijk Christendom en humanisme steeds meer uiteen; met nadruk spreken wij van kerkelijk Christendom, niet om het te onderscheiden van een of ander, gelijktijdig daarnaast bestaand, onkerkelijk Christendom — de enkele secten komen hierbij niet in aanmerking —, maar om ruimte te laten voor een Christendom dat straks zich niet allereerst als kerkelijk zou aandienen. Zulk een Christendom kwam naar voren toen het humanisme, taal-zuiverend, de oude documenten des geloofs zegevierend omhoog hief, deels als eene aanklacht tegen kerkleer en kerkelijke wetenschap, deels als eene rechtvaardiging van zijn eigen streven. Dat was de renaissance des Christendoms; het was tevens een der hoogste en rijkste uitingen van het humanisme zelf, rijkdom van vorm en van inhoud beide.

Deze openbaring van het humanisme was echter niet weggelegd voor het land zijner afkomst. In Italië, waar het van ouds een bodem vond van aesthetische ontvankelijkheid, schonk

het rijken oogst op de gebieden van beeldende kunsten en poëzie; aan de hoven der Italiaansche vorsten bloeide meer in het bijzonder de renaissance, ontstonden schoone scheppingen op doek en in marmer, werden zoete zangen gedicht, daar werd geleefd in een roes van vorm-aanbidding. En waar de vorm den inhoud in waarde en zin te boven ging — zooals vaak bij de poëzie; niet altijd, getuige Dante! — daar kwam het humanisme tot nabootsing, oppervlakkigheid, straks tot obsceniteit. Wel bracht in Italië het humanisme ook de renaissance der wijsbegeerte — wij noemen den Platonist Marsilio Ficino —, wel werd ook daar eene wedergeboorte van Schriftstudie bewerkt — men denke aan Laurentius Valla en Pico della Mirandola —, maar de renaissance des Christendoms zou meer bepaaldelijk in de Nederlanden, of wil men: in West-Duitschland, plaats vinden. Dit is geenszins als eene ontluistering van het Italiaansche humanisme op te vatten; laten wij er ten overvloede op wijzen dat de man, die in deze landen het eerst een Bijbelsch humanisme voorstond, Wessel Gansfort, zelf een kweekeling der Italiaansche scholen en een geestdriftig bewonderaar van Pico della Mirandola was. Maar hoe verder de middeleeuwen vorderden, hoe meer zich het zwaartepunt van theologische wetenschap naar de niet-Italiaansche zijde der Alpen verplaatste; voor een Bijbelsch humanisme waren deze streken het beloofde land. Het zijn twee Nederlanders geweest: Wessel Gansfort en Erasmus, die het echt-menschelijke der humanistische cultuur en het echt-, d. w. hier, volgens humanisten-maatstaf, zeggen: Bijbelsch-Christelijke van het Christendom als één wisten te doen zien. En naast en achter hen kwam eene schaar van opvoedkundigen en taalgeleerden te staan; dezen, om den toegang tot den Bijbel in de grondtalen, tot Kerkvaders, in één woord, om de bronnen van het Christendom te ontsluiten, genen om de studie te leiden, de gemoederen ontvankelijk te maken voor de wijsheid en schoonheid, welke is van alle tijden en alle volken.

Het Bijbelsch karakter van het Nederlandsche humanisme uitte zich niet alleen in belangstelling voor Bijbeluitgaven in de grondtalen, voor edities van kerkvaders en zuivering van den

Vulgata-tekst, maar ook in waardeering van de zedelijke en godsdienstige schatten, die de Christelijke oudheid haren beoefenaars onthult. Steeds meer zijn de Nederlandsche humanisten oog gaan krijgen voor de innerlijke waarde der oud-Christelijke cultuur, en hebben zij daar met nadruk op gewezen. Dit is ongetwijfeld voor een deel toe te schrijven aan het, boven reeds genoemde, van ouds aanwezige Bijbelsche karakter van het Christendom hier te lande. Maar deze omstandigheid verklaart niet geheel waarom óók het humanisme hier de Bijbelsche kleur aannam; wij moeten daarnaast rekening houden met den invloed, dien de tegenstanders huns ondanks op het humanisme hebben gehad. Juist het alarmgeschreeuw dat in „barbaristische” kringen opging over de goddeloosheid der nieuwe dichters en der voorstanders van een anderen wetenschappelijken koers, was den, overigens wel reeds „Christelijk” gezinden humanisten eene aansporing om al het mogelijke te doen voor een onbesmetten naam welke geen gedachten aan min of meer kettersche meeningen zou kunnen opwekken. Op hun standpunt meenden zij dien natuurlijk niet beter te kunnen hooghouden dan door een Bijbelsch Christendom voor te staan, hetgeen echter niet tot verzoening der strijdende meeningen voerde. Wessel noch Hegius hadden de verbolgenheid der „barbaristen” zoo van nabij aanschouwd — al had de eerste al wel moeten bemerken, dat zijne klassieke sympathieën aan de ontvangst zijner „ketterijen” niet ten goede kwamen —, maar meer militante geesten als Murmellius en Erasmus kwamen pijnlijker met het zelotendom der scholastieke cultuur in botsing. De Keulsche theologie-professoren, die ongeveer op de grens van oud en nieuw stonden, schreven bij een der werken van Murmellius eene voorrede, waarin zij de studie der Christelijke dichters aanbevalen als een heilzaam correctief tegen het paganisme! ¹⁾ Dat deze laatste opvatting wel eens tot wonderlijke excessen aanleiding gaf, zouden wij mogen opmaken uit eene klacht van een dier Keulsche

---

¹⁾ D. Reichling, *Johannes Murmellius, sein Leben und seine Werke*, Freib. i. B. 1880, S. 39.

heeren, Ortuinus Gratus, overigens niet bepaald een barbarist¹⁾. „Zoover is het met Gods Kerk gekomen”, zegt hij in een zijner verweerschriften tegen de partijgangers van Reuchlin, „dat de heidensche uitspraken vrijwel meer gemeen goed zijn dan de Christelijke. De dichters worden hooger geacht dan de gewijde kerkvaders, en in de enkele woordenpraal wordt alle heil gezocht. In openbare redevoeringen schijnt men het noemen van den naam van Jezus Christus als iets lachwekkends te beschouwen. Zodoende wordt het Evangelie in averechtschen zin uitgelegd, en aan het onfeilbare gezag der Schrift, met terzijdestelling van allen ernst, zoo van gelaat als van gemoed, te kort gedaan”²⁾. Ook wanneer wij aannemen dat deze schildering te donker is gekleurd, valt er genoeg op waar te nemen dat een protest rechtvaardigt. Aanleiding te meer voor mannen als Murellius, Erasmus, en zoo vele anderen, om aan te dringen op Christelijke lectuur. Murellius bezorgde vele uitgaven van Christelijke dichters, en hoewel liberaal genoeg om de zwierige poëzie der Latijnen niet geheel en al uit het onderwijs te bannen, gaf hij toch zelf bij voorkeur eene bloemlezing uit. In de voorrede daarvan zegt hij, hoe men bij de gedichten van Tibullus, Propertius en Ovidius bedacht moet zijn op den sexueelen prikkel, welke ze voor jongelieden niet ongevaarlijk maakt. Slechts die verzen behooren gelezen te worden, welke „tot goede zeden” dienstig zijn. Daarom biedt hij eene bloemlezing aan; besnoeiing en verandering acht hij ongewenscht³⁾. — Erasmus schreef reeds in 1496: „Ik maak mij soms boos op de jonge dichters, omdat zij bij het kiezen hunner voorbeelden zich Catullus, Tibullus, Propertius, Naso liever voor oogen stellen dan Ambrosius, dan Paulus Nolanus, dan Prudentius, dan Iu-

---

1) Wij achten dit woord verkieselijk boven „barbaar”, dat in ons spraakgebruik iets anders uitdrukt dan de humanisten er mee wilden aanduiden.

2) O. Gratus, *Lamentationes*, S. 340 [volledigen titel zie ben.].

3) *Flores || Tibulli, || Propertii, ac || Ovidii, ab Joanne || Murellio selecti, ac complusculis || mendis repurgati.* || Coloniae Agrippinae, || ad intersignium Monoceratis. || M. D. LXX. — Formaat: klein-in 8°. — Ongepagineerd. — Bed. plaats ald.: quat. A, fol. 1 v° sq.

vencus, dan Mozes, David of Salomo, als waren zij niet ten volle Christenen" ¹⁾. Erasmus, de door alle humanisten als grootmeester erkende, heeft zich trouwens oneindig meer met de Christelijke, dan met de paganistische oudheid beziggehouden; dat dit aan zijn aanzien en gezag allerm minst afbreuk heeft gedaan is wel het beste bewijs, dat de „geloovige" strooming in het humanisme nimmer als eene reactie of verstarring werd beschouwd. Op zijn voetspoor hebben velen eene lans gebroken voor de Christelijke dichters, en al behoefde men niet zoo ver te gaan als de brave Jacobus Latomus, die daarbij in één adem gewaagde van „de goddelooze, onreine en bijgeloovige fabelen van Homerus en Lucianus" ²⁾, het was niet zonder reden dat mannen als Martinus Dorpius ³⁾ en Ludovicus Vives ⁴⁾ waarschuwd tegen de obsceniteiten sommiger humanisten. Nog in 1527 schreef Erasmus over „zeker soort van geletterden, wien niets behaagt of belangstelling inboezemt, dan wat buiten Christus omgaat" ⁵⁾. Merkwaardig is de bepaling in eene Amsterdamsche schoolorde van 1521, volgens welke de „rectoires" gehouden zijn de jeugd te leeren „poetiam Christi et Pauli", vóór „alle droomen ende fickmenten der poëten", welke te vergeten beter is dan te leeren ⁶⁾.

De hier boven voorgedragen beschouwing zal den lezer misschien aanleiding geven tot het inbrengen van een tweetal bezwaren. Wordt, zoo zou men kunnen vragen, door deze loca-

---

¹⁾ Brief van Erasmus aan Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerrijk, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, col. 1783^c; bij Allen, *Opus epistolarum Erasmi*, Ox. 1905, Tom. I, Ep. 49⁸⁵⁻⁹⁰.

²⁾ Jacobus Latomus, *De trium linguarum et studii theologici ratione dialogus*, herdrukt door Dr. F. Pijper in *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, Tom. III, blz. 60 vg.

³⁾ Brief van Dorpius aan Erasmus, bij Allen, *Opus epist. Er.*, Tom. II, Ep. 347, p. 128 (deze brief komt niet voor in de Clericus-uitgave).

⁴⁾ Vives, *De tradendis disciplinis*, in de *Opera*, Tom. I, p. 473 sq. [volledigen titel zie ben.].

⁵⁾ Brief van Erasmus aan Nic. Marvillanus, president van het Collegium Buslidianum, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, col. 996^f.

⁶⁾ Dr. Johannes Müller, *Vor- und frühreformatorische Schulordnungen und Schulverträge in deutscher und niederländischer Sprache*, Zschopau 1885, S. 206.

liseering van het humanisme geen geweld aangedaan aan het internationale karakter, dat het toch van nature eigen is? Is zij wel te rijmen met de geestelijk grootendeels onzelfstandige houding van de bewoners dezer landen? Inderdaad, nationaal bewustzijn op geestelijk gebied was amper aanwezig, en wanneer wij de waardeering eener eigen landstaal als een maatstaf er voor aannemen, dan vinden wij een laag cijfer aangewezen: de humanisten waren nog niet „menschelijk” genoeg om de melodie te kunnen waardeeren van een vogel, die zingt zooals hij gebekt is. Niettemin viel er wat nationaal geestelijk bewustzijn te bespeuren; de humanisten in deze landen toonen meer-malen, dat zij het zich eene eer rekenen vrij te zijn van de schunnigheden der Italiaansche schrijvers en dichters, en ook op het gebied van kennis en geleerdheid willen zij voor de meer Zuidelijken niet onder doen. „Er waren in Duitschland beroemde en geleerde mannen toen Alexander — i. e. Gallus, de middeleeuwsche grammaticus — nog moest geboren worden”. En de spijtigheid der rivaliteit spreekt uit de daarop volgende woorden — zij zijn van Murmellius, die zijne landgenooten tot beschaming wekte — : „De jonge Italianen gaan uit, geschikt om wetten, canones en gewijde letteren te hooren, terwijl onze jongeren nog zitten te wroeten in de duistere verzen van Alexander Gallus”¹⁾. De voorrede, die Geldenhauer in 1520 bij zijne studie over het Bataven-eiland schrijft, getuigt van eene merkwaardige jaloezie tegen de Italianen. „Onder zijne leiding verrijst den Duitschers eene eeuwige eerezuil”, zegt de Leuvensche hoogleeraar Goclenius van Erasmus sprekende, „groote eere aan u, Batavenland, dat zulk een kroost voortbrengt”²⁾. En de Delftsche priester Musius schrijft in 1536 een huldigingsgedicht aan Erasmus, waarin hij herhaaldelijk met trots er op wijst, dat deze zijn landgenoot is³⁾. Zwakke klanken van geestelijk nationaal besef, maar niettemin hoorbaar.

---

¹⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 11 fg. [volledigen titel zie ben.].

²⁾ Goclenius, *Elenchus*, quat. g, fol. 1 r° sq. [volledigen titel zie ben.].

³⁾ Musius, *Tumulorum libellus* [volledigen titel zie ben.].

Een tweede bezwaar, nu tegen de nadere bepaling van het begrip humanisme als „Bijbelsch”. Doet men zodoende niet te kort aan den levenskrachtigen, door dwang, traditie noch conventie te weerhouden vrijheidsdrang, aan den frisschen levensmoed dier enthousiaste hemelstormers, die alle officieele machten in Kerk, universiteit en school tegenover zich zagen, die voor de meest ideale goederen hadden te strijden tegen de meest starre, verdroogde behoudzucht? Zij hadden zich aan den kerkelijken greep ontworsteld; gaat het nu maar aan hen in een theologisch, zij ’t ook humanistisch-Bijbelsch-theologisch, schema weer te boeien? — Wij antwoorden hierop dit. In de eerste plaats stelle men zich dat ontworstelen aan kerkelijken greep niet al te drastisch voor. De humanisten voelden dien greep niet zoo nijpen; zij schimpten wel eens op monniken, zij stelden wel eens een luien dommen priester aan de kaak en hekelden de onzedelijkheden bij den clerus — hoewel voorzichtigheid hun hierbij vanzelf geboden was, want velen hunner gingen zelf in deze dingen al evenmin vrij uit — maar tegen Kerk en godsdienst als zoodanig zijn zij toch eigenlijk nooit in verzet gekomen. Zij waren meestal trouwe zonen der Kerk; straks, wanneer de Hervorming komt, worden sommigen gezien onder hare vurigste verdedigers, anderen dienen de Hervorming met oprecht godsdienstigen ijver. Men zij voorzichtig en bouwe niet al te veel conclusies op een loszinnig anti-kerkelijk spotliedje of op eene „vrijdenkerige” paraphrase van het „Credo”; die zich daar wel eens mee ophielden waren trouwens nog hoofdzakelijk enkele Italianen. Een man als Erasmus, die in dezen vrijwel als maatstaf kan dienen, heeft nooit de Kerk, laat staan den godsdienst verloochend. — Verder waren de Nederlandsche humanisten om hunne Bijbelsche strevingen nog geen brave Hendrikken van puriteinsche ingetogenheid. Er waren losse heeren bij: Herman Busch gaf wel eens aanstoot, Agricola leefde niet altijd even matig, Erasmus was een wonderlijke spotvogel, en de meesten waren min of meer zwervers, avonturiers van aanleg, dolende ridders van de pen, „ongebonden” burgers, arm maar vroolijk, miskend maar vol hoop, optimistische pro-

feten eener nieuwe cultuur. Juist aan hun biblicisme, aan hunne godsdienstige en ethische idealen ontleenden zij hunne kracht om den ouden hemel te bestormen, de oude afgodsbeelden omver te werpen. Ulrich von Hutten, de man van het veel aangehaalde woord: dat het in die tijden een lust was om te leven, was zelf humanist en theoloog. Die lust in het volle krachtige leven van een nieuwen tijd spreekt trouwens uit tal van werken der Bijbelsche humanisten. „Ik wensch onzen tijd en ons land geluk, dat ook in deze verwijderde streken de Muzen hunne gaven gaan schenken”, schreef Rudolf von Langen ¹⁾. „Ik twijfel er niet aan, of Thomas zelf zou de hulp der talen bij zijne studiën hebben aanvaard, wanneer hij in zoo gelukkigen tijd had geleefd als de onze is”, schreef de Leuvensche professor Dorpius jaren daarna ²⁾, en Erasmus zeide: „Gelukkige jonge mensen, wien het voorrecht is te beurt gevallen in dezen tijd te leven” ³⁾. Zoo spraken niet alleen de mannen, die in het volle leven stonden; de Augustijner Martinus Lipsius schreef het van uit zijn klooster toen hij tot een jongen geestverwant een opwekkend woord richtte: „Ga door gelijk tot dusver, gij die waard zijt in deze tijden te zijn geboren, waarin zoovele uitstekende schrijvers worden ontdekt, en overal de schoone letteren bloeien” ⁴⁾. Men genoot van het leven, en men waardeerde het, óók als bron van bezieling en als studiemateriaal. „Onze tijd heeft behoefte aan Menanders en Terentius’sen”, zegt de gewezen Haagsche rector Gnapheus, „toch is daar zóóveel niet voor noodig: slechts een kennen van het leven, een gadeslaan van der menschen doen en laten” ⁵⁾.

1) Brief van Langen aan Ant. Liber van Soest, bij W. Crecelius, *Gymnasial-Programm zu Elberfeld, 1874—’75 und ’75—’76*, Elberfeld 1876, S. 7.

2) Dorpius, *Oratio in Epist. Pauli*, quat. D, fol. 5 v° [volledigen titel zie ben.].

3) Brief van Erasmus aan Goclenius, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, col. 569^c.

4) Brief van Lipsius aan Gerardus Rivius, bij A. Horawitz, *Erasmus van Rotterdam und Martinus Lipsius*, in: *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Classe*, Wien 1882, Bnd. 100, S. 696.

5) Gnapheus, *Acolastus*, herausgegeben von Johannes Bolte, Berlin 1891 [Heft I van de *Lateinische Litteraturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts*], S. 2.

Hunne Bijbelsche oogmerken maakten voor deze humanisten den strijd niet gemakkelijker, integendeel. Waren zij niet verder gegaan dan het maken van Horatiaansche oden en Ovidiaansche elegieën, desnoods eens met eene satyre afgewisseld, de toonaangevers in kerkelijke en universitaire wetenschappen zouden hen wel als onschadelijke knutselaars met rust hebben gelaten. Maar toen zij het kritiekste gingen onderzoeken liepen reactie en behoudzucht, dikwijls samengaande met bijgeloovige domheid en kortzichtig vooroordeel, tegen hen te wapen. Een klassiek Latijn, eene begrijpelijke grammatica, eene allereerst op Bijbelsche grondslagen gevestigde theologie, dat alles waren eischen, die den machthebbers op geestelijk gebied maar al te vaak als overdreven dwaasheden en zondige begeerten in de ooren klonken. Bijna geen dier voorstanders van het humanisme, of hij werd in strijd gewikkeld met de toonaangevers op geestelijk gebied. En een strijd waarin bijgeloof, domheid, fanatisme en behoudzucht tegen jongen overmoed, brandend enthousiasme, naieve zelfoverschatting en overbluffende laatdunkendheid kampen, moest wel een verbitterd karakter dragen. Het partijkiezen in dien strijd beteekende eene levenskeuze. Dat de jonge partijgangers gaarne van hunne tegenstanders als van het barbarendom spraken, getuigt van eenige laatdunkendheid, van zekeren overmoed bij overigens gewettigd zelfbewustzijn, maar openbaart ook iets van de wijze van optreden, van de „onmenselijke” bejegening, die deze „mensen” van hunne tegenstanders moesten ondervinden. Dezen noemden henzelf „paganisten”. Het is merkwaardig, hoe beide partijen in de keuze van hunne scheldwoorden zich gelijk gebleven zijn, en zoowel zich zelve als de tegenpartij niet kwalijk hebben gekarakteriseerd; de „ouden” hebben met hun paganisme niet zóóveel en zóó sprekenden smaad kunnen uitdrukken als de „nieuwen” met hun barbarisme, ja, hebben er mede huns ondanks den humanisten een lauwer gevlochten. — Men bedenke verder dat een tweede, meer materieele, maar niet minder hardnekkige vijand de humanisten bedreigde: de armoede, de honger. Zij leefden vaak van giften en gaven; wie denkt niet aan Erasmus’ bedel-

brieven en smeektochten, en hoevelen bedelden niet hun leven lang, en kwamen nooit, als Erasmus, tot een „gevestigden staat"! Vaak waren zij maatschappelijk niet meer dan gelukzoekers, bohémiens der letteren, levend van hun pen op de sjofelste wijze; koningen in hun hart, maar bedelaars naar hun voorkomen, met eene artistieke onverschilligheid voor de — wij zouden tegenwoordig zeggen: — „burgerlijke" samenleving. Evenwel, zoo goed als in het huidige Frankrijk sommige kunstenaars hun weg vinden van Montmartre naar de Académie, wisten velen der humanisten ten slotte hun pad te banen naar een professoraat of een gezochten kathedr, maar dat pad leidde toch meestal niet langs rozen, en de Bijbelsche sympathieën maakten den toegang eerder moeilijker dan gemakkelijker. Ook toen was het velen een geluk, dat Maecenassen hunne beurs voor eigen en anderer glorie beschikbaar stelden, ook toen kwamen de onverschrokken letterkundige „franc-tireurs" nimmer kleiner en zieliger voor den dag, dan wanneer het gold een hoogen beschermmer gunstig te stemmen. Vallen wij echter niet te spoedig menschen hard, die door ideëele begeerten gedreven gebrek moesten lijden, en die, zooals Clenardus ergens van zich zelf verhaalt, eerst hunne uitgaven moesten trachten „er in te doen gaan" om voor den winter gevrijwaard te zijn tegen den honger. Herdenken wij hier liever met waardeering het aandeel, dat menig uitgever had in dezen goeden strijd; daar zullen er ongetwijfeld geweest zijn, die eigen voordeel zwaar lieten wegen, maar ook toen hebben uitgevers zoo vaak de steunende, bemoeiigende, beschermende rol gespeeld, welke zoo menige jonge, omhoogstrevende richting aan hen heeft verplicht. Daar waren uitgevers, die in liefde voor de letteren, voor de humanistische beweging, wedijverden met hunne schrijvers; zij verbonden goede literaire krachten aan hunne zaken, soms schreven zij zelf, en vloeiden de functies en de belangen van schrijver en uitgever ineen, zooals bij den Venetiaan Aldus Manutius, en bij de Leuvenaars Rescius en Sturmius.

Het zou den buitenstaander eenigszins kunnen toeschijnen dat

het Bijbelsch humanisme eigenlijk slechts een vorm van theologie beteekende, temeer waar de humanisten, die op dát gebied zich bewogen, eigenlijk wel theologen leken. Inderdaad waren velen der Bijbelsche humanisten theologen „van beroep”, maar niet allen; velen waren schoolrectoren, onderwijzers. Nu is het wel waar dat alle „klerken” dier tijden min of meer kerkelijke personen waren, theologen in engeren zin waren velen dier humanisten toch geenszins. Evenmin is het juist gezien het Bijbelsch humanisme zonder meer met eene theologische richting gelijk te stellen; de plaats, die het in het geestelijk leven innam was grooter, dan met zulk eene opvatting valt overeen te brengen. Die plaats is moeilijk scherp te bepalen; wie zegt dat het Bijbelsch humanisme eene theologie was, zegt te weinig; wie het een vorm van levens- en wereldbeschouwing noemt, drukt het te eenzijdig, en licht te anachronistisch uit; misschien doen wij het best het eene wetenschap te noemen. Hiermede is allereerst uitgedrukt, ook in de taal van onzen tijd, dat het Bijbelsch humanisme — gelijk het humanisme zonder meer in nog sterkere mate — niet was voor het volk, niet voor de massa; het bleef een eigen terrein voor de geestesaristocratie, al ware het alleen doordien het voertuig der Latijnsche taal maar voor weinigen bruikbaar was. Het veronderstelde bovendien een dusdanigen rijkdom aan kennis en geleerdheid, dat het voor geestelijk armeren — de overgrootste menigte — eene onbereikbaarheid bleef, welke trouwens ook niet werd begeerd. Dit wil niet zeggen dat geldelijke armoede een overwegend beletsel, of zelfs maar dat welstand eene gewenschte voorwaarde was om het tot „humanist” te brengen, want zeer velen hunner waren arme jongens, die onder de grootste ontbering hunne studiën aanvingen. De meeste humanisten kwamen uit „het volk” voort, maar stegen er zoo spoedig boven uit, dat zij weldra alle maatschappelijk en geestelijk verband er mede verloren; de mannen van wetenschap vormden een stand op zich zelf, eenigszins misschien met den „tweeden”, den geestelijken stand te vergelijken, waartoe hare leden dan ook weer dikwijls behoorden. — Het Bijbelsch humanisme was,

in den zin van dien tijd, wetenschap, zooals „de zeven vrije kunsten” wetenschap waren: algemeene geldigheid hebbend, algemeen kenbaar en leerbaar. Zonder die zeven vrije kunsten — grammatica, dialectica, rhetorica, geometria, astronomia, geometrica, musica — valt het humanisme, ook het Bijbelsch humanisme, als wetenschap niet te verstaan, te meer waar zijn ontstaan nauw met de „artes” samenhang. Zij waren de onderbouw van elke studie; voor velen, die van hunne speciale vakstudie maar weinig werk maakten, tevens het hoofdbestanddeel hunner vorming. En begrijpelijkerwijs waren het alleen de eerste drie, welke de grootste beteekenis voor de algemeene ontwikkeling hadden, en die dan in de praktijk — maar welk eene onpraktische praktijk! — hierop neer kwamen, dat grammatica de Latijnsche kennis, dialectica de grondslagen der logica, en rhetorica de beginselen der stijl leer bijbracht. Het humanisme knoopte natuurlijk bij deze drie „artes” aan, en vond daardoor onmiddellijke introductie tot in de binnenste kringen van wetenschap, tegelijkertijd echter ze omscheppend met haar levenwekkenden geest. Toch zou het humanisme zonder meer zich allicht nog geruimen tijd met de „artes” tevreden hebben gesteld; iemand als Agricola vond er zich nog tamelijk in thuis; het eerste humanisme-van-den-vorm had nog niet zooveel inhoud in de zeven vrije kunsten over te gieten, dat zij er aan zouden barsten. Dát gebeurde toen het Bijbelsch humanisme, zooveel inhoudrijker, optrad; een man als Erasmus heeft zich om de zeven vrije kunsten niet meer bekommerd. Het Bijbelsch humanisme nam de plaats in en trad in de rechten der „artes” als de wetenschap.

Maar door zijn rijkdom bracht het verbijzondering mee. De theologie — de humanistische, Bijbelsche, wél te verstaan — maakte zich er uit los; in haar zuiversten vorm uitte zij zich als het Bijbelsche Christendom van Erasmus’ „Handboek van den Christenridder” en van zijne „Aanwijzing of beknopte methode om te komen tot de ware theologie”; het was veelszins een leeken-Christendom, echt-menschelijk en klassiek-gewijd van inhoud, eene openbaring van het menschelijke in den godsdienst. Vóór Erasmus is het Wessel Gansfort reeds geweest die deze

theologie, welke echt menschelijk Christendom, dit Christendom, dat voor alle menschen gangbare theologie beteekende, voorstond. En na Erasmus hebben tallozen zijne voetstappen gedrukt. Later, betrekkelijk al heel spoedig, heeft ook deze „theologie” zich weer gesplitst; uit haar kwam voort wat Bijbelsche vroomheid werd bij de Hervormingsgezinden, wat theologie — in de tegenwoordige beteekenis — werd voor de theologen, terwijl ten slotte haar vreedzaam optreden en hare mystieke neigingen óók in de Roomsche Kerk een uitweg vonden. Dit echter voert buiten ons bestek; het is ons voldoende er de aandacht op te vestigen, dat uit de Erasmiaansche vroomheid Hervormde Bijbel-Christenen, Bijbels argumenteerende en Bijbel-bestudeerende theologen, en trouwe Roomsche-Katholieken geput hebben, geheel overeenkomstig haar alzijdig latitudinarisch karakter. Onnoodig zeker er uitvoerig op te wijzen dat, juist door zijne leeken-theologie, het humanisme vooral met de Hervorming verband houdt, en allermeeest voor deze wegbereider is geweest. — Geen beter getuigenis ten slotte van deze leeken-theologie, getuigenis ook van haar klassiek, echt-menschelijk karakter, dan de volgende woorden van Erasmus, reeds door Murmellius in zijn „Scoparius” aangehaald als dé uitdrukking der nieuwe theologie¹⁾: „Hij is mijns inziens de ware theoloog, die niet door kunstig gewrongen sluitredenen, maar door den van hem uitgaanden invloed, door oog en uiterlijk, door zijn geheele optreden en levenswijze leert, dat aardsche heerlijkheid gering is te achten, dat de Christen niet moet uitzien naar vergankelijken steun, maar naar den Hemel, dat het geleden onrecht niet moet worden gewroken, dat moeten worden gezegend zij die ons vloeken, dat alle braven als leden van één lichaam behooren bemind te worden, en dat de kwaden moeten worden geduld, zoo terechtwijzing niet baat. Hij zal belijden, dat de treurenden, de armen en berooiden, zalig zijn en niet beklagenswaardig, dat de daad ook voor de vroomsten begeerlijk moet worden geacht, als zijnde de poort tot de onsterfelijkheid. Wie

¹⁾ Murmellius, *Scoparius* (volledigen titel zie ben.), S. 95.

dit alles predikt, door den Heiligen Geest gedreven, er toe vermaant en opwekt, hij is de ware theoloog, ook al zou hij landbouwer of handwerksman zijn. En wanneer daar dan iemand is, die dit alles door zijne gedragingen in toepassing brengt, dan is hij met recht een aanzienlijk doctor te noemen” ¹⁾.

Gelijk gezegd splitste zich het Bijbelsch humanisme als fundamenteele wetenschap; behalve eene leeken-theologie, een Evangelisch Christendom, kwam er uit voort eene strooming, die, met eene verre van schoone, maar niettemin juiste aanduiding, wetenschap-kunst kan worden genoemd. Wij bedoelen er mede aan te wijzen een geestelijk verschijnsel, dat de elementen van wat tegenwoordig „wetenschap” en „kunst” heet, in zich vereenigde, maar door die vereeniging toch weer iets anders was; dat, al naarmate op kunst of op wetenschap — volgens onze opvatting — de nadruk viel, zich soms zeer verschillend uitte, maar niettemin nooit geheel en al haar samengesteld karakter verloochende. Deze wetenschap-kunst vond haar doel in eene „sapiens et eloquens pietas”, hare voorbeelden in de letterkundige voortbrengselen der klassieke oudheid, haar instituut in het gymasiaal onderwijs, haar onmiddellijken arbeid in de vorming van een geletterden geleerdenstand — theologen allereerst. De scholastiek was vóór alles wetenschappelijk geweest, het oorspronkelijk humanisme kunstzinnig, maar deze uiting van Bijbelsch humanisme bracht wat nieuws, eene synthese; zij maakte daarbij de wetenschap wat los, en . . . . de kunst wat stijf, terwijl een Bijbelsch Christendom den onmisbaren achtergrond moest vormen. Het gebied harer werkzaamheid kan men eigenlijk zeer beperkt noemen: het was de taal der klassieken, de kennis hunner werken, de vaardigheid hunner uitdrukkingswijze. Naar de streng-wetenschappelijke zijde talenstudie, naar de kunstzinnige zijde dichtelijkheid, weerspiegelde zij dit tweeledig karakter in het verschillend optreden harer beoefenaars. Dezen waren philologen en dichters, zij bestudeerden de letterkundige voortbrengselen der Ouden, en schiepen nieuwe daar-

---

¹⁾ Erasmus, *Paraclesis*, in de *Opera omnia* (ed. Cler.), Tom. V, col. 140.

aan analoog; hunne eenheid vonden zij in den Ciceroniaanschen orator, en dit ideaal sloot prachtig aan bij dat van een Bijbelschen „bedienaar des Woords”. Aan de hand der klassieke schrijvers had men geleerd welk eene macht, welk eene waarde het woord bezit, vooral waar het door de welsprekendheid — eene „kunst” naar toenmalige opvatting — werd aangewend voor verheven doeleinden. En de nieuwe wetenschap des woords, welke, in tegenstelling met de vroegere „grammatica” uit de rij der zeven vrije kunsten, eerst met recht kunst-wetenschap was, voelde zich niet slechts studie-vak alleen, maar ook wijsbegeerte, wereldbeschouwing, — en niet geheel ten onrechte: is er niet altijd nauw verband gezien tusschen „ratio” en „oratio”? Het is Sturmius geweest, die vooral, en duidelijk, op dit verband gewezen heeft; anderen, van Agricola af, en verder Erasmus, Vives, Murmellius en Busch, hadden het gevoeld en doen gevoelen, maar hij maakte het tot grondslag van een systeem, het systeem der tegenwoordig nog, zij 't ook met eenige wijziging, geldende „klassieke opleiding”, welke uitgaat van de taal, van het woord, en opvoeden wil tot geestesbeschaving. Alle dezen hebben, min of meer bewust, met hunne klassieke talenstudie beoogd wat eeuwen later Rückert uitdrukte toen hij schreef:

Sprachkunde, lieber Sohn, ist Grundlag' allem Wissen,
 Derselben sei zuerst und sei zuletzt beflissen.
 Sie ist die Sache selbst im weitsten Wirkungskreise,
 Der Aufschlusz über Geist und Menschendenkungsweise.

.....
 Nur Sprachenkunde führt zur Weltverständigung,
 Drum sinne früh und spät auf Sprachenbändigung.

Zoo er ooit een cultus des woords is geweest, dan was het in de dagen van het humanisme. De haast mystieke vereering voor „het woord”, waarvan onze tegenwoordige tijd getuige is, vindt hare wedergade in de gewijde onderscheiding, waarmede door de letterkundigen van het humanisme, het woord, de oratio, en, in aansluiting daaraan, de dichter, de orator, werd gehuldigd. En speciaal het Bijbelsche humanisme voerde dezen dienst van

het woord op tot de hoogste wijding door „het goddelijke Woord” in het middelpunt te plaatsen. In eene oratie van den Leuvenschen hoogleeraar Petrus Nannius, over den lof der welsprekendheid, lezen wij: „Alleen de welsprekendheid oefent gezag uit over de gemoederen, beheerscht den wil, leidt de begeerten in de rechte baan. In alles is zij zaaier, en ploeger, en oogster, in alle richtingen leidt zij de geesten. Zelfs Christus wil met den naam van Eloquentia bij voorkeur genoemd zijn; immers de logos, die in het Evangelie op den voorgrond wordt gesteld, is niet minder juist door Eloquentia, dan door woord, sermo of ratio te vertalen. In gelijke mate als van wonderen heeft hij van de Eloquentia gebruik gemaakt om zijne goddelijkheid te bewijzen. Vanwaar anders die stem uit de bewonderende menigte: „nooit heeft iemand gesproken als hij”. Zóó heeft Christus’ welsprekendheid den Christus voortgebracht” ¹⁾. Deze beschouwingen zijn al evenmin diepzinnig als smaakvol, en zij vertegenwoordigen zeer zeker een uiterste van den „woorddienst”, maar in de uitingen der meeste Bijbelsche humanisten is toch eene zuiging in deze richting te bespeuren; niemand minder dan Erasmus werd er door meegetrokken — en trok er anderen door mee — toen hij in den aanhef van het Johannes-Evangelie het „Woord” door „sermo” vertaalde, welke opvatting hij uitvoerig in een geschrift verdedigde ²⁾.

De wetenschap-kunst der Bijbelsche humanisten is ten slotte meer als wetenschap dan als kunst tot haar recht gekomen. Het begrip letterkundige kunst was nog maar weinig ontwikkeld, het begrip letterkundige wetenschap daarentegen oneindig meer; de „oratio”, die tot „ratio”, tot geestesbeschaving, wereldbeschouwing, ten slotte tot Bijbelsch-godsdienstige wereldbeschouwing vermocht voort te schrijden, liet de kunst verre

---

¹⁾ *Petri Nannii Oratio in laudem eloquentiae dum auspicator esset Oratorem ad Brutum*, in een defectieven bundel zonder opschrift, gebonden in een verzamel-band van Nannius’ werken, in de universiteits-bibliotheek te Leiden, quat. D, fol. 3 r° sq.

²⁾ Erasmus, *Apologia de „In principio erat sermo”*, in de: *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. IX, col. 111—122.

achter zich. De taal-wetenschap was misschien wel min of meer dienstbaar te noemen, aan de theologie, of aan den godsdienst — per sapientiam ad pietatem, per prudentiam ad sapientiam —, maar de kunst was in nog lageren rang dienstbaar; zij diende de wetenschap, en nu moge het waar zijn dat zij die een zeer bijzonder stempel heeft opgedrukt, haar aanzien was toch maar gering. Dat kunst iets kan beteekenen alleen óm de kunst, zeer, zeer weinigen, die dat begrepen. Voor nagenoeg alle humanisten — ook „niet-Bijbelsche” — was kunst in onzen zin eene toespijs, eene smakelijke, maar niet onontbeerlijk geachte kruidenrij aan de klassiek-wetenschappelijke tafel. En wat dáár meestal kunst werd geacht, en als zoodanig ook werd geroemd, was een naar onzen smaak vrij onverteerbaar en smakeloos gerecht. Toch behoeven wij niet in twijfel te verkeereren of het heeft inderdaad de streeling gegeven, die ook wij ons nog van het aesthetische voorstellen, — alleen, de tongen waren toen anders en weinig fijn-proevend. Kunst beteekende veel vaardigheid, veel techniek, weinig bezieling. Voor de bezieling scheen men zich soms wel wat te schamen; blijkbaar werd zij minder passend geacht voor een rector of godgeleerde. In de jonge jaren konden dergelijke zwierigheden er dan nog zoowat mee door, maar de ouderen verplaatsten het accent steeds meer van de kunst naar de wetenschap, en waar die wetenschap steeds sterker verwantschap met de theologie vertoonde, legde de kunst weinig gewicht meer in de schaal. Niet alleen het Bijbelsch humanisme-in-zijn-geheel werd steeds meer wetenschappelijk-theologisch, óók bij de meesten zijner voorstanders afzonderlijk zien wij bij het klimmen der jaren de aandacht van de kunst afgewend, en bij het wetenschappelijke bepaald. Dit geldt niet slechts voor hen, die als „hervormers” op den voorgrond gingen treden, zooals Busch, Listrius, Geldenhauer, maar ook voor anderen, die tegenover de Hervorming vrij neutraal of desnoods vijandig stonden. De verklaring moet geenszins worden gezocht bij eene verondersteld anti-kunstzinnige houding der theologie, maar eenvoudig in de omstandigheid, dat de zwakke, onzelfstandige, onmondige kunst tegen hare zich zoo trotsch en voor-

spoedig ontwikkelende zuster wetenschap niet ópkon. Voor de wetenschap was alles: voor haar waren de scholen, de professoraten, de erfstellingen, zij kon wijzen op bewezen diensten, en de theologie, die van die diensten genoten had, vergold ze door hare bescherming. Nu was het wel waar, dat de wetenschap der humanisten dit aanzien alleen had kunnen verkrijgen, doordien zij van den beginne af als kunst-wetenschap, als wetenschap der schoone letteren, was opgetreden, — de tijden waren er naar dat men voor de „letteren” meer gevoelde dan voor de „schoonheid”.

Want de eisch van schoonheid, aan letterkundige werken gesteld, deed aan het begrip schoonheid eigenlijk geen recht. Schoonheid — wij zeiden het reeds — was dienstbare schoonheid. De dichtkunst, „poetica”, was onderdeel, aanhangsel vaak, der welsprekendheid, „rhetorica”, die zelf weer onder de „philosophia rationalis” behoorde. Deze plaatsbepaling teekent het aanzien der letterkundige kunst. Kunst was leerbaar, door juiste kennis van versbouw en metriek, mythologische bedrevenheid en slaafsche copieeren der klassieke voorbeelden, en waar de vaardigheid te kort schoot hielp een „Dichter-woordenboek” het ontbrekende aanvullen ¹⁾. Daarom konden alle humanisten „dichters” zijn, en maakten zij ook inderdaad allen „gedichten”. Daarom ook lijken de meeste dier gedichten sprekend op elkaar, en zijn ze vaak zoo hopeloos vervelend. Daarom, ten slotte, bezongen de meesten dier dichters, arm aan dichterlijk vuur en bezielende stof, uit den treure. . . . . elkander.

Maar, zal men misschien vragen, bestaat er dan nog eenige aanleiding om van kunst te gewagen, en heeft de uitdrukking wetenschap-kunst wel reden van bestaan? Zeer zeker. In de eerste plaats hebben onder al die kunstbloemen enkele bloemen gegeurd van heerlijke natuurlijkheid, van diepe kleur en teeder, maar levend, organisme. Van tijd tot tijd ontmoet men onder

---

¹⁾ *Dictionarium poeticum, quod vulgo inscribitur Elucidarius carminum*, Paris. e. o. Rob. Stephani, MDXXXV, in-8°, blijkens de voorrede samengesteld door Hermanus Torrentinus [exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leiden].

die humanisten vol Bijbelsche en klassieke belangstelling mannen met echt dichterlijk vuur bezielde, dat warmte geeft ook aan de meest schoolsche uitingen. Zij zijn er geweest, de mannen, die zich kunstenaar gevoelden, en hunne kunst als eene eeuwigheidsmacht beseften. De uitingen, die ervan getuigen, zijn vaak schuchter en verholen, maar . . . het quantitatieve is nooit hoofdenmerk van ware kunst geweest. Wie er op letten wil, vindt ze, de bewijzen van echte, levende, dichterlijke bezieling en kunstzinnig inzicht. Zou men het van een Ortuinus Gratus, den „risé” der Reuchlin-vrienden, hebben verwacht dat hij, n.b. na eerst de „poetica” plechtig in de „philosophia rationalis” te hebben ingedeeld, haar vervolgens definieert met het woord van Boccaccio: „het vuur om treffend te vinden, en het gevondene met woord of pen uit te drukken”¹⁾? Zulk een waarachtig dichter en levend cultuurmensch, die niet over de klassieken praatte, maar zelf op zijne wijze klassieke kunst gaf, was de scholarch Petrus Montanus²⁾. 't Is waar, een man als Montanus valt bezwaarlijk onder de Bijbelsche humanisten te rekenen. Dus toch een bewijs dat het Bijbelsche voor het humanisme-als-kunst den dood beteekende? Geenszins; wanneer het stierf geschiedde dit vaak wegens gebrek aan levensvatbaarheid. De waarlijk levenskrachtige loten bleven wel en ontwikkelden zich; het beste bewijs daarvan is, dat de zestiende eeuw bij haar voortschrijden een opbloei van ware kunst, ook van Latijnsche — men denke aan Janus Secundus — heeft geopenbaard, die met het Bijbelsch humanisme weinig of niets te maken had. Op zijn hoogst kan men zeggen, dat het Bijbelsche wat al te veel levenskrachtige sappen tot zich nam. Maar dit was toch ook weer geen rechtstreeksche roof aan de kunst gepleegd, maar vond plaats omdat de arme, onmondige kunst meestal wetenschap-kunst was, en gaan moest waar hare tweeling-zuster haar trok.

1) Ortuinus Gratus, *Orationes quodlibeticae* [volledigen titel zie ben.], fol. 31 r°.

2) Zie over hem: Dr. J. Prinsen J.L.zn., *Petrus Montanus*, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4° Reeks, 's Gravenhage 1903, Dl. III, blz. 113—147.

En dat was naar de theologie; voor die beiden was de tijd van omstreeks 1500 een gouden eeuw van voorspoed en krachtsontwikkeling, naar intensiteit eenigszins met de tweede helft der 19^e eeuw te vergelijken. Vergeten wij ook dit niet: kunst, ware kunst, humanisten-kunst in de eerste plaats, zocht het leven. En het leven dier dagen bruiste en kookte, in steeds heftiger beweging, in het geloofsleven. En waar het leven des geloofs zoo innig, zoo machtig, zoo onweerstaanbaar de levensverhoudingen beheerscht, in zoo steeds toenemende mate, als in de eerste helft der zestiende eeuw in de Nederlanden, daar moest de kunst tot uitbeelding onmachtig worden. Waar het geloofsgetuigenis van den vervolgde, den martelaar klinkt, daar is de kunst stom. — Het is niet toevallig, dat de woord-cultus der Nederlandsche humanisten uitging naar het vleeschgeworden Woord!

Leeken-theologie en wetenschap-kunst in eene grootsche synthese te vatten, eene geloofs-wereld-levensbeschouwing te geven, en daarbij dan toch in den grond „wetenschap” te blijven, met de taak en rechten zooals de oude „artes” die hadden, — ziedaar de roeping van het Bijbelsche humanisme. Het heeft die niet vervuld; de synthese viel uiteen, nog vóór zij eigenlijk goed tot stand gekomen was. Toch is zijn invloed onberekenbaar geweest; juist omdat zoo verschillende machten er in samengingen, kwam het niet tot eene alles beheerschende eenheid, maar kon wel bezielend werken in de veelheid van levensuitingen met het aanbreken der nieuwe geschiedenis. Het was, naar het uiterlijke, tegelijk revolutionnair en geestelijk-aristocratisch; zoo kon het invloed uitoefenen in Hervormers en in hooge Roomsche prelaten, in mannen van de „volksschool” en in universiteits-hoogleraren, in satyrendichters en in kalme dorpspastoors. Houden wij even deze tegenstelling: revolutionnair — geestelijk-aristocratisch vast; zij is niet de eenige, die zich aan het Bijbelsch humanisme bespeuren laat, maar wel eene opmerkelijke, en in allen geval ééne, die aanleiding geeft haar te beschouwen in verband met die andere groote geestesbeweging van den aan-

vang der zestiende eeuw: de Hervorming. De bewegingen van Bijbelsch humanisme en Hervorming dekken elkaar niet, al zijn zij veelszins verwant. Meestal gingen de humanisten ten opzichte van de reformatie hun eigen weg; er waren er die volbloed Hervormers werden en hun humanisme er zelfs voor in den steek lieten; anderen bleven vurige apologeten der Roomsche Katholieke Kerk of werden dit door den drang der omstandigheden meer en meer; weer anderen stonden in dezen strijd meer neutraal, maar dit waren slechts enkelen, en in zekeren zin kleur bekennen deden zij toch. Maar in zijn geheel is het Bijbelsch humanisme wel degelijk aan de Hervorming ten goede gekomen, al ware 't alleen door zijn bevorderen van Schriftkennis; zonder den vóórarbeid van het humanisme is de Hervorming zelfs niet denkbaar. Maar met grooten nadruk willen wij er hier aan herinneren, dat de tegenstelling „Roomsche-Katholiek — Hervormingsgezind”, dit versleten „entweder — oder”, tegenover het Bijbelsch humanisme beslist onbruikbaar is, ja dat juist door en aan het Nederlandsche humanisme de onhoudbaarheid, de onhistoriciteit dezer tegenstelling wordt bewezen. Zij is nog alleen bruikbaar voor die historische napraters welke een datum als begin der Hervorming plegen aan te nemen, en het eene vondst van beteekenis achten wanneer dan vóór dien datum eene reformatorische uiting wordt beluisterd. Die tegenstelling is alleen aan te nemen voor een paar uitersten — en dan nog met groot voorbehoud. Onafhankelijk van de traditioneele „Hervorming” is in deze landen eene reformatorische strooming aan te wijzen, vóór, tijdens en na de eigenlijke Luthersche beweging; dat voor deze strooming, ook door tijdgenooten, dikwijls de aanduiding „Luthersch” is gebruikt, bewijst eenige uiterlijke gelijkenis, maar beslist niets aangaande innerlijke verwantschap en familie-relaties. Deze reformatorische strooming heeft met de Hervorming in verband gestaan, maar is er niet mee identiek te achten; dit toch was zij veeleer met de leeken-theologie van het Bijbelsch-humanisme. Vraagt men naar een naam, zij behoort de Erasmiaansche te heeten, verdiende hulde aan den man, die het uitvoerigst haar karakter heeft uitgedrukt in zijne werken en haar beroemdste ver-

tegenwoordiger is geweest. In zooverre de volgelingen hem het meest tot voorbeeld hebben gekozen, mag hij worden genoemd als haar geestelijken vader; toch was hij strikt genomen veeleer pleegvader, want een ander stond bij de wieg. Het onderzoek naar het vaderschap is hier eene netelige zaak; zoovele pleegvaders hebben spoedig hunne liefde aan het wicht gegeven, maar wil men een naam, dan valt met de meeste waarschijnlijkheid die van Wessel Gansfort aan te wijzen. Biblicisme, moralisme, zweeping inzake de sacramenten — doop en avondmaal hoofdzakelijk —, op den voorgrond plaatsing van de vaderliefde Gods, van het voorbeeldelijke van den Christus, van het charisma der in daden werkzame liefde, nadruk op Katholiciteit, al of niet Roomsch getint, — ziedaar eenige der kenmerken; wij komen er beneden op terug. En deze sloten aan bij de leeken-theologie der Bijbelsche humanisten.

Dit in het oog houdende blijkt de ongerijmdheid der vraag of het Bijbelsch humanisme eene Katholieke of Protestantsche beweging was. Het was eenvoudig.... Bijbelsch-humanistisch, naar zijne theologie Erasmiaansch, maar ook deze onderscheiding is al gevaarlijk, daar zijne leeken-theologie wel eene organische uiting, maar geenszins een onderdeel van het geheel was. Zijne volgelingen waren later bij „integraal-Katholieken” — om een modern woord te gebruiken, anachronistisch van klank maar zeer zeker niet van zin — al even verdacht als bij echt-Lutheranen of Calvinisten. Geen wonder, zij toonden met beiden overeenkomst, en waren toch altijd iets geheel anders. Zodoende kwamen later, toen de zuiver gemarkeerde partijen van reformatie en contra-reformatie de leiding kregen, hunne werken aan weerszijden in verdenking, minachting, vergetelheid; vele dier boekjes zijn zeldzaam en leiden in bibliotheken een vrijwel vergeten leven, vergeten als de richting, wier getuigenissen zij eenmaal waren. Toen getuigenissen van bloeiend leven. Want dat Bijbelsch humanisme was levend, krachtig genoeg om een nieuw Protestantisme en een evenzeer nieuw Roomsch-Katholicisme te doen geboren worden. Immers, voor het ontstaan van beide heeft het bevruchtend gewerkt. Daarom

is het zoo gevaarlijk, om er van te gewagen dat het van zoo groote beteekenis voor de Hervorming is geweest; dit doet zoo licht voorbijzien dat eveneens van groote beteekenis voor het Roomsche-Katholicisme kan gesproken worden. Een onverdacht getuigenis hiervan vinden wij in eene uiting van den Straatsburger humanist-reformator en school-hervormer Joannes Sturmius, die in een zijner minder bekende werken eene opwekking tot wetenschappelijke vorming voor de Protestantsche theologen aldus onderstreept: „De monniken van vorige tijden waren barbaristen, vijanden van letteren en wijsbegeerte, en hinderlijk tegenover Erasmus, loffelijker nagedachtenis, zooals zij het vóór hem tegen Reuchlin en Petrarca waren geweest, maar het waren dan ook maar ongeletterde kloosterlingen. Maar ik weet niet welke geest die Jezuieten heeft in het leven geroepen; zij wijden ingespannen arbeid aan dialectiek en Aristoteles. Maar ook de kerkvaders lezen zij met grooten ijver, ... en uit kerkvaders én scholastieken halen zij hunne wapenen om ons te bestrijden” ¹⁾. Zoo heeft ook de contra-reformatie met het Bijbelsch humanisme haar voordeel gedaan. Niet te verwonderen dan ook dat Bijbelsche humanisten later als Protestantsche of Roomsche zeloten op den voorgrond zijn getreden, al lag dit niet rechtstreeks in hunne lijn. Ja, meestal kunnen wij zeggen, dat in zulke gevallen de Bijbelsche humanist voor den geloofsijveraar week; zóó bij een Busch, Geldenhauer ter eener, bij een Latomus ter anderer zijde. Maar veelal verdween dan ook het element der latitudinarische leeken-theologie en zien wij de meer „positief” Protestantsche of Roomsche theologie naar voren komen.

Hier is aanleiding om het Bijbelsch humanisme in bescherming te nemen tegen aanvallen die van „positief”-Protestantsche zijde er tegen konden gedaan worden, en ook al zijn gedaan, welke het Bijbelsch humanisme met den blaam van negativisme, of paganisme treffen. Dit laatste achten wij met eene verwijzing

---

¹⁾ Sturmius, *Linguae Lat. resolvendae ratio* [volledigen titel zie ben.], p. 181 sq.

naar de bovenstaande uiteenzetting van zijn Bijbelsch karakter, speciaal in tegenstelling met inderdaad „heidensche” strevingen, voldoende weerlegd. Zouden er nochtans zijn die met genoemde aanduiding aan het Bijbelsch humanisme een stempel van minderwaardigheid willen opdrukken, dat zij dan bedenken dat bijv. de Zwitsersche reformatoren sterk van zijn zuurdeesem doortrokken waren, en dat iemand als Calvijn zijn invloed niet weinig ondervonden heeft; men denke aan de Geneefsche school en zijn humanistisch leerplan. En wat het negativisme, anders gezegd: het minder positieve betreft, het Bijbelsch humanisme, en de daaraan verwante Erasmiaansch-reformatorische strooming heeft ongetwijfeld, in ruim aanpassingsvermogen, de kwade gevolgen van het latitudinarisme ondervonden, evenals meer „positief” Protestantisme van zijn exclusivisme de zijne. Ook hier kan gesproken worden van de „défauts” der „qualités”.

Maar billijkheid en de eischen aan eene Inleiding te stellen vergen, dat wij van die „défauts” hier gewag maken. Niet om eene opsomming te geven van wat het — uit den aard der zaak anderen maatstaf aanleggend — heden aan dat stuk verleden te misprijzen acht; dit, zoomin als het geven eener apologie, ligt niet op den weg der geschiedschrijving; immers geschiedenis, die werkelijk „geschreven”, niet gefantazeerd is, spreekt voor zich zelf. Wij willen wijzen op enkele woekeringen op het Bijbelsch humanisme, verkeerde uitwassen, maar niettemin uit zijn innigst wezen voortkomend en daarmede samengegroeid, die het, blijkens het geschiedkundig verloop, ten verderve zijn geweest.

In de eerste plaats noemen wij zijne Latino-manie, eigen aan het humanisme — als historisch verschijnsel — in 't algemeen. Erasmus kan beter Latijn spreken dan eene landstaal; veeg teeken! Het is toch eigenlijk eene aanwijzing dat de klassieke cultuur geen plaats laat voor eene eigen-tijds-cultuur, en nu moge dit voor enkele personen ongevaarlijk, ja, een merkwaardig geleerden-curiosum zijn, voor eene beweging, die leiding wil geven op geestelijk gebied, is het een gevaar. Dat de humanisten, na de duisternis van een gruwelijk barbarisme, het spreken van

Ciceroniaansch Latijn als een morgengloren begroetten, valt te begrijpen, maar dat velen niet begrepen dat deze morgen nog maar een begin was, en nog maar altijd over het mooie morgen-rood bleven jubelen toen de zon al hoog aan den hemel stond en de volle dag tot arbeid riep, dat werd hun verderf. Nu spraken zij Latijn, goed, klassiek Latijn, zetten klassieke versregels in elkaar en ... bleven Latijn spreken toen er eigenlijk geen gedachten meer te vertolken waren — want de eerste jubelkreten werden oud-nieuws —; zij leverden vorm zonder inhoud. Nieuwe gedachten waren er overigens genoeg, het leven ging zijn gang, maar helaas, velen dier humanisten, wier voorgangers en baanbrekers zoozeer oog hadden gehad voor 's levens eischen, welke door de scholastiek te veel waren miskend, wisten het nieuw verworven talent niet beter te besteden dan aan een onvruchtbaar versieren van de oude mythologieën-kraam. Zoo ontstond het, door mannen als Erasmus trouwens bestredene, Ciceronianisme, een naam, die overigens te goed is voor het daarmee aangeduide. Ook in de besten overheerschte dat geloof in de alléénzaligmakende macht van het Latijn. Wanneer wij Ortuinus Gratius hooren zeggen dat de gevolgtrekking: „Johannes is bekwaam in Grieksch en Latijn, dus is Johannes een braaf Christen”, niet opgaat ¹⁾, dan zijn wij geneigd ongeloovig te vragen: „Werd dat dan ooit beweerd?” Letterlijk zeker niet, maar de bedoeling ervan speuren wij in zoo menigen hoogdravenden, overmoedigen, de draagkracht der talenstudie al te zeer overschattenden toekomstdroom, welke de verwezenlijking der verhevenste idealen eene zaak van klassieke vorming achtte. „Nu keert door de roemruchtige studie en de beoefening der schoone kunsten de oude eer en deugdelijkheid terug”, zeide Gnapheus in zijn zinnespel dat aan den triumpf der welsprekendheid gewijd was ²⁾; voor mannen als hij beteekende die welsprekendheid de samenvatting van alle Christelijke en maatschappelijke deugden. Op die welsprekendheid werd alles aangelegd, en hoewel zij, naar

---

1) O. Gratus, *Praenotamenta* [volledigen titel zie ben.], quat. aa, fol. 2 v°.

2) Gnapheus, *Eloq. Triumphus* [volledigen titel zie ben.], quat. a, fol. 5 v°.

toenmalig oordeel, samen met de „wijsheid” de dienstbare zuster der „vroomheid” behoorde te zijn, en bij de Bijbelsche humanisten eene „sapiens et eloquens pietas” als einddoel heette te gelden, in de werkelijkheid werd èn de „wijsheid” èn de „vroomheid” maar al te veel in de „welsprekendheid” opgesloten gedacht, zoodat wie de laatste bezat de eerste mee had verworven. Iemands waarde als mensch werd maar àl te veel afgemeten naar de deugd van zijn Latijn. Dientengevolge werd aan de studie van dat Latijn — en straks ook van het Grieksch — eene overmatige waarde toegekend, en eene overgrootte plaats toebedeeld. Dit was jammer om velerlei redenen. In de eerste plaats is aan de klassieke talen zelve het buitensporig ijveren harer voorstanders niet ten goede gekomen; het overschatten der klassieke vorming door de humanisten heeft in eene latere eeuw den voorstanders van het exacte weten ruimschoots aanleiding geboden om met gelijke eenzijdigheid hunne denkbeelden te propageeren ten koste van ware geestesbeschaving. Al te grootte aanmatiging der klassieke opvoeding heeft zich zelf den kuil van al te grootte miskennis gegraven. — In de tweede plaats heeft de Latino-manie en het klassieke gedweep de eenheid der geestesontwikkeling geschaad en eeuwen lang aan de beoefening der natuurwetenschappen — grootendeels ongewilde — hinderpalen in den weg gelegd. De harmonische ontwikkeling, welke de humanisten heetten vóór te staan, wist in de praktijk zóó weinig van maathouden, dat het geestelijk evenwicht voor eeuwen verbroken werd. — In de derde plaats werd de overmatige belangstelling in alles wat Hellas en Rome betrof ziekelijk van aard, en leidde tot eene oppervlakkigheid, die noch aan goeden smaak, nòch aan diep en innig voelen ten goede kwam. Het was vooral het Bijbelsch humanisme, dat van dit laatste de kwade gevolgen ondervond. Want niet alleen dat het bombastisch mythologiseeren aan de rustige schoonheid van het klassieke deerlijk afbreuk deed, het vergreep zich ook aan het heilige en voerde tot ontwijding en belachelijke profanatie. Zelfs iemand als Erasmus, die zooveel en velerlei te zeggen had, en, om het zoo eens uit te drukken, niet om een praatje verlegen

was, — wist zich van dit euvel niet geheel vrij te houden; anderen, die minder te zeggen hadden, en den vorm te meer versierden naarmate de inhoud armoediger werd, zijn er op hope-looze wijze in vervallen. Toch waren het nog lang niet altijd de minsten. God werd als „rector Olympi” betiteld, de attributen van Jupiter werden hem toebedeeld, Maria moest de vergelijking met alle mogelijke godinnen doorstaan, maar had die natuurlijk als „waardige moeder van den dondergod” geenszins te vreezen¹⁾. Eene enkele maal vinden wij sporen van verzet tegen zulke profanatie in een breedvoerig betoog ten bewijze dat de naam Jupiter aan Jezus gansch niet misstaat²⁾. En dit waren niet alleen dichterlijke vrijheden; Martinus Dorpius schroomde niet in eene oratie, gehouden toen hij reeds lid van den universitair raad was, de uitdrukkingen: „per Jovem”, „Dii Deaeque”, enz. met de grootste vrijmoedigheid te gebruiken. Grooter nog was het gevaar, dat de Latino-manie, het nageaapte classicisme, opleverde voor het godsdienstige voelen en denken, een gevaar, dat juist bij de Bijbelsche humanisten zich in groote afmetingen kon openbaren. De bewondering voor de voortbrengselen der klassieke letterkunde, welke bewondering met die voor de daarin geteekende voorbeelden van burgerdeugd en menschenadel hand in hand ging, gaf aan het humanisme een bij uitstek zedelijk karakter. Dat van kerkelijke zijde die bewondering — tenminste aanvankelijk — veelal niet werd gedeeld, en een zedelijk voorbeeld gegeven werd dat dikwijls de vergelijking met het heidensche niet kon doorstaan, kwam aan de waardeering der „verlichte” humanisten voor het Christelijk-godsdienstige niet ten goede; het is hun zeker niet ten kwade te duiden dat zij, van het christendom zooveel leelijks ziende en van de herleving der klassieke idealen zooveel schoons verwachtede, de laatste verhieven ten koste van het eerste. Maar niettemin beteekende hun streven eene daling van godsdienstig peil. Deze

¹⁾ Hegius, *Carmina* [volledigen titel zie ben.], quat. C, fol. 5 r°, 7 r°, E 6 v°.

²⁾ O. Gratius, *Vita Divi Bernardi* [volledigen titel zie ben.], quat. B, fol. 2 r°.

daling grootendeels te hebben verhoed — wij wezen er boven reeds op — mag de eer der Bijbelsche humanisten genoemd worden; hun Bergrede-Christendom redde het aanzien des geloofs en paste daarbij uitnemend aan bij de hooge zedelijke waarde der klassieke moralisten; het moralisme, dat tot paganisme dreigde te vervallen, werd gechristianiseerd, maar dit geschiedde tot hoogen prijs: het Christendom werd vermoraliseerd en dikwijls verlaagd tot eene hopeloos oppervlakkige zedepreekerij. Wanneer wij daarbij bedenken dat de weg tot het juiste begrip van dat moralisme, over Schrift- en talenstudie, d. w. z. over kennis en verstandsverlichting liep, dan begrijpen wij, dat met het Bijbelsch humanisme het rationalisme zijn intocht deed, en een verkillenden wind van pedante verstandelijkheid om zich deed waaien. De leerbaarheid der deugd — via Latijn en Grieksch —, de verstandsverlichting — hier in 't bijzonder de talenstudie — als middel tegen zedelijk kwaad en religieuze onvoldaanheid, plegen geen diepe geestelijke stroomingen te doen ontstaan, vooral niet in dien tijd, toen de gewetens der „verlichten”, door een enkelen blik op het kerkelijk zedenbederf, spoedig tot zelfvoldane rust konden komen. Het Bijbelsch humanisme werd eene gevaarlijke eenzijdigheid, zonder den wijsgeerigen grond, die aan het rationalisme der scholastiek toch altijd nog diepte en bezonkenheid had verleend. De „*philosophia Christiana*” der Erasmianen was te oppervlakkig verstandelijk om eene goede wijsbegeerte, te eenzijdig moralistisch om goed Christelijk te kunnen zijn. Echt-religieuze behoeften kon zij niet bevredigen, wel konden dit de Kerken der Reformatie — in engeren zin — en de Sacraments-Kerk der Roomsche Katholieken. Zij was slechts voor enkele uitverkorenen des verstands, — maar om den indruk van ironie weg te nemen die deze opmerking zou kunnen wekken, haasten wij ons er bij te voegen: ook voor die hoogstaanden des geestes, die in later eeuwen tegenover kerkelijke bekrompenheid en dogmatische verstarring de rechten der moraal, de rechten der rede, de waarde van Schriftstudie durfden bepleiten, en althans als handhavers dáárvan hunne tegenstanders verre overtroffen.

Wie denkt hier niet aan hen, die in latere jaren de Socinianen zouden worden genoemd, en die zeker niet te begrijpen, en evenmin denkbaar zijn, zonder de Bijbelsche humanisten, hunne rechtstreeksche geestelijke voorouders. Maar ook binnen de grenzen der kerkelijke vroomheid heeft het Bijbelsch humanisme een grooten en goeden invloed uitgeoefend, niet slechts als correctief tegen kerkelijke en dogmatische bekrompenheid, maar ook als levenwekkend beginsel, dat in de muren der Kerken vensters open hield naar het Jeruzalem van echt-menschelijke, breed-wetenschappelijke geestesbeschaving. Het openbaarde zich als de „rekkelijke” geest van het latitudinarisme; eene beschouwing van dit laatste in het licht van het Bijbelsch humanisme kan een noodig tegenwicht zijn voor de pseudo-historische verklaringswijze, die maar al te veel de elementen van heden-daagsch geestesleven als motieven in het verleden binnensmokkelt. Slechts door zijn verleden wordt het verleden begrijpelijk.

Aan den anderen kant is het evenzeer een gevaarlijk werk in grooten verklaringssijver, dikwijls door een zeer subjectieven lust tot het maken van gevolgtrekkingen aangedreven, de lijnen van het verleden al te ver naar het heden toe te volgen. Zeker is daarvoor niet de plaats in deze „Inleiding”; wij achten ons hier van deze taak ontslagen. Ook in de volgende bladzijden hebben wij haar niet dan bij uitzondering aanvaard, waarmede wij geenszins willen beweren, dat er geen nauwe banden bestaan, die de geestesverschijnselen van dezen tijd aan die van het Bijbelsch humanisme knopen. Ja, dat wij deze studie wagen aan te bieden komt voor een niet gering deel voort uit de overweging, dat het heden talrijke aanrakingspunten met het daarin beschouwde deel des verledens vertoont, dat de strevingen en idealen, de zwakheden en eenzijdigheden, de deugden en gebreken van toen niet weinig verklaring bieden voor het overeenkomstige van tegenwoordig. Het maken van conclusies, het trekken van lijnen, worde echter aan den belangstellenden lezer overgelaten. Wij voor ons achten het „verklaren” van het nieuwe uit het oude een, zeker niet onvruchtbaar, maar hoogst gevaarlijk werk; liever aanvaarden wij het verwijt dat wij daarbij te veel ge-

varen zien, dan dat wij de geschiedenis geweld aandoen. Goethe had gelijk, toen hij zeide: „Alles ist neu, und doch immer das Alte”, maar niet minder waar, en eene voortdurende waar-schuwing, is het voorafgaande: „Was ist, war noch nie; was war, kommt nicht wieder”.

Het zij ons vergund hier ten slotte een paar aanwijzingen te plaatsen ter verduidelijking van de gedachten en bedoelingen, waardoor wij ons bij dit werk hebben laten leiden. Wij spraken in het bovenstaande van het Bijbelsch humanisme; deze uitdrukking, gemakshalve gebruikt, is slechts in zooverre juist, dat er eene geestelijke strooming met bepaalde eigen kenmerken valt te bespeuren, welke dien naam verdient, maar eene nadere beschouwing dient allereerst, en hoofdzakelijk, zich bezig te houden met de Bijbelsche humanisten, de personen en hunne denkbeelden, die de strooming vormden. Zodoende wordt het best recht gedaan aan het individueele karakter, dat haar eigen was. Hare aanhangers vormden geen nauw gesloten kring, en leefden nog in den gelukkigen tijd waarin partijprogramma's en beginselverklaringen onbekende dingen waren. Zij stonden vaak met elkander in druk verkeer, vormden tezamen eene machtige geestesbeweging, en waren toch ook ieder zichzelf. 't Is waar, „clubgeest”, onderlinge bewierooking en eerezuchtige pogingen om eene leidende plaats te bemachtigen, kwamen ook onder hen voor; vaak verdrongen zij zich met niet geheel en al onbaatzuchtige bedoelingen om den „cher maître”, en zij kenden dat hooghartige exclusivisme, dat vooral aan eene opkomende, met scherpe kritiek zich baanbrekende literaire richting eigen is. En deze gebreken waren wel degelijk de keerzijden van onderlinge verwantschap, gemeenschappelijke beginselen en in vereeniging gekoesterde idealen. Dit laatste kan ons echter wél aanleiding zijn tot behandeling van uit één gezichtspunt, maar geeft ons geen vrijmoedigheid het persoonlijke der Bijbelsche humanisten, ieder afzonderlijk, geweld aan te doen door de horizontale in-deeling naar de beginselen en ideeën te verkiezen boven de verticale naar de personen.

Wij hebben deze „persoonlijke” stof in drie hoofdstukken verdeeld. Een eerste is gewijd aan de oudste voorstanders van het Bijbelsch humanisme in zijn oorspronkelijken vorm, d. w. z. in den tijd toen het Bijbelsch karakter nog niet tot ontwikkeling was gekomen, toen het humanisme nog met nauwen band aan het oude schema der „zeven vrije kunsten” gebonden was, en de Hervorming de verhoudingen nog niet ingewikkelder, en daarbij vaak onzuiverder, had gemaakt. Het tweede hoofdstuk behandelt de personen met meer beslist Hervormingsgezinde neigingen, zoowel zij, die met de Roomsche-Katholieke Kerk braken, als anderen, die na aanvankelijke aarzeling daar binnen bleven. Het derde en laatste hoofdstuk is gewijd aan de beschouwing van hen, die meer nadrukkelijk hunne gehechtheid aan die Kerk hebben beleden, en hun Bijbelsch humanisme vooral voor en door haar tot ontwikkeling trachtten te brengen.

Wij vleien ons geenszins met de hoop dat deze indeeling algemeen zal voldoen. Het onredelijke, dat elke indeeling, elke grensbepaling eigen is, kleeft ook deze aan, en geeft ongetwijfeld aanleiding tot vragen en bedenkingen. Eene enkele willen wij zelf in het midden brengen, en trachten te weerleggen. Waarom aan Erasmus, den man die immer en altijd zeer beslist Roomsche-Katholiek gebleven is, wel in het tweede, niet in het derde hoofdstuk eene beschouwing gewijd? Wij antwoorden: wanneer onze studie het godsdienstige of kerkelijke tot onderwerp had, ware onze indeeling stellig onjuist. Maar nu het onderwerp eene geestelijke strooming was, welke onmogelijk tusschen de traditioneele beddingen van geloofsverschil kon worden geleid, mocht, vooral bij een man als Erasmus, aan een kerkelijk etiket niet te hooge beteekenis worden toegekend. Als Bijbelsch humanist is hij, met de van hem uitgegane strooming, het nauwst aan de beslist-reformatorisch-gezinden verwant. Om dezelfde reden vonden mannen als Aurelius en Praedinius eene plaats in de nabijheid van hun vriend en leermeester. Daarentegen werd zijn vriend Vives van hem gescheiden; hoezeer vaak Erasmus' schaduw, vormt deze van het Bijbelsch humanisme een grensgeval, eene overgangsphase,

zoozeer aan godsdienstige en kerkelijke strijdvragen vreemd, dat hij het allermeeft in den kring der over het geheel weinig agressieve Roomsche-Katholieke humanisten behoort.

De tijdsindeeling laat ons bij deze hoofdstuk-onderscheiding in den steek. Over het geheel gaat het eerste hoofdstuk naar tijdsorde aan de beide andere vooraf, en strekt het derde zich verder in de richting van het heden dan het tweede. Het eerstgenoemde behoeft geen toelichting; het tweede vindt zijne verklaring in de omstandigheden, die in reformatorische kringen aan het humanisme minder plaats lieten, en in Roomsche-Katholieke steeds meer gelegenheid tot ontwikkeling boden. In deze laatste vond het Bijbelsch humanisme veelal eerst erkenning, toen het in de eerste reeds door belangrijker — opportunistisch gesproken — strevingen opzij was gedrongen, althans van de eerste plaats beroofd. Waar wij onze eerste bespreking aan Wessel Gansfort wijden, als zijnde o. i. de eerste Bijbelsche humanist in deze landen, eischt het beginpunt geen nadere verklaring. Wat het eindpunt aangaat hebben wij ons bij de mannen van het tweede hoofdstuk laten leiden door de overweging, dat eene streep mocht worden getrokken dáár, waar het Bijbelsche en het humanistische in de gescheiden functies van godsdienstprediker en rector-of-dichter uit elkaar gingen, en tevens waar — vaak dientengevolge — het Latijn voor de landstaal week. De mannen van het derde hoofdstuk deden wij hunne rij besluiten dáár, waar de contra-reformatie welbewust ook het Bijbelsch humanisme in haar dienst neemt. Merkt men tenslotte op, dat al deze indeelingen sporen van willekeur vertoonen, en dat de noodzakelijkheid ervan niet immer voldoende blijkt, dan zouden wij hiertegen willen inbrengen, dat het nadeel van willekeur ons geringer leek, dan dat hetwelk voortvloeit uit eene pijnlijk nauwkeurige rubricering en etikettering eener stof, die daarvoor ten eenenmale ongeschikt is.

Geenzins maken wij aanspraak op de verdienste het rijke onderwerp te hebben uitgeput. Hebben wij ons tot de behandeling van een dertigtal humanisten beperkt, dit getal had ongetwijfeld tot veertig, misschien nog wel meer, kunnen zijn

uitgebreid. Het zal den der zake kundigen lezer weinig moeite kosten namen te noemen van hen, die in de rij eene plaats hadden kunnen vinden. Wij bedoelden daarbij niet denzulken een stempel van minderwaardigheid op te drukken; zelfs zijn wij er niet zeker van of wel eens niet een minderwaardige vóór is gegaan. Waarom wij zóó deden en niet anders? Wij hebben er naar gestreefd typische vertegenwoordigers te kiezen, hebben verder begrepen dat ook eene humanisten-rij haar einde dient te nemen, en ons ten slotte over zekere willekeur niet te zeer het hoofd gebroken. Niemand is verder meer dan wijzelf overtuigd, dat de teekening vaak niet meer dan schetsmatig is, dat de biografische bijzonderheden voor menige aanvulling vatbaar zijn, dat aan de eischen van een doorwrocht schilderij vaak niet is voldaan. Wel hopen wij van harte dat op de schets niet al te veel lijnen verkeerd staan. Wij gronden deze hoop allereerst — het zij met nederige dankbaarheid erkend — op het gebruik, dat wij hebben gemaakt van zoo menige waardevolle studie of monografie, wier schrijvers ons de taak hebben vergemakkelijkt. In de tweede plaats op de moeite, die wij gedaan hebben om de gedachten der behandelde personen — en deze waren ons hoofdzaak — uit de bronnen, d. w. z. uit hunne eigen geschriften, te leeren kennen. Zoo iets, dan heeft dit ons overtuigd, dat onze arbeid niet zonder reden van bestaan was. Zijn de meesten der Bijbelsche humanisten weinig of niet bekend, hunne werken zijn vrijwel vergeten. Het felle pro of contra van den na hun verschijnen gevoerden geloofsstrijd is voor hun aanzien niet gunstig geweest. En een nageslacht, dat voor hunne beteekenis ietwat meer begon te voelen, heeft de miskenning vergroot, door in meerdere mate er óver te schrijven dan er ín te lezen. Het is vooral om deze laatste reden, dat wij een spaarzaam gebruik hebben gemaakt van handboeken en verhandelingen aan het humanisme in het algemeen gewijd. De lezer make uit het vrijwel ontbreken hunner titels in de aanhalingen niet de gevolgtrekking, dat hun inhoud ons onbekend bleef. Maar wat zij over de hier behandelde personen, over hunne werken en hunne gedachten-

wereld meedeelen is veelal zóó weinig, of zóó averechts verkeerd, dat wij het een plicht van eerherstel tegenover ons onderwerp achtten allereerst de eigen werken der Bijbelsche humanisten te laten getuigen. Hunne stemmen hebben lang gezwegen; mogen zij uit de volgende bladzijden met hoorbaar geluid spreken en daarbij ooren vinden.

HOOFDSTUK I.

De oudste vertegenwoordigers van het Bijbelsch humanisme in Nederland.

In zijn „brief” aan Grunnius geeft Erasmus als terloops eene opmerking over onderwijs en wetenschappelijke opleiding hier te lande ten beste, die niet alleen een weinig vleierend getuigenis voor de bekende Fraterscholen inhoudt, maar tevens eene ontuchtering is voor allen, die zouden meenen dat ons land van den beginne af mede vooraan stond in de humanistische beweging. Erasmus klaagt er over dat de bekrompen kloosterling, aan wien de opvoeding van de beide broeders Antonius en Florentius — met welken laatste wij hemzelf moeten bedoeld denken — was toevertrouwd, hun niet toestond eene universiteit te bezoeken, daar hij vreesde „dat zij zich daar te zeer den wereldschen geest eigen zouden maken”, maar hen naar een der Fraterhuizen van de Broeders des Gemeenen Levens verwees ¹⁾. De beschuldiging, die Erasmus daar aan toevoegt, dat die Fraterhuizen grootendeels kweekplaatsen voor kloosters waren, kunnen wij hier laten rusten; zij is deels op rekening van het tendentieus karakter van den „brief” te stellen ²⁾, deels bevat zij eene waarheid, die ook van elders wordt bevestigd ³⁾.

---

¹⁾ Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, col. 1822^F—1823^A.

²⁾ Dr. J. Lindeboom, *Erasmus, onderzoek naar zijn godsdienstig denken en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leiden 1909, blz. 188 vg.

³⁾ In verband hiermede is van belang de mededeeling van Butzbach, den monnik uit het Benedictijner klooster aan den Laacher-See bij Bonn, die indertijd in Deventer studeerde onder Hegius en Ostendorp. Bij dezen laatste kwam eens een kloosterling vanwege den abt van Laach naar studenten zoeken, die het ordekleed zouden willen aannemen. De animo

In allen geval moet de onmiskenbare beteekenis der Fraterscholen ons niet doen vergeten, dat zij op haar best voorbereiding bedoelden, en dat de breedte van universitaire studie waarop „de geest der wereld” kon inwerken, haar vreemd was. De geest der wereld! Wat moeten wij daaronder anders verstaan dan den geest van het opkomende humanisme, dat zich in die tijden ook in Nederland begon te doen gelden, dat ook den jongen Erasmus de beloften voorhield van ontwikkeling en wetenschap! Maar men kon nog niet zeggen, dat dit humanisme in deze landen vasten voet had gekregen; het begon eene macht van beteekenis te worden aan de universiteiten, en de eenige universiteit van beteekenis hier, de Leuvensche, was vooralsnog niet voor het humanistisch ideaal gewonnen. Wij moeten ons dan ook niet verwonderen dat de mannen, die hier voorloopers en toonaangevers van het humanisme werden, de kennis met dat ideaal moesten aanknoopen in den vreemde. Dat die mannen wel Nederlanders van geboorte waren, is maar een schrale troost daartegenover; een troost, omdat dan toch hier te lande op frater- of stadsschool de grondslagen waren gelegd waarop het humanistisch gebouw in ongeken- de weelde en schoonheid van architectuur kon worden opgetrokken, een schrale troost, omdat die grondslagen — laat ons het beeld nog even vasthouden — misschien wel diep en stevig waren, maar niet breed.

Dat de brave Vrouwe Oda Jargis, de grootmoeder van den lateren bekenden Groninger burgemeester Coppen Jargis,

---

was blijkbaar niet groot, hoewel ijverig werd gezocht in scholen, „beurs” en broederhuizen, en eerst door de krachtige medewerking van den rector gelukte het den werver een tweetal, waaronder Butzbach, mee te krijgen. Butzbach wijst er daarbij nadrukkelijk op, dat dit recruteeringswerk ten dienste der kloosters een belangrijk punt vormde op het werkprogramma van de Broeders des Gemeenen Levens, al gebruikt hij niet Erasmus’ scherpe afkeuring van de door hen gevolgde methode (Karl Krafft und Dr. W. Crecelius, *Mittheilungen über Alexander Hegius und seine Schüler, aus den Werken des Johannes Butzbach, Priors des Benedictiner Klosters am Laacher See*, in: *Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins*, Bonn 1871, Bnd. 7, S. 213—288).

omstreeks het jaar 1432 den armen kleinen Wessel Gansfort ¹⁾ van de straat haalde en den veelbelovenden knaap ter fraterscholen zond in Zwolle ²⁾, was op zich zelf eene voortreffelijke daad, der draagster van den goeden naam Jargis waardig ³⁾, maar dat dit schoolgaan in direct verband zou staan met Wessel's latere geleerdheid, is eene onderstelling even ongegrond als voor Vrouwe Oda toentertijd de gedachte zou zijn geweest, dat de ingeving van haar nobel hart aanleiding worden zou dat zijn naam als „lux mundi” over de wereld ging schijnen. Maar, het onderwijs was aan den jongen Wessel goed besteed, hoe onbeduidend en wonderlijk dat naar hedendaagschen maatstaf ook zal geweest zijn. Dat hij fysiek niet tot de sterksten behoorde — hij had een gebrek aan een voet en schijnt zwak van gezicht geweest te zijn —, was hem misschien eene aansporing om zich met hart en ziel op de studie toe te leggen, en dáár wist hij zich spoedig eene eerste plaats te verwerven: van leerling der beide hoogste klassen werd hij spoedig leermeester der onmiddellijk daaraan voorafgaande (de „derde”),

---

¹⁾ De naam reeds stelt voor een der vele vragen, die naar aanleiding van de levensbeschrijving van dezen weinig bekenden man rijzen. Waarschijnlijk terecht oordeelt De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873, blz. 63 vg, dat Wessel voornaam en Gansfort geslachtsnaam was, terwijl Johannes misschien een aangenomen naam was, dien hij onder de Broeders d. G. L. voerde.

²⁾ Zie het artikel van J. B. Kan, *Nieuwe levensberichten van Wessel Gansfort en Rudolf Agricola*, in: *Groninger Volksalmanak over het jaar 1899*, Gron. 1898, blz. 63—83 [naar een handschrift te Weenen].

³⁾ Vrouwe Lutken of Ludeken, weduwe van Albert Jargis, ridder en gewezen burgemeester der stad, voorzag in het jaar 1467 de Broeders des Gemeenen Levens te Groningen met inkomsten en goederen, nadat zij dit ook reeds in 1455 had gedaan in vereeniging met Lyse, weduwe van Herman Jargis. (Zie bij: J. J. Diest Lorgion, *Regnerus Praedinius*, Gron 1862, blz. 25; G. H. M. Delprat, *Verhandeling over de Broederschap van Geert Groote en over den invloed der Fraterhuizen*, Arnhem 1856, blz. 139). Evert Jargis, samen met den bekenden Willem Frederiks hoofdpastoor van St. Maarten, was een der mannen onder wier auspiciën in 1523 het bekende Groninger dispuut plaats vond (zie bij: De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873, blz. 290 en *Bibliotheca reformatoria Neerlandica*, Dl. VI, blz. 375).

en, naar een tijdgenoot, die het uit goede bron weten kon, meedeelt, ging er groote, ook zedelijke invloed van hem uit tot zijne leerlingen ¹⁾. Moeten wij in het terzelfder plaatse verhaalde, volgens hetwelk Wessel aan een medeleerling, met wien hij innig bevriend was, „de wetenschap”, en van dezen in ruil de „vreeze Gods” leerde, de verklaring zoeken dat hij, zooals Hardenberg vertelt, een tijdlang neiging had in het klooster op den Agnietenberg te gaan ²⁾? Of was de invloed van den door hem hoog vereerden Thomas à Kempis daarvan de oorzaak ³⁾? Hoe het ook zij, zijn afkeer van het kloosterleven deed hem ten slotte van dezen stap afzien, en die afkeer van een gebonden staat is hem zijn gansche leven bijgebleven; een professoraat te Heidelberg liet hij later varen, omdat de eisch van priesterwijding er aan verbonden was. Maar ook de Zwolsche school kon hem niet blijvend bevredigen. Wat kon de gewone triviale school met haar voorbereidend onderwijs in grammatica, dialectica en rhetorica, de drie vakken van het „trivium”, voor blijvende bevrediging schenken aan een geest als den zijne, die verlangde naar de universiteit! Al houden wij in het oog dat de Zwolsche school er eene was van den eersten rang, zóó dat de humanist Bebel in 1501 schrijven kon, dat zij met Zwickau, Ulm en Dventer tot de vier beroemdste scholen van „Duitschland” behoorde ⁴⁾, — wij denken aan de boven aangehaalde tegenstelling

---

¹⁾ Delprat, *Verslag omtrent eenige handschriften, meest betrekkelijk de fraterhuizen*, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Leid. 1835, Dl. 6, blz. 295 vg.

²⁾ Zie: *Vita Wesseli, conscripta ab Alberto Hardenbergio*, vóór diens uitgave van *M. Wesseli Gansfortii Groningensis Opera*, Gron. 1614. Behalve het vrijwel verouderde werk van Ullmann, *Johann Wessel*, Hamburg 1834, verdienen vermelding de studies van: W. Muurling, *Commentatio historico-theologica de Wesseli Gansfortii etc.*, Traj. a. R. 1831; J. J. Doedes, *Historisch-Litterarisches zur Biographie Johann Wessels*, in: *Theologische Studien und Kritiken*, Gotha 1870, Jahrg. 1870, S. 407—444; het artikel van H. Schmidt en S. D. van Veen in *Herzog's Real-Encyclopaedie für protestantische Theologie und Kirche*, i. v. W.; Dr. M. Schoengen, *Jacobus Traiecti alias de Voecht*, Amsterdam 1908, blz. 155—157.

³⁾ Men zie o. a. zijn innig-mooi geschrift: *De statu animarum, et quid sit amare Iesum*, *Opera*, p. 860—863.

⁴⁾ Dr. Joh. Müller, *Vor- und frühreformatiorische Schulordnungen und*

tusschen school en universiteit: wie waarlijk man van wetenschap wilde worden, ging buitenslands. In 1449 werd Wessel te Keulen ingeschreven als student aan de universiteit en alumnus aan de Bursa Laurentiana, indertijd door den Groninger pastoor van St. Maarten, Laurentius, gesticht. Hij heeft er de studie van het „quadrivium” bij die van het „trivium” gevoegd, want hij werd er „magister artium”. Getuigt dit eigenlijk nog maar alleen dat hij studeeren kon gelijk vele anderen, dat hij tevens Grieksch en Hebreeuwsch leerde — het eerste volgens Hardenberg van vluchtelingen uit Byzantium — doet ons den toekomstigen humanist kennen²⁾. De keurvorst Philippus van de Palts riep hem voor een professoraat naar Heidelberg; hij studeerde toen in Parijs. Wij zagen reeds hoe dit mislukte door den tegenstand van het universiteitsbestuur, dat een professoraat afhankelijk stelde van het bezitten van een theologischen graad, en toen Wessel aanbood dien te verwerven, werd dit hem ontzegd als zijnde niet gewijd. Zoo althans bericht Hardenberg³⁾. Toch is Wessel wel in Heidelberg geweest en werd er in 1456 ingeschreven; hij gaf er ook colleges in „artes” en philosophie, maar als „privaat-docent”, eene waardigheid die toen reeds, gelijk nu, geschikt middel schijnt geweest te zijn om menigen professor in hope den kathedr te doen beklommen. Heeft inderdaad de weigering van het Heidelbergsche universiteitsbestuur hem de oogen geopend voor een tekort in zijne vorming? Wij zouden het bijna vermoeden als wij hem kort

---

Schulvorträge in deutscher und niederländischer Sprache, Zschopau 1885—86, S. 128. — Zie voor de geschiedenis van de Zwolsche school: Dr. M. Schoengen, *Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zum Auftreten des Humanismus*, Freib. (Schw.) 1898.

²⁾ De terzelfder plaatse voorkomende opmerking van Hardenberg, dat hij dit Hebreeuwsch van zwervende bedelmonniken leerde, zal wel onjuist zijn. Waarschijnlijk leerde hij het van Joden.

³⁾ In den tweeden brief aan Hoek (de verhandeling „De Indulgentiis”) spreekt Wessel wel van de bemoeiingen ten zijnen gunste door den keurvorst gedaan, maar zwijgt van den ondervonden tegenstand. Wel spreekt hij van weigering zijnerzijds, met het doel zich te beter aan de bestrijding der Scotisten te wijden (*Opera*, p. 877).

daarna naar Parijs zien gaan om zich in den strijd tusschen Realisten en Nominalisten te werpen, met het vaste plan de laatsten te helpen verslaan; daar lag voor hem, den overtuigden Realist, bewonderaar van Plato en volgeling van Augustinus, eene taak. Hoe heftig de strijd daar in Parijs gevoerd werd, zóó dat ze een man als Wessel in eene „Sturm- und Drang-periode” van telkens wisselende overtuigingen wierp, — vinden wij door hem zelf treffend beschreven in den brief aan Hoek, waar hij zich tegen diens verwijt van radicalisme verdedigt. „Zoo gij de innerlijkste overleggingen mijns harten kendet,” zoo zegt hij daar, „zoudt gij niets bespeuren van opgeblazenheid, maar gij zoudt het geweeeklaag ontdekken, waarmee ik zoo dikwijls in mijn gebed Gods mededoogen inroep, dat ik niet door den hevigen drang mijner gedachten — ook door mijzelf meermalen met angst bespeurd — worde vervoerd tot meeningen, die eigenlijk verwerpelijk zijn.” En ten bewijze vertelt hij dan van zijne veranderingen van standpunt daar in Parijs. Hij kwam als Realist, maar werd een overtuigd Scotist, om nog later zich bij de Nominalisten te scharen. Maar hij wil dit óók beschouwd zien als een bewijs, dat hij nimmer schroomde te herroepen, wanneer hij in hart en geweten overtuigd werd, ja, het nóg zou doen, wanneer men hem de alles overtreffende waarde der beide verlaten standpunten kon bewijzen ¹⁾. Nominalist is hij zich tot in zijne laatste levensjaren blijven noemen; de grootste beteekenis van dit partij-kiezen moeten wij allicht zoeken in de aansluiting bij de anti-curialistische oppositie, welke veelal een kenmerk van de Nominalisten was.

Zijn optreden in Parijs bracht hem tot bekendheid, spoedig tot roem. De fijnste dialectici der Sorbonne verbaasde hij door zijne scholastieke bekwaamheden; hij werd de „magister contradictionum”. De beroemde scholasticus Gabriël Byel behoorde tot zijne vrienden, maar van nog grooteren invloed op zijn levensloop was de nauwe betrekking waarin hij stond tot den

---

¹⁾ *Wesseli Opera*, p. 877. — Wij dienen hierbij wel te bedenken dat hij, naar de juiste opmerking van Schmidt, eigenlijk nooit een echt Nominalist geworden is.

orde-generaal der Minorieten Franciscus della Rovere (F. van Savona), die hem, na zijne verheffing tot paus in 1471, naar Rome riep. Groote waarschijnlijkheid is er in het verhaal, dat vertelt hoe Sixtus IV den ouden vriend toestond eene gunst te vragen; het waren geen rijke praebenden die Wessel vroeg, maar .... een aantal Grieksche en Hebreeuwsche handschriften van Bijbelboeken. De vraag teekent den humanist, van ander gehalte dan de geleerde, maar zeker niet altijd even klassiek-eenvoudige Italianen.

Lang heeft zijn verblijf in Rome niet geduurd; hij keerde naar Parijs terug, maar hij was de oude dialecticus niet meer, en de universitaire wetenschap had veel van hare bekoring voor hem verloren ¹⁾. Tegen het midden der zeventiger jaren zocht hij den geboortegrond weer op, waar hij den laatsten tijd zijns levens gesleten heeft. Deze laatste jaren waren niet meer noodig om hem wereldberoemdheid te verschaffen, maar den grooten invloed, dien hij op vele landgenooten heeft uitgeoefend, danken wij toch voornamelijk aan dien tijd. „Lux mundi” hebben zijne vrienden hem genoemd, maar het licht dat daar gedurende een tiental jaren in het noorden geschenen heeft was niet allereerst dat van den „magister contradictionum”, maar van den Bijbelschen humanist. Tegen den levensavond is dat licht eerst recht gaan stralen, en het was het woord van een profeet die met geestes-oog den nieuwen dag ziet rijzen, toen hij eens tot den jongen Ostendorp sprak: „Jonge man, gij zult den dag nog beleven, dat de leer van Thomas en van Bonaventura en van andere strijd-lustige theologen door de waarlijk christelijke godgeleerden wordt buitengeworpen”. Geldenhauer hoorde deze woorden den reeds grijzenden Ostendorp uitspreken in 1528 in de Lebuinuskerk te Deventer; de indruk die zij, veertig jaren na van Wessel gezegd te zijn, op Geldenhauer maakten, geeft ons eenigszins eene gedachte van de beteekenis van hem, die ze eenmaal sprak „als met ziensblik schouwende” ²⁾.

¹⁾ Zie zijn oordeel over de universiteiten, in de *Opera*, p. 788.

²⁾ Getuigenis van Geldenhauer over Wessel, naar mededeeling van Ostendorp, in de *Opera*, quat. **, fol. 3 v°.

Den in het vaderland teruggekeerde is niet slechts eene vriendelijke ontvangst bereid; wat meer is: hij vond hier een kring van menschen, die sympathiseerden met de idealen van het humanisme, zooals hij die uit het buitenland had meegebracht. Afwisselend vertoefde hij op den St. Agnietenberg — tijdgenooten wisten later aan Hardenberg nog te vertellen van Wessel's ijverige studie —, op het kasteel te Vollenhoven bij bisschop David van Bourgondië, hem zeer genegen, dien hij bijstond met zijne medische kennis, waarvoor de bisschop hem in ruil de hand boven het hoofd hield tegen ketterjagende vijanden ¹⁾ —, in het Cisterciënser-klooster te Aduard en in het Clarissen-klooster te Groningen „ten geestelicken maegden”, waar hij in 1489 stierf en begraven werd. Van het meeste belang is zijn verblijf te Aduard geweest; geen wonder, want Aduard scheen toentertijd meer akademie dan klooster. Wij geven het woord aan Gosewijn van Halen, die het weten kon, want hij was indertijd Wessel's „famulus”, laat ons zeggen: particulier secretaris, geweest. „Ik heb het Aduard van veertig jaren geleden gekend”, schrijft hij in 1528 aan Hardenberg, „wanneer gij toen een man van geleerdheid zocht, hadt gij hem in Aduard kunnen vinden, of anders nergens in gansch Friesland ²⁾. Aduard was toen minder klooster, dan wel akademie. Waren zij nog in leven, dan zouden hiervan mannen kunnen getuigen als Rod. Agricola, Wessel van Groningen, pastoor Willem Frederiks, Johannes Ostendorp die nog leeft, kanunnik te Deventer en eenmaal mijn leermeester, Rudolf van Langen uit Munster, Paulus Pelantinus, Alexander Hegius, eveneens mijn leermeester, Joannes Canter van Groningen, vader van den „poeta laureatus” Jacobus Canter, Lambertus Frylingus van Groningen, en, dien ik bijna zou vergeten: den ridder Onno van Ewsum; verder Arnold van Hildesheim, en vele anderen, die weken, om niet te zeggen maanden, in Aduard plachten te verblijven, leerende en doende leeren om dagelijks toe te nemen in wijsheid en deugd. En wat

¹⁾ Zie de voorrede van Hardenberg's *Vita Wesseli*.

²⁾ Men rekende „Friesland” toen niet beperkt binnen de tegenwoordige grenzen!

te zeggen van den nooit genoeg volprezen pater Hendrik van Rees....!"¹⁾ Wél dus een uitgelezen gezelschap, dat daar in Aduard samenkwam! En de Aduarder monniken waren hunne gasten waard; zij waren het geweest, die indertijd den jongen Antonius Liber (De Vrije) van Soest in de gelegenheid stelden op hunne kosten buitenlandsche universiteiten te bezoeken. Toch zal de invloed van den geleerden abt Hendrik van Rees, die van 1449 tot 1485 aan het hoofd van het klooster stond, in dezen wel den doorslag hebben gegeven; na zijn dood verbleekte de kortstondige glorie van Aduard, en Wessel, den steun van den abt moettende ontberen, ondervond tegenwerking bij zijne pogingen de kloosterscholen op hooger peil te brengen²⁾. Op teekenende wijze geven de losse mededeelingen van Hardenberg een beeld van Wessel's leven en werkzaamheid onder de Aduarders. „Wanneer aan tafel de Dialogi van Caesarius van Heisterbach werden voorgelezen — want het bijzondere had voor vele ongeletterde monniken eene groote bekoring — speelde vaak een lach om Wessel's mond. Naar de reden gevraagd zeide hij eens: „Ik lach om die dikke leugens. Het ware beter den Broeders de Schrift en stukken uit Bernhard ter lezing voor te leggen, want deze dingen zijn niet alleen dwaas. maar ook gevaarlijk". En, zoo gaat Hardenberg voort: „inderdaad is men daarna in Aduard aan Caesarius steeds minder waarde gaan hechten, en heeft men hem ten slotte geheel op zijde gezet.... Den avond voor den Goeden Vrijdag placht hij in den kring der Broeders, vóór het avondeten, Joh. 13—18 voor te lezen. Maar toen hij oud werd en slecht van gezicht, raakte hij den tekst wel eens kwijt, en werd dan

---

¹⁾ *Wesseli Opera*, quat. **, fol. 4 v°.

²⁾ Merkwaardig is het volmaakte zwijgen, waarmee de „Kroniek van het Klooster Aduard", (laatst) uitgegeven door Dr. H. Brugmans (in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, Amsterd. 1902, Dl. XXIII, blz. 1—188), aan deze humanistische bloeiperiode voorbijgaat (zie Brugmans, t. a. p., blz. 23 vg.) Een bewijs, dat ook onder de Aduarder monniken sommigen waren, op wie het woord van de weggeworpen paarden van toepassing is. — Terecht vulde Brugmans in eene aanteeek. de Kroniek met Gosewinus' mededeelingen aan (blz. 66—69).

door de monniken uitgelachen". Arme Wessel; wij denken hier aan de jaren na 1485, toen geen Hendrik van Rees hem steunde met zijn gezag. Maar zoo iets zal uitzondering zijn geweest, en de monniken waren zoo kwaad niet. „Dikwijls las hij hardop Hebreeuwsch, zoodat de monniken verbaasd en vol ontzag naar de vreemde klanken luisterden. Den jongeren Broeders verklaarde hij de Psalmen, en klaagde er dan over, dat de vertaling der Vulgaat zoo onbegrijpelijk is. En wanneer de Broeders er dan meer van wilden weten, liet hij den Hebreeuwschen codex halen, waaruit hij hun de vragen toelichtte, en nog veel meer op geleerde wijze verklaarde. Want" — Hardenberg hield van herhalingen, maar de herhaling is hier teekenend — „Aduard was toen als eene akademie waarheen geleerden en edelen uit gansch Friesland te samen stroomden, waarvan in mijn tijd de sporen nog aanwezig waren, en misschien nog wel te vinden zijn; ik zou ook niet gaarne willen dat ze verloren gingen, om der wille van de vermaardheid der abdij en den Gode gewijden roem van Wessel" ¹⁾. Gode gewijd! dat was de man, van wien Gosewijn van Halen later de woorden aanhaalde: „Wie de gewijde Schriften leest zonder dat hij bij den dag geringer gaat denken van zichzelf en meer en meer zich bedroeven gaat over zijn eigen staat, die leest ze niet alleen vergeefs, maar ook tot eigen schade" ²⁾. Maar wij zeggen ook: de letteren gewijd, en in die vereeniging van Bijbelsche vroomheid en Bijbelsche, d. w. z. den Bijbel verklarende, geleerdheid, ligt de groote beteekenis van dezen Bijbelschen humanist. De oude dialectiek had hij niet verleerd; dat bewees hij toen eens een geleerd Parijsch doctor naar Aduard kwam, en daar zijne scholastieke kunsten ging verkoopen. Wessel hield zich stil, tot aller verwondering, maar na den maaltijd kwam zijne beurt: „nu jij," zei Wessel, en hij nam den doctor zoo onderhanden, dat deze verslagen uitriep: „Groote God, gij moet de „magister contradictionum" zijn, die aan de Sorbonne zoo werd bewonderd en

---

¹⁾ *Opera*, quat. * * *, fol. 1 v°.

²⁾ Brief van Gos. v. Halen, *Wesseli Opera*, quat. * *, fol. 5 v°.

zoo werd gehaat!" — Dat deze man de disputen der Sorbonne den rug toekeerde en zich in de teruggetrokkenheid der vaderlandsche kloosters over zijne handschriften in Grieksch en Hebreeuwsch boog, geschiedde waarlijk niet uit onvermogen; in hem zien wij belichaamd het plaats maken van de scholastiek voor de nieuwe wetenschap der talen. Het is niet alleen verwaandheid van den geleerde, maar het is het bewustzijn van aan een nieuwen tijd te behooren, die nieuwe eischen stelde, dat hem eens de door Geldenhauer aangehaalde woorden spreken deed: „Thomas kende maar, en gebrekkig, ééne taal, ik ken er drie" ¹⁾.

Het moet ons dan ook niet verwonderen, dat de theologische geschriften van Wessel reeds doortrokken zijn van dien typisch-Bijbelschen geest der latere Nederlandsche reformatoren, kerkelijk van aard, maar latitudinarisch van opvatting. Daarbij had hij genoeg van Augustinus geleerd, en was zijne neiging tot mystiek innig genoeg, om behoed te worden voor het vlakke gemoraliseer, waarin zoovele lateren vervallen zijn. Wanneer wij daarbij in aanmerking nemen de deugdelijke kennis der wijsbegeerte, later door hem wel niet meer als het allerhoogste beschouwd, maar waarmede hij toch ongetwijfeld rijke winst heeft gedaan — Johannes van Wesel's radicalisme achtte hij gevolg van gebrekkige scholastieke vóórstudie ²⁾ — dan gevoelen wij dat in Wessel de factoren aanwezig waren om te worden tot een baanbreker der Nederlandsche reformatie, een eerste niet alleen naar tijdsorde, maar ook naar beteekenis. Schrijvers over Wessel hebben dikwijls getracht in zijne werken de bewijsplaatsen te vinden, die den vroegeren Realist verraden of wel de Nominalistische gezindheid onderstrepen. Natuurlijk heeft zijn scholastiek verleden sporen nagelaten en het is niet moeilijk daaraan aanknopingspunten te vinden van latere meeningen, maar behalve dat dergelijke beschouwingen vaak zeer onvruchtbaar en subjectief

¹⁾ Levensbeschrijving van Geldenhauer, in *Wesseli Opera*, *** 4 r° (De t. z. p. voorkomende mededeeling, dat W. negentig jaren oud werd, is natuurlijk foutief; dit moet zeventig zijn).

²⁾ Brief aan Ludolph van Veen, deken van St. Maarten te Utrecht, *Wesseli Opera*, p. 920.

zijn ¹⁾, doen zij ten eenenmale onrecht aan de hoofdbeteekenis van Wessel, en aan de gezindheid, waarmede hij — op lateren leeftijd! — zijne theologische verhandelingen schreef. Men leze den brief, dien Wessel aan Johannes van Amsterdam richtte: „Innig begeer ik met beschaafde menschen mij te meten in het worstelperk der waarheid, niet alleen om eene overwinning te behalen, maar ook om met de nederlaag winste te doen en toe te nemen in kracht. Want de strijd om de waarheid is een waarbij men, 't zij verwinnaar, 't zij verwonnene, toeneemt in de vrijheid der kinderen Gods: het is de belofte der waarheid, dat zij vrijheid brengen zal aan wie hare zaak voorstaan. Laten wij dan voortgaan, gelijk wij zijn begonnen, om de waarheid te zoeken; het zou strijden met mijne innigste begeerten wanneer uwe vragende ziel berustte in mijne antwoorden, zonder nog ten volle bevredigd te zijn. . . . . Daarom bid ik u dat gij daar op uwen Agnietenberg niet af zult laten van den strijd om de waarheid, en niet zult rusten voor gij, overwinnaar dan wel verslagen, die waarheid hebt veroverd welke alle duister licht maakt” ²⁾. Niet waar, de man die zóó tot den strijd om de waarheid opwekt, heeft den strijd om meeningen en stelsels reeds achter den rug.

Het gezag en de beteekenis der Schrift was voor Wessel het centrale punt der theologie zoowel als van het godsdienstig gemoedsleven geworden. Toen Jacobus Hoek, de bekende Naaldwijksche deken, met hem een pennestrijd wilde aanbinden, drukte Wessel zijne blijdschap daarover, maar ook de gewenschte preciseering van eigen standpunt, onomwonden uit met de verklaring: „Niet dat mij, gelijk vroeger, de ijdele woordenstrijd behaagt, maar ik meen, dat de uitwisseling van meeningen ons beiden winst zal brengen. . . . . Ik geef toe, vele mijner uitspraken schijnen wat ongewoon. . . . . Maar daar zij haren oorsprong

---

¹⁾ Schmidt in zijn artikel in *Herzog's Real-Enc.* wijst bijv. op p. 422 van *De causis incarnationis* als een getuigenis voor Wessel's Thomistisch standpunt, eene bewijsplaats, die m.i. met evenveel recht als een grond voor den willekeur-souvereiniteitsgeest der latere Nominalisten kan worden beschouwd.

²⁾ *Wesseli Opera*, p. 863 sq.

vinden in het geloof in de Schrift, schroom ik niet ze te uiten, en geef ik ze aan anderen ter overweging, niet zonder hoop door u en anderen, wijzer dan ik, te worden weerlegd" ¹⁾. — Hoek vond in Wessel geen gemakkelijken tegenstander; deze was hem veel te radicaal, en te ongewoon in zijne aflaatsbeschouwingen. Het moest hem tegenover al die nieuwigheden van het hart, dat hij, „door de bedenkselen der jongeren meer-malen, door de geijkte leeringen der ouden nooit was teleurgesteld" ²⁾. „Volkomen juist", schreef Wessel terug, „hoe verder tot de ouden terug, hoe beter" — hij kende zijne „ouden" — „want volgens uw woord behooren Albertus, Thomas, Scotus, enz. ook niet tot die hooggeroemde ouden, maar tot de jongeren" ³⁾. — Wie, die Erasmus kent, proeft hier niet een voor-smaak van diens latere, eveneens wel wat subjectieve, scheiding tusschen „ouden" en „jongen", tusschen de „Alden Doctoren" en hunne epigonen der latere Nederlandsche reformateurs? Laat Hoek niet over de aflaten spreken: „Hoevele dwalingen in zake de aflaten de Roomsche curie verkeerdelijk heeft gevoed, en onder de menschen verbreid, en hoe zij heden ten dage nog zouden vermenigvuldigen als niet de gezonde kritiek van enkele theologen verzet aantekende, — dat is bekend en behoef ik u niet te vertellen." „Openlijk worde het door mij uitgesproken: Wanneer ik oordeel dat paus of schola of welk getuigenis dan ook tegen de Schrift indruischt, dan weegt het getuigenis van deze laatste mij het zwaarst" ⁴⁾. Een eigenaardig gebruik maakt Wessel daarbij van het bekende woord van Augustinus: Het Evangelie zou ik niet gelooven, wanneer het gezag der Kerk mij daartoe niet bewoog. Hij beschouwt dit woord als een steun voor zijne eigene opvatting, want, zoo zegt hij, de zinnen staan niet, nevengeschild, in redegevend verband tot elkaar, maar, ondergeschikt, in oorzakelijk verband ⁵⁾. — Hoek heeft tijdens

1) *Wesseli Opera*, p. 864 sq.

2) *Wesseli Opera*, p. 871.

3) *Wesseli Opera*, *De Indulgentiis*, p. 879.

4) *Ib.*

5) „Originis, non comparationis verbum est", *Ib.*, p. 893.

Wessel's leven op dit uitvoerig, zakelijk schrijven, dat, in veertien hoofdstukken verdeeld, eigenlijk eene verhandeling over de aflaten geworden is, niet geantwoord, maar nauwelijks was deze overleden of de Naaldwijksche deken haastte zich eene uitgave te bezorgen van een tegen Wessel gericht geschrift van zekeren Anthonius de Castro, eene eenigszins stekelige bestrijding van Wessel's opvatting. Deze schop tegen een dooden leeuw pleit niet voor Hoek, wiens rol in de Nederlandsche reformatie waarschijnlijk wel gespeeld is tegen wil en dank ¹⁾.

Wie Wessel's voornaamste beteekenis zoekt in de kritiek, die hij op dwalingen uitoefende, toont hem niet te begrijpen. En dat is het geval bij die velen, die, de een den ander trouw napratende, spreken van „voorloopers”, die zoo wat de „misbruiken” en „verbasteringen” zouden hebben opgespeurd, en zóó den akker bereidden waarop dan latere „Hervormers” konden ingaan tot den oogst. Dit is geheel bezijden de historische waarheid ²⁾. Een man als Wessel werd niet gedreven door wat wij noemen kritischen zin; aanleiding tot optreden waren zijne humanistische sympathieën, die hem den Bijbel deden ontdekken en hem eene wijsgeerig-evenwichtige houding deden zoeken tegenover de problemen wier quasi-wijsgeerige behandeling tot dusver doelloos bleef; drijfveer daarbij was eerlijke waarheidsliefde en innige vroomheid. Daarnaast verschijnt de kritiek slechts als iets secundairs, vaak zich op haar scherpst uitend door een absoluut negeeren van de eventueel te kritiseeren stof: van de honderdelf hoofdstukken over „Het Gebed des Heeren” is er geen, dat loopt over de voorbidding

---

¹⁾ *Impugnatorium*, door Anthonius de Castro, ord. praed., s. theol. prof. conventus Hagensis. Het ex. op de Un. Bibl. te Utrecht, dat een tweede druk schijnt te zijn, werd daar ontdekt door prof. Doedes, in een bundel brieven van en aan Wessel, die er over schreef: „*Historisch-Literarisches zur Biographie Johann Wessels*, in *Theologische Studien und Kritiken*, Gotha 1870, S. 407—444.

²⁾ Eene dergelijke absurditeit zegt o. a. Schmidt in zijn overigens hoogst lezenswaardig art. in *Herzog's Real-Enc.*: „Seine Bedeutung für die Reformation des 16. Jahrhunderts beruht vorwiegend in der Kritik, die er an dem kirchlichen Leben übte”!

der Heiligen ¹⁾; tegenover de sacramenten staat hij betrekkelijk onverschillig. Datgene wat de Schrift hem in hoofdzaak verkondigt, het uitgangspunt des Evangelies en het levensdoel van den christen, dat is de liefde, die de eigenlijke voleindiging des geloofs is; Christus predikt het geloof dat door de liefde werkt ²⁾. De negentig hoofdstukken van het geschrift „Over de heerlijkheid van 's Heeren lijden” doen alle beschrijvende lijnen van dit breed-opgezette werk als 't ware samenloopen in een toppunt van liefdeverheerlijking. Christus is hem vóór alles de goddelijke leermeester; in een der hoofdstukken van het boek „over de oorzaken der menschwording” geeft hij op de vraag: „waarom God de menschelijke natuur aannam”, met voorliefde dit antwoord: „Opdat alle schapen een herder zouden hebben” ³⁾. Langs dezen weg vinden wij bij Wessel de sporen van dien navolging-van-Christus-geest, ons van zoovele Nederlanders dier dagen bekend; men leze het mooie geschriftje „Over den toestand onzer ziel en de liefde tot Jezus”, waar de innigste Christus-mystiek in opbloeit ⁴⁾: „Wat is voor de dooden het gelouterd worden in den Heer anders, dan het steeds helderder stralen van het licht van wijsheid en verheven liefde. Dit stralende licht is dat van den Meester aller wijsheid, van den Heer Jezus. Aan dit licht gelijk te worden, daarmede samen te schijnen, dát is loutering.” „Daar is geen leven dan in de liefde, noch éénig geheilgd leven dan in de heilige liefde. Laat ons beginnen met den eerstgeboren broeder lief te hebben, om door hem te worden teruggevoerd tot de liefde des Vaders; zoo wij Hem niet liefhebben met gelouterd hart zullen wij nimmer Zijn aangezicht zien.” Aan de non Geertuid Reynierse schreef hij: „Ik geloof dat voor u de hoogste logica is gelegen in het gebed” ⁵⁾. Wat het gebed hem was, omschrijft hij in een der hoofdstukken van zijne verhandeling

1) *De Oratione Dominica*, Wesseli Opera, p. 1—192.

2) *Liber de magnitudine Passionis*, Wesseli Opera, p. 591.

3) *De causis incarnationis*, Wesseli Opera, p. 425.

4) *De statu animarum, et quid sit amare Iesum*, Wesseli Opera, p. 860—863.

5) *Wesseli Opera*, p. 917.

over het Gebed des Heeren aldus: „Het zuiverste gebed is dit: niets te vragen, maar zich zelf te vergeten in volkomen eenswillendheid van ons begeeren met Gods wil" ¹⁾.

De invloed van Wessel op het wetenschappelijk en theologisch denken is groot geweest. Wij willen hier niet op dien invloed, zooals die zich in verschillende „volgelingen" heeft geopenbaard, vooruitloopen, alleen er maar aan herinneren, dat de onmiddellijke invloed grooter is geweest dan namen en feiten ons aanvankelijk doen vermoeden. Dit moeten wij opmaken uit de bestrijding die hij en de zijnen ondervonden, eene bestrijding die zich vaak meer laat vermoeden dan bepaald aanwijzen, maar die bestaan heeft, en voor zijn invloed mee het beste bewijs is. Men maakte het Wessel wel eens moeilijk, en de bescherming van den Utrechtschen bisschop was verre van overbodig. Johannes Hoek wist niet beter te doen dan spoedig naar Keulen te schrijven. Wessel sprak er zijn ongenoegen over uit: „het was niet noodig er zooveel bij te halen" ²⁾. En de Keulsche heeren lieten het er niet bij zitten; wij leeren het uit den brief dien Wessel aan Ludolph van Veen, deken van St. Maarten te Utrecht, schreef. Hij betreurt daarin het lot van den „venerabilis" Johannes van Wesel, maar keurt het af dat hij onvoldragen meeningen aan het „plebs non capax" en „vulgus indoctum" voorhield. Hij, Wessel, weet trouwens, dat hij zelf ook tot de verdachte personen behoort, en dat de inquisiteur hem in 't oog houdt; hij vreest de daaruit voortkomende moeilijkheden, vooral die van de zijde der Keulenaars, van wie, — „ik spreek tot één, die het bij ondervinding weet", zegt hij — alle kwaad te verwachten is" ³⁾. — Er schijnt daar in Utrecht al spoedig een kring van getrouwen te zijn geweest, die Wessel's meeningen deelden; daartoe moet ook die Johannes van Amsterdam behoord hebben, priester in Utrecht, eerder monnik op den St. Agnietenberg, die tot Wessel in nauwe vriendschapsbetrekking

---

¹⁾ *De Oratione Dominica, Wesseli Opera*, p. 23 sq.

²⁾ *Wesseli Opera*, p. 864 sq.

³⁾ *Wesseli Opera*, p. 920 sq.

stond en wiens ketterijen later in breeden kring aanstoot gaven ¹⁾).

Hoe vele hoogstaanden onder tijdgenooten en nageslacht over Wessel hebben gedacht, is bekend. Hardenberg heeft in zijne levensbeschrijving die hooggestemde getuigenissen met liefdevollen ijver verzameld. Agricola droeg roem op den „allernauwsten vriendschapsband” die tusschen hem en Wessel bestond ²⁾; Erasmus achtte hem hoog; Luther sprak zijne hooge ingenomenheid uit met Wessel's denkbeelden in het bekende, veel aangehaalde woord dat hij neerschreef in de „Voorrede”, die Hinne Rode aan de derde (Bazelsche) uitgave der „Farrago” van Wessel toevoegde ³⁾: „Zoo ik hem te voren gelezen had, zou het mijnen vijanden kunnen schijnen dat ik alles aan hem had ontleend, zóó toch stemt ons beider opvatting overeen” ⁴⁾. Wij raken hiermede aan de betrekkingen, die er bestaan hebben tusschen de mannen die in Nederland Wessel's opvatting van het Avondmaals-sacrament aanhingen, en de groote figuren der reformatie in Duitschland en Zwitserland. Eensdeels valt dit buiten ons onderwerp, als rakende de zuiver theologische zijde van Wessel's persoon ⁵⁾, anderdeels hopen wij hier beneden op terug te komen; het waren mannen der Nederlandsche renaissance, die het eerst de schatten van Wessel's arbeid aan het licht brachten, die zijne papieren, in Hoek's nalatenschap gevonden, zijne geschriften die nog bewaard lagen op den St. Agnietenberg, verzamelden en ze, na Luther's aanvankelijke weigering, in 1521 te Zwolle uitgaven: de eerste, Nederlandsche, uitgave der „Farrago” ⁶⁾.

¹⁾ J. F. Beerens: *Een leerling van Wessel Gansfort*, in *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, N. Reeks, 's Gravenhage, 1907, Dl. IV, blz. 135—147.

²⁾ *Wesseli Opera*, * * 3 v°.

³⁾ *Christiano lectori Martinus Lutherus*, in de: *Farrago || rerum Theologicarum uberrima do || ctissimo viro Wesselo Gro || ningenensi auctore*, Bas. 1522. Een ex. berust in de athenaeum-bibliotheek te Deventer.

⁴⁾ *Wesseli Opera*, p. 854.

⁵⁾ Deze zelfde opmerking valt te maken aangaande het hoogst belangrijke, principieele standpunt dat W. tegenover de aflaten innam.

⁶⁾ Voorloopig volge hier de volgende opsomming van Wessel's vroegste

Begonnen wij boven deze beschouwingen over Wessel met eene verzuchting over de fraterscholen, laat ons ze besluiten met er op te wijzen, hoe zijn indirecte invloed er voor een niet gering deel toe zal hebben bijgedragen, dat tenminste de school zijner geboorteplaats tot hooger peil gestegen is. Wij noemden reeds eenige malen den naam van zijn „famulus” Gosewijn van Halen, een boerenjongen uit Halen aan de Maas, die in Roermond school had gegaan ¹⁾. De dienaar heeft blijkbaar zijn loon ook weten te zoeken in den veredelenden omgang dien hij bij zulk een meester genieten kon; toen deze in 1489 stierf, trad hij in de Broederschap des Gemeenen Levens ²⁾, om spoedig daarna zich naar Deventer te begeven, teneinde Hegius' onderwijs te volgen. Dezen en Ostendorp gedacht hij later met dankbaarheid. Hij is hoofd van het Groningsche fraterhuis geworden, als hoedanig hij in 1530 overleed ³⁾. Wat hij aan zijn vroegeren meester en aan den Aduarder kring te danken had, lezen wij in de verzuchting, kort voor zijn dood geuit: „Ik hoop, dat ik, als het Gode belieft, vóór mijn heengaan Aduard nog eens zien zal” ⁴⁾. En zijn leerling Albertus Hardenberg, den lateren zwervenden reformator, wist hij zoozeer belang-

---

uitgaven, naar het art. van Doedes, in overeenstemming met de latere onderzoekingen van Clemen:

Einde 1521 verschijnt de Zwolsche uitgave der *Farrago*, in 1522 de Wittenbergsche uitgave, einde 1522 de Bazelsche uitgave, in 1523 de 2e Bazelsche; eene 5e verscheen in 1617 te Marburg, waaraan natuurlijk de uitgave in de *Opera* voorafging. Bovendien verschenen omstreeks 1522 in Zwolle afzonderlijke uitgaven van de verhandelingen over het Gebed, over het Avondmaal en over de Menschwording, en van de Brieven. Zie verder ben. bij Hinne Rode.

¹⁾ Meerdere kennis van G. v. H. hebben wij te danken aan de scherpzinnige vondst van Dr. Van der Velden, die hem aanwijst als een der levensbeschrijvers van Agricola (Dr. H. E. J. M. van der Velden, *Rodolphus Agricola, een Nederlandsch humanist der vijftiende eeuw*, Leid. 1911, Dl. I, blz. 13—17). — Zie over G. ook: Diest Lorgion, *R. Praedinius*, blz. 29—36.

²⁾ V. d. Velden, *Agricola*, blz. 14.

³⁾ Ten onrechte noemt Delprat, *Broederschap*, blz. 142, 1525 als zijn sterfjaar; zie volg. aant.

⁴⁾ Brief van G. v. H. aan Hardenberg, *Wesseli Opera*, ** 5 r° sq. — Deze brief is geschreven toen H. nog monnik in Aduard was, alzoo tusschen

stelling voor Wessel in te boezemen, dat deze diens biograaf en ijverige bewonderaar werd. Ook Regnerus Praedinius behoorde tot zijne leerlingen, die eveneens het plan voor eene levensbeschrijving van Wessel opvatte, maar het niet volvoerde. En wij mogen allicht wat meer dan eene beleefdheidsuiting lezen in de woorden die Erasmus aan den Groningschen pastoor Willem Frederiks schreef, toen Gosewijn hem uit diens naam een gouden beker ten geschenke bracht: „de welkome gift, van wege zoo voortreffelijken man gebracht, door zoo uitstekenden bringer aangeboden” ¹⁾. En dat hij, ten slotte, de Groningsche fraterschool zal hebben bestuurd overeenkomstig de humanistische idealen, die hij aan Wessel en anderen dankte, mogen wij opmaken uit de woorden in den brief aan Hardenberg, dien deze in zijne levensbeschrijving opnam, waar hij als navolgenswaardig voorbeeld van dagverdeeling de gewoonte van Picus della Mirandola aanprijst, die „de morgenuren aan de wijsbegeerte, de middaguren aan ontspanning en vriendschappelijk verkeer, afgewisseld door het lezen van de oude dichters, wijdde, terwijl hij de uren van den nacht deels besteedde aan de lezing der Schrift, deels aan de rust”. Het zal zeker geen verkeerd scholarch zijn geweest, die van dienzelfden auteur met instemming de uitspraak aanhaalde: „Ik heb mij aan den dienst der letteren gewijd, maar het dienstbetoon, dat zij vragen, is eene bereidwilligheid tot de studie, die den prijs mijner gezondheid waard is” ²⁾. En wanneer wij de eischen, die hij aan zijne leerlingen stelde, afmeten naar de taak, die hij aan Hardenberg opgaf, mogen wij gerust zeggen, dat zij niet voor niet bij hem ter schole zijn geweest.

Ware het niet dat hij, die den naam Wessel Gansfort noemt, aan Agricola denken moet, dan zou in allen geval Gosewijn

---

1527 en 1530. (Zie Van Schelven over Hardenberg, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leid. 1911, Dl. I, i. v.)

¹⁾ Erasmus, *Opera Omnia*, Tom III, 637^F—638^A (brief uit Leuven, van 30 April 1521).

²⁾ *Wesseli Opera*, * * 5 v°.

van Halen eene geschikte aanleiding zijn geweest, dat zonder al te grooten sprong onze aandacht naar dezen werd geleid. Eén werk heeft Gosewijn ons nagelaten, dat is de levensbeschrijving van den man die, deels terecht, deels ten onrechte, met Wessel in één adem pleegt genoemd te worden. Hij is niet diens eenige biograaf geweest, er waren er meer, die daaraan hunne krachten beproefd hebben; het brengen van eenheid in de onderscheiden berichten en gegevens, die over Agricola voorhanden zijn, zóó dat van dezen een beeld verkregen werd, dat aan hooge eischen van nauwkeurigheid voldoet, is eerst in den laatsten tijd bereikt, door den arbeid van zijn jongsten biograaf¹⁾. De hier volgende bijzonderheden bewijzen daarvan een dankbaar gebruik.

Rodolphus Agricola (Roelof Huusman) werd in 1544 te Baflo geboren als buitenechtelijk zoon van den abt van Selwert, tevoren ongewijd pastoor van genoemd dorp. De vader onttrok zijne zorgen niet aan den veelbelovenden, kunstzinnigen knaap, die door eene praebende van den Munsterschen bisschop zijn leven lang een zekeren welstand genoot. Zijne eerste opleiding ontving hij aan de Groningsche St. Maartensschool — die toen reeds allicht niet zonder den invloed van de Broeders des Gemeenen Levens was —, daarna aan de hogeschool te Erfurt, waar hij dertien jaar oud als „student” werd ingeschreven. Hier, waar de belangstelling in de humanistische beweging begon te ontwaken, behaalde hij den graad van „baccalaureus” in de „artes”. Misschien heeft hij daarna korten tijd in Keulen gestudeerd, maar van meer belang was zijne studie in Leuven, waar hij zich de dialectica eigen maakte, Cicero bestudeerde, en zich daarbij door een ingetogen leven onderscheidde. En dat wilde heel wat zeggen tegenover de levensopvatting der toenmalige studenten! In 1465 werd hij daar „magister artium” met den hoogsten graad, gelijk Adriaan van Utrecht korten tijd na hem. Vandaar is de tocht zijner „Wanderjahre” naar Italië gegaan. Omstreeks 1468 kwam hij in Pavia, de universiteitstad,

---

¹⁾ Dr. H. E. J. M. van der Velden, in diens akad. proefschrift bovengen.

waar hij als vakstudie de rechtswetenschap beoefende, maar het behoeft geen verwondering te wekken dat hij daar in Italië, aan de wieg der renaissance, zijne oude liefde, de „artes”, niet vergat. En nu met eene onverholten neiging voor het humanistisch-literaire karakter der zeven vrije kunsten, dat in de komende tijden steeds meer hun bijzonder kenmerk zou worden. Nog beter kon hij aan deze neiging voldoen in Ferrara, waarheen hij zich vervolgens begaf, en waar hij Grieksch leerde. Daar was het, dat hem de eer te beurt viel eene akademische openingsrede te houden, waartoe hij als onderwerp „den lof der wijsbegeerte” koos, daarbij onder wijsbegeerte verstaande het geheel der „artes”, maar evenzeer theologie en ethica; wij zouden zeggen: eene encyclopaedische behandeling der wetenschappen. Is deze opvatting reeds kenmerkend voor den humanist, niet minder komt zijne voorkeur uit in zijne vervaardiging van eene levensbeschrijving van Petrarca. Door Duitschland, waar hij de laatste hand legde aan zijn hoofdwerk: „De inventione dialectica”, keerde hij in 1479 naar Nederland terug; de roem van zijne geleerdheid en geestesbeschaving was hem voorgegaan. Maar de eerste tijd na den terugkeer in het vaderland baarde hem teleurstelling; hij miste den humanistischen vriendenkring, de kunst- en wijsheidsweele van Italië. De werkkring dien hij hier vond van „secretaris” der stad Groningen, bevredigde hem niet, en de betrekkingen, die hij op zijne dienstreizen als „gezant” der stad met humanistisch gezinde personen aanknoopte, brachten hem geen vergoeding voor de levensvervlakking tengevolge der zakelijke beslommeringen. Des te meer waardeerde hij den omgang met Wessel en den Aduarder kring. Toch ware wanhoop over een levenseinde van geestesarmoe onnoodig geweest, want van vele zijden kwamen ten slotte aanbiedingen, die zijne gaven waardig waren, o.a. van praeceptor der kinderen van Maximiliaan van Oostenrijk te worden, maar alle deze sloeg hij af toen hem de uitnoodiging bereikte van Johannes van Dalberg, den bisschop van Worms, om naar Heidelberg te komen als „hof-humanist”. Dalberg was zijn vriend reeds sedert de dagen der Italiaansche

reis, en daarbij overtuigd voorstander van het humanisme, waarvan hij, als kanselier der Heidelberger universiteit, de bewijzen kon en wilde geven. In 1584 is Agricola in Heidelberg gekomen, en inderdaad vond hij bij den letterlievenden bisschop wat hij begeerde: veel vrijen tijd om zich aan de studie te wijden, en gelegenheid om voor zijne idealen te ijveren, o.a. door voorlezingen aan de universiteit. Hij ging Hebreeuwsch leeren, ondanks Reuchlin's aanvankelijk afraden, maar mocht spoedig voldoening vinden in diens lof. Wat hem in het Hebreeuwsch vóór alles aantrok was de beteekenis voor wetenschappelijke Bijbelkennis en theologie, aan welker studie hij zich voortaan wijden wilde, beter voorbereid „dan het gros der onzen, die, ternauwernood met eene elementaire kennis toegerust, er op stooten en stranden als op eene klip” ¹⁾. Misschien heeft hem daarbij eene nieuwe, zuivere Latijnsche vertaling van den Bijbel als ver ideaal voor den geest gezweefd. In 1485 ging eene lang gekoesterde hoop in vervulling toen hij met Dalberg, in diens gevolg, naar Rome trok, waar hij, voor dezen, de huldigungsrede aan Innocentius VIII opstelde. Zelfs bij de verwende Romeinsche fijnproevers van het humanisme vond deze oratie meer dan gewonen lof en belangstelling. — Op de terugreis van Rome werd Agricola ziek, en, in Heidelberg weer-gekeerd, stierf hij, 27 October 1485. „Men zou bladzijden na bladzijden kunnen vullen, wilde men al de vereerende woorden samenlezen, die Agricola's tijdgenooten of de eerstvolgende geslachten van humanisten hem hebben gewijd” ²⁾. De schoonste eerzuil richtte Alardus van Amsterdam hem op, die in 1539 zijne werken in twee deelen uitgaf ³⁾.

Wat ons bij de kennismaking met Agricola treffen moet, is, dat hij een zuiver vertegenwoordiger van het formeele huma-

1) Brief van Agricola, naar v. d. Velden, *Agricola*, blz. 229.

2) V. d. Velden, *Agricola*, blz. 255.

3) Het eerste deel: *Rodolphi || Agricolae Phrisii De || Inventione Dialectica libri omnes et || integri et recogniti, qui iam olim quidem in publicum prodierunt, || sed trunci ac mutili nec minus item depravati, nunc demum || ad autographi exemplaris fidem, per Alardum Aem || stelredamum accuratius emendati, et*

nisme is geweest, en: dat zijn invloed op het Nederlandsche humanisme betrekkelijk gering was. Deze beide opmerkingen bedoelen ten slotte hetzelfde. Laat ons allereerst aan het woord „betrekkelijk” zijne volle waarde geven. Natuurlijk gaat eene figuur als die van Agricola niet aan het wereldgebeuren voorbij zonder het voor een groot deel onder zijn invloed te brengen, ja, wij kunnen verder gaan en zeggen, dat wij de ontwikkeling van het humanisme in het algemeen en van dat op Nederlandschen bodem in het bijzonder ons niet zonder hem zouden kunnen denken. Maar zijn invloed was indirect en eenzijdig. Indirect niet alleen omdat hij maar korten tijd in ons land heeft gewoond, want hij heeft niettegenstaande dat met velen in betrekking gestaan — al trokken de sterkste vriendschapsbanden hem ook buitenslands —, maar ook omdat hij op velen meer invloed zal hebben uitgeoefend door den roem van zijn naam dan door de persoonlijke werking zijner geschriften. Immers, totdat Alardus ze uitgaf was het hoofdwerk „De inventione dialecta” slechts aan enkelen, en dan nog gebrekkig, bekend, en de overige geschriften van Agricola zijn zeer zeker uitnemende bewijzen dat een humanist ze schreef, maar hebben, een paar uitzonderingen daargelaten, geringe „propagandistische” kracht. — Eenzijdig is zijn invloed geweest, omdat Agricola eene richting vertegenwoordigde, die hier te lande geen voedingsbodem vond en nimmer recht heeft willen tieren: die van het humanisme-van-den-vorm, dat in Italië aanpaste aan dich-

---

additis notis illustrati. || Cum aliis non parum || multis eodem pertinentibus || (atque iis sane iam nunc primum aeditis) quae versa || monstrabit pagina. || Coloniae Joannes Gymnicus excudebat, Anno a Christo nato MDXXXIX. — Het tweede deel: Rodolphi || Agricolae Phrisii Lucubrationes aliquot lectu di || gnissimae, in hunc usque diem nusquam prius editae, caeteraque eiusdem viri plane divini || omnia, quae extare creduntur opuscula, plusquam depravatissime ubique || iam olim excusa, nunc demum ad autographorum exemp || larium fidem per Alardum Aemstelreda || mum emendata, et additis || scholiis illustrata. || Epistola Ioannis Phrissemii. || Erudita cum primis Philippi Melanthonis epistola, mores, eruditio || nem, vitamque Rodolphi compendio perstringens. || Cum aliis cognitu perquam necessariis, quae versa deprehendes pagina. || Coloniae || apud Ioannem Gymnicum. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leiden.

terlijken geest, maar dat hier wel wat vreemd kwam te staan tegenover zwaarwichtig-ernstige theologie en stemmingsvolle vroomheid. Agricola's humanisme is in hoofdzaak het formeele, dat zijn hoogste ideaal en liefste arbeidsveld zocht in Ciceroni-aansche „eloquentia”¹⁾. Het was de cultus van het woord, en niet van de gedachte. En de klassieke wijsheidsbronnen, die door dat woord geopend konden worden, vloeiden voor Agricola maar traag; wanneer hij wat van de schatten der Ouden, van hunne wijsbegeerte, te voorschijn brengt, bewijst zijne keus, dat hij met laag gehalte tevreden was. Zijn hoofdwerk is formeel van aard: het is allerdegelijkste, en vaak zeer oorspronkelijke behandeling van schematisme. Zijn jongste biograaf, die waarlijk niet kan worden beschuldigd dat zijn waardeeringsvermogen tegenover Agricola te klein is, vat de groote verdienste van dit werk aldus samen, dat Agricola daarmede: „de dialectica een nieuw terrein gewezen heeft, waar zij vruchtbaar kon worden voor de humanistische scholing. Van de scholastieke eigenaardigheid van denken en inkleeden der gedachte maakte hij zich geenszins los, maar steunend op de voorbeelden aan de klassieken ontleend en in het gezuiverd proza van de nieuwlatijnen zocht hij de oude methode aan te passen aan de gewijzigde eischen van zijn tijd”²⁾. Wat is dit anders dan een vervormen, op formeele wijze, van een formalisme tot een nieuw formalisme? Maar in zooverre betoonde Agricola zich „zuiver” humanist-van-den-vorm, dat hij hierdoor heeft medegebouwd aan het koude mausoleum waarin het vorm-humanisme reeds spoedig is begraven.

Vorm-rijk, maar ideeën-arm is Agricola's humanisme. En als zoodanig staat het wel in scherpe tegenstelling met dat van Wessel, dat tegenover den vorm meer onverschillig was, maar op de wereld der ideeën oneindig meer bevruchtend heeft gewerkt. Het religieuze humanisme heeft daarom aan Agricola

---

1) Zie bijv. het slot van zijn: *De formando studio, Opera*, Tom. II, p. 201, waar „de roem van den redenaar hem het hoogste goed is”.

2) V. d. Velden, *Agricola*, blz. 201.

geen groote verplichtingen. Het spreekt vanzelf dat wij, billijkheidshalve, in het oog moeten houden, dat Wessel een humanistisch gevormd theoloog, Agricola daarentegen een humanist met eenige — maar weinige! — theologische belangstelling was. Maar wanneer wij een geschrift van den laatste opslaan waar die belangstelling zich uiten kon, treft ons, naast de sierlijkheid van den vorm, onmiddellijk de armoede van den inhoud. Wij bedoelen de rede, die hij, op Dalberg's uitnoodiging, gehouden heeft tot de ter synode in Worms verzamelde priesters¹). Zeker, de rede draagt de duidelijke sporen te zijn opgesteld door een man van goeden smaak, humanistische vorming en groote belezenheid. Maar zij verraaft ook de overheerschende zucht van den schrijver om de dingen „mooi” te zeggen, en wekt het vermoeden, dat deze voorkeur voor den schoonen vorm de begeerte naar het zeggen van enkel „mooie” waarheden meebracht. Zoodoende mist men de overtuiging van een man, die wat te zeggen had; de gladde inhoud is aan den gladden vorm dienstbaar gemaakt. Dit worde niet opgevat als een verwijt in het bijzonder tot Agricola gericht; het geldt bijna alle oraties ter verheerlijking van personen of gebeurtenissen waarin de humanisten zoo sterk waren. En velen deden het met vrij wat minder goeden smaak dan hij. Maar, was zijn goede smaak uitnemender, de rijkdom en overtuigingskracht zijner gedachten stond op het gewone peil van het vorm-humanisme. En dat was niet hoog. In Agricola's oratie ontbreekt de „echtheid” in den hooggestemden lof. Hooggestemd is de toon. Hij zet uiteen hoe de priesters de taak hebben der leiding en voorlichting in zake het denken en doen der menschen, opdat door hunne werkzaamheid de neiging tot het kwaad worde beteugeld. Die taak is hun niet van menschen, maar van God gegeven²). Voor hen worden daarom de harten

---

¹) De kennis van het bestaan dezer redevoering, die alleen in handschrift aanwezig is, dank ik aan Dr. V. d. Velde's proefschrift (ald. blz. 223 vg.); de kennismaking met den inhoud aan de welwillendheid van de Bibliothecarissen der Kön. Bibl. te Stuttgart en der Univ.-Bibl. te Leiden.

²) *Rhodolfi agricole frisi exhortatio ad clerum wormatiensem in synodo*

geopend en blootgelegd de geheimen der ziel ¹⁾. „Maar, niet alleen door macht gebieden zij over onze zielen, evenzeer door de scherpte en veelomvattendheid hunner kennis.” „Zoo kunnen zij varen op dè zee der oude schriften en ons vandaar de schatten toevoeren” ²⁾. „Ook zijn zij bekwaam in die kundigheden van lagere (om het zoo te zeggen) orde, die de natuur der dingen, de zeden, de leer der welsprekendheid omvatten, waardoor zij in dezen niet minder hebben geleverd dan de Grieken deden”; ten bewijze worden namen genoemd als die van Gregorius van Nazianza, Augustinus, Hieronymus, en anderen ³⁾. Agricola geeft eene schoone en verheven schildering van het herderlijk en leerend werk der priesters, dat alle omstandigheden des levens omvat ⁴⁾; niets valt buiten hunne zorg; zij zijn het dan ook aan wie Christus in Petrus' persoon de hoede zijner schapen opdroeg. „Hunne dagen zijn niet gewijd aan de zwelgerij, hunne nachten niet aan den wellust; alle tijd wordt besteed aan gebed, gewijd gezang, gewijde lectuur en ernstige voorbereiding tot het herderlijk werk” ⁵⁾. „Onder de menschen boven alles gesteld hebben zij opgehouden menschen te zijn” ⁶⁾. Dan spreekt Agricola het vermoeden uit dat velen zijn lof te hoog gestemd zal klinken; „misschien zeggen zij wel, dat ik het ambt prijs en de voorwaarden noem waaraan moet worden voldaan.” „Maar”, gaat hij voort: „nadrukkelijk spreek ik het uit, dat mijn lof de priesters geldt. Want, er zijn er voor wie hij veeleer te gering is; ik weet wel, dat aan sommigen kleiner maat van gaven is geschonken, maar dat is 's Heeren zaak. Ik acht hen hoog zóó als zij zijn, ómdat zij priesters zijn; ik acht hen als onze pleitbezorgers en voorsprekers bij God, al ware 't alleen

---

publico dicta, Cod. Poet. et Philol., n° 36 der Kön. Bibl. te Stuttgart, fol. 183 r°.

¹⁾ *Ib.*, fol. 184 v°.

²⁾ *Ib.*, fol. 185 r°.

³⁾ *Ib.*, fol. 186 r°.

⁴⁾ *Ib.*, fol. 187 r° sq.

⁵⁾ *Ib.*, fol. 188 v°.

⁶⁾ *Ib.*, fol. 189 r°.

omdat ze den goddelijken toorn kunnen verzoenen" ¹⁾. Bij iemand die zóó schrijft is de gedachte door den vorm verdrongen. Dat hij den priesterstand prijst en vereert, is op zijn standpunt begrijpelijk, maar dat hij, op de priesters overgaande denzelfden loftoon behoudt, doet dien toon dáár valsch klinken. Agricola moest eene lofrede houden, en.... hij loofde, omdat hij aan het loven was.

Evenwel, de erkenning van dit formalisme geeft vrijheid om nadrukkelijk Agricola's groote beteekenis uit te spreken. Wanneer wij rekening houden met den Hercules-arbeid, dien het humanisme juist op het gebied van taalzuivering en stijl leer had te verrichten, wanneer wij bedenken, dat het barbarisme der middeleeuwen tenslotte ook de gedachte had doen lijden onder de verontzachtzaming van den vorm, dan is het geen kleine lof, die aan Agricola wordt toegebracht als aan den humanist, die voorging om de vormen te bereiden waarin later de gedachten konden worden gegoten. De onderscheiding waarmee mannen als Melanchton en Erasmus zijn hoofdwerk over de *dialectica* genoemd hebben, staat borg voor de beteekenis. En het schema, dat hij in zijne verhandeling „Over de inrichting der studie" gegeven heeft, moge dan slechts de hoofdlijnen van een studieplan trekken, zij zijn getrokken met eene vastheid en zekerheid, die richting konden geven aan gansch eene nieuwe periode in de ontwikkeling der wetenschap ²⁾. Deze uiteenzetting in briefvorm spreekt waarheden uit, die ook nog voor het heden behartigenswaardig zijn en waarvan toch aan mannen als Agricola en zijne medestanders de eer der wederontdekking, der „renaissance" toekomt, nadat ze geslachten lang waren miskend. Wie de verhandeling leest, of met haar kennismaakt in de uitnemende inhoudsweergave door Agricola's meer aangehaalden levensbeschrijver ³⁾, mag een oogenblik verwonderd zijn over de nuchterheid en eenvoud

¹⁾ *Ib.*, fol. 189 v°.

²⁾ *De formando studio, Opera*, Tom. II, p. 193—201.

³⁾ V. d. Velden, *Agricola*, blz. 201—206.

van de beweringen, eenig nadenken geeft de overtuiging, dat zij profetieën waren van nieuw denken. Agricola wijst er in op de filosofie als „het streven naar juist inzicht in alle dingen en het vaardig uitdrukken van het gekende”, en de wijze waarop hij dit verder toelicht toont aan hoe de dingen, die hij op het oog heeft, het juiste inzicht waard zijn; men vindt ze bij de geschiedschrijvers, de dichters, de redenaars, men vindt ze in de Heilige Schrift. Drieledig is verder het doel, dat de ware studie-methode zich stelt: begrijpen wat men leert, onthouden wat men begrijpt, verwerken en reproduceeren wat men onthoudt. Wie Erasmus kent gevoelt hier, dat deze van Agricola geen onwaardig volgeling is geweest ¹⁾. Agricola is de eerste van Duitschen bloede, die helder en gematigd deze gedachten — van klassieken huize — opvangt en weergeeft; met zijne korte theorie in den brief aan Barbirianus komt hij aan de spits der humanistische paedagogen in Duitschland” ²⁾. Wie de woorden leest, waarmede hij omschrijft wat volgens hem dé groote taak der opvoeding is: beter ter tale en beter in wijsheid te worden ³⁾, kan niet meer twifelen aan Agricola's beteekenis voor de humanistische paedagogie, wier kracht en wier zwakheid de kracht en de zwakheid waren van haar pionier.

Toen Agricola in 1480 uit Italië in het vaderland terugkwam, gold een zijner eerste bezoeken een ouden vriend en geestverwant, Antonius de Vrije — of: Liber — van Soest ⁴⁾. Even bekend als Agricola is, even vergeten is Antonius Liber. Toch was hij voor dien tijd een merkwaardig man, waard dat wij hier enkele bladzijden aan hem wijden als aan een typischen vertegenwoordiger van het vroeg-humanisme. Dat hij als zoo-

---

¹⁾ Men denke aan Erasmus' *Pueros ad virtutem ac literas liberaliter instituendos, idque protinus a nativitate, declamatio, Opera omnia* (ed. Cler.), Tom. I, 485—516, en aan zijn *De ratione studii, ib.*, 517—530.

²⁾ V. d. Velden, *Agricola*, blz. 206 vg.

³⁾ Inleiding op de „*Isocratis ad Demonicum paraenesis, Rodolpho Agricola interprete, Opera*, Tom. p. 227.

⁴⁾ V. d. Velden, *Agricola*, blz. 127.

danig wat heeft beteekend, moeten wij opmaken uit den lof, waarmee bevoegde personen, tijdgenooten, hem hebben onderscheiden; wanneer wij bijv. lezen wat Agricola in 1471 aan hem schreef, moeten wij wel den indruk krijgen, dat dezen Liber's waardeering even welkom was, als aan Liber de goedkeuring van zijn beroemden geestverwant. „Uwe brieven”, aldus Agricola, „wekken altijd in mij de vurige begeerte ze als dierbare bezittingen te bewaren, ze telkens te herlezen, de woorden te wegen, den zin te doorgronden, de draagkracht te schatten, en al wat er van uwen geest en uwe kennis in doorstraalt zoo nauwkeurig mogelijk van alle zijden te bezien. Het kan mij niet anders dan een genot zijn uwe bedrevenheid in de „artes humanae” met volle toewijding gade te slaan, en het is mij eene bron van groote vreugde, dat ik met zoo eervollen vriendschapsband verbonden ben aan iemand, die evenzeer het goed recht van mijne studiën zal beamen als ik de zijne toejuich”¹⁾. — Wij zullen in het vervolg nog wel meer zulke humanisten-brieven ontmoeten, overvloeiende van lof, maar wat aan dezen brief een stempel van waarachtigheid geeft, is de toon van echte sympathie voor elkanders arbeid, de overtuiging dat beiden samen denzelfden moeilijken strijd hadden te voeren voor dezelfde idealen, in welchen strijd zij gesterkt werden door elkanders moedgevend voorbeeld. Wanneer zij samen de voorbeelden der Ouden aanzien wordt beider moed verlevendigd om het barbarisme der tegenwoordige wetenschap te bekampen, en al strijdende willen zij leeren „de edele “artes humanitatis” zóó te doorgronden, dat ook wij iets duurzaams tot stand brengen, hetwelk de Ouden niet zouden hebben gering geacht en het nageslacht niet zal verwerpen. En moet ons werk blijven beneden den eisch dien wij ons stelden, laat dan het tekort niet komen op rekening onzer nalatigheid, maar op dat van de gebreken dezertentende spoedende, en welhaast in ouderdom bezwijkende eeuw”²⁾.

---

1) Brief van A. aan A. L. in: Agricola, *Opera*, Tom. II, p. 175. — Een andere brief aldaar: p. 176 sq.

2) *Ib.*, p. 175.

Men voelt, hier spreekt de jonge durf en het blijmoedig enthousiasme van mannen, die zich profeten achtten eener nieuwe geesteswereld, en die, tegenover de machten van tegenwerking en misverstand, in elkanders vriendschap en eenswillendheid gelukkig waren.

Van Antonius Liber zijn ons slechts weinige levensbijzonderheden bekend, en zijne geestelijke nalatenschap is maar klein geweest. Maar bij hem is de humanist belangrijker dan zijn humanisme, en, gelukkig, de weinige biografische gegevens zijn voldoende om hem te zien als „een dier dolende ridders van het humanisme”¹⁾, wier leven van strijd en toewijding, ontbering en enthousiasme, miskennis en idealisme, zooveel voor de nieuwe beweging heeft beteekend²⁾.

Hij was waarschijnlijk afkomstig uit Soest in Westfalen, het land vanwaar zoovele humanisten geboortig waren³⁾. Zijne opleiding dankte hij aan de Aduarder kloosterlingen, die hem op hunne kosten de universiteiten lieten bezoeken; zijn zoon Johannes is later te Aduard monnik geworden, — wanneer wij Gosewijn van Halen mogen gelooven, als een soort votivum vanwege den vader⁴⁾. Hij studeerde o.a. in Pavia, en stond omstreeks het jaar 1470 aan het hoofd van eene school te Groningen. Daar trouwde hij met een Groningsch meisje; wij vreezen dat Bertha niet zoo heel veel vreugde aan haar man heeft beleefd, want toen hij, na korten tijd in Emmerik de kapittelschool te hebben geleid — waar zijn optreden den kanunniken weinig behaagde — naar Keulen vertrok, liet hij vrouw en kinderen

---

1) Dr. D. Reichling, *Johannes Murmellius, sein Leben und seine Werke*, Freib. i. B. 1880, S. 95.

2) Over hem schreven: W. Crecelius, *De Antonii Liberi Susatensis vita et scriptis commentatiuncula*, in: *Festschrift zur Begrüssung der XXXIV. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner zu Trier*, Bonn 1879, S. 139—149; dezelfde, *Epistulae Rudolphi Langii sex*, in: *Programm des Gymnasiums zu Elberfeld*, Elberf. 1876, S. 3—12; Dr. H. E. van Gelder, *De Latijnsche school te Alkmaar*, Alkm. 1905, Dl. I, blz. 83 vg.

3) Wat evenwel Crecelius, *De A. L. vita*, S. 140, geen recht geeft onder de Westfalers ook Rud. Agricola te noemen!

4) *Wesseli Opera*, ** 5 r°.

in Groningen, waar zijne schoonmoeder voor hen zorgen mocht. In een brief aan zijne vrouw dankt hij schoonmoeder hartelijk voor hare goede bemoeiingen; zelf heeft hij het naar zijn zeggen verbazend druk „om voor het geluk van zijn gezin te zorgen”, zóó druk, dat hij geen begin weet te maken! De mooie brief wekt wel wat argwaan, dat de brave vermaning aan Bertha om voor hare „pudor” en „pudicitia” te zorgen, aan hemzelven niet kwalijk ware besteed geweest ¹⁾. Trouwens, aan meer van die dolende ridders! Ook in zijn geldelijken nood toont hij zich een waardig „Wanderlehrer”; een andere brief is een welsprekend pleidooi om onderstand ²⁾. In allen geval, hij schijnt zijne vrouw goed Latijn te hebben geleerd; het geheele gezin was van humanisme doortrokken. — Van 1482 tot 1496 was hij in Kampen, eerst als scholarch, later als stadssecretaris ³⁾. Vandaar is hij naar Amsterdam getrokken, om ten slotte in Alkmaar te belanden, waar hij korten tijd, tot zijn dood, onderwijzer aan de Latijnsche school is geweest, gedurende de eerste jaren der zestiende eeuw. Hij liet eene dochter Barbara na, die — merkwaardig verschijnsel voor dien tijd —, haar vader bij het onderwijsgeven terzijde stond. Van haar kocht Alardus, die toentertijd ook aan de Alkmaarsche school verbonden was, een aantal geschriften van Agricola, afkomstig uit haars vaders nalatenschap ⁴⁾. De bovengenoemde zoon Antonius was volgens Gosewijn van Halen „een allergeleerdst dichter”, wiens gedichten nog geruimen tijd in Aduard bewaard werden.

Hij schijnt weinig te hebben geschreven: een „Aurora Grammatices”, zijnde eene indertijd veel gebruikte eenvoudige grammatica met woordenlijsten in Latijn en Nederlandsch, eene

---

¹⁾ Brief van A. L. uit Keulen, bij Crecelius, *De A. L. vita*, S. 147.

²⁾ *Ib.*, S. 148.

³⁾ Van Gelder, *Lat. School*, blz. 87, welke mededeeling bevestiging vindt bij Hardenberg in diens „Vita Wesseli”, *Wesseli Opera*, * * 5 r°.

⁴⁾ Brief van Alardus aan Rutgerus Rescius, bij Agricola, *Opera*, Tom. II, p. 171. — Van Gelder, die hiervan mededeeling doet (*Latijnsche School*, blzz. 86, 130), voegt er de aardige opmerking aan toe, dat zij had „een niet zeer humanistischen voornaam, maar een achternaam, die niets te wenschen overliet”!

uitgave met verklaring van hymnen van Prudentius, eene „brievenverzameling”, en enkele Latijnsche gedichten, in anderer werken geplaatst, o.a. een zeer schoon ter eere van Wessel bij diens terugkeer in het vaderland¹⁾. De „brievenverzameling”, van een aanbevelend schrijven van Agricola voorzien, bevat stukken van Cicero, Seneca en Hieronymus, maar ook van Thomas, Aeneas Sylvius en Poggio Florentinus. Deze wonderlijke combinatie is teekenend voor het gevoel van eigenwaarde der humanisten, die zichzelf als de onmiddellijke volgelingen der Ouden beschouwden; zij leert ons ook, hoe bij mannen als Antonius Liber de vorm over de verwantschap besliste! De brieven van en aan Rudolf van Langen, die in het bundeltje zijn opgenomen, getuigen van de belangrijke plaats, die Antonius Liber in de ontluikende humanistenbeweging innam, maar bevatten van de zijde van Langen ook wel eens eene bedekte waarschuwing, dat de ander zijn naam niet al te veel eer moest aandoen²⁾. Ook daarin de typische humanist, „eeuwig student”! Dat het humanisme dergelijke personen voortbracht als Antonius Liber, die zich een kring wisten te scheppen als hij deed, zou op zichzelf reeds voldoende zijn om het te maken tot een merkwaardig verschijnsel in de beschavingsgeschiedenis.

Onnaspeurlijk zijn vaak de wegen, waarlangs het nageslacht iemand tot beroemdheid of tot vergetelheid brengt. Mannen als Antonius Liber zijn vrijwel vergeten, en groot is de naam van Alexander Hegius, den Deventer rector. Het is plicht, door de historie geboden, voor dit laatste allereerst eene verklaring te zoeken in de beteekenis van den persoon en zijne werken. Maar dan komt men bij Hegius al spoedig voor een vraagteeken te staan. Want wanneer men, afgaande op den grooten roem, die van Hegius en zijne school pleegt te worden verkondigd, de oudste getuigenissen daarover raadpleegt en 's mans geschriften bestudeert, ondervindt men teleurstelling. En al levert

---

1) *Wesseli Opera*, p. 710.

2) Brief van Langen, bij Crecelius, *Epistulae sex*, S. 7.

een doorgaand onderzoek ook belangrijke gegevens, die de grootheid van Hegius' naam tot op zekere hoogte verklaren kunnen, de indruk, dat het nageslacht in zijne waardeering meer dan goedgunstig is geweest, kan niet geheel worden weggenomen.

Wij maken deze opmerkingen geenszins om tegen Hegius „stemming” te maken, maar veeleer om den weg te bereiden voor een zuiver, waardeerend oordeel. Menigeen, die Hegius weinig meer dan van hooren-zeggen kent, zou anders allicht bij nadere kennismaking zijne teleurstelling uiten in een: „is dát alles?” Men verwachtte niet te veel, en men zal ten slotte, niet weinig vinden.

Alexander Hegius, „meister von den Heck” zooals hij in oude stukken wordt genoemd, ook wel als „meester Sander” bekend ¹⁾, werd omstreeks 1433 geboren in het Westfaalsche dorpje Heek, bij Horstmar, in den tegenwoordigen Kreis Ahaus. In Zwolle bezocht hij de school van de Broeders des Gemeenen Levens; later schijnt hij in den geestelijken stand te zijn getreden. Van 1469 tot 1474 bekleedde hij het ambt van rector aan de „grote Schoele” te Wesel, vanwaar hij naar Emmerik ging om de leiding der kapittelschool over te nemen. Volgens de vroeger algemeen gehuldigde opvatting bleef hij daar slechts één jaar, en ging hij in 1475 naar Deventer om daar rector van de Latijnsche school te worden; de allernauwkeurigste onderzoekingen van Allen hebben echter waarschijnlijk gemaakt, dat

---

¹⁾ Reichling, *Murmellius*, S. 5. — Over H. is verder geschreven door: Molhuysen, in: *Overijselsche Almanak*, Dev. 1852, 17e Jaarg., blz. 37—66; Delprat, *Broederschap van G. G.*, blz. 71 vgg.; Krafft und Crecelius, *Mittheilungen über A. H. und seine Schüler*, in: *Zeitschr. des bergischen Geschichtsvereins*, Bonn 1871, Bnd. VII, S. 213—286; dezelfde, *Beiträge zur Geschichte des Humanismus in Rheinland und Westfalen*, t. z. p., Bonn 1876, Bnd. XI, S. 1—68; Dillenburger, *A. H. und Rudolf von Langen*, in: *Zeitschr. für das Gymnasialwesen*, N. Folge, 1870, Bnd. IV, S. 481—502; D. Reichling, *Beiträge zur Charakteristik der Humanisten A. H., Jacob Montanus und Joh. Murmellius*, in: *Pick's Monatsschrift für rheinisch-westfälische Geschichtsforschung und Alterthumskunde*, Trier 1877, III. Jahrg., S. 286—203; J. Wiese, *Der Pädagoge A. Hegius und seine Schüler*, Berlin 1892; Allen, *Opus Epistolarum Des. Erasmi*, Oxonii 1905, Tom. I, pp. 48, 580 fl.

Hegius eerst in 1483 het rectoraat van de Deventer school heeft aanvaard ¹⁾. Tot aan zijn dood in 1498 heeft Hegius de Lebuinus-school bestuurd; onder zijne leiding en mede door zijn onderwijs kwam zij tot een bloei gelijk zij voor noch later heeft gekend. Van alle kanten kwamen jongelieden naar Deventer om Hegius' lessen te volgen, en, naar hunne woonplaatsen teruggekeerd, droegen zij door hunne mededeelingen bij tot verhooging van zijn roem. De grootsten onder de humanisten hebben in Deventer gestudeerd: Erasmus, Murnellius, Busch en Listrius; Agricola en Wessel waren Hegius' vrienden. De vriendschap had het karakter van eerbiedige dankbaarheid, die den leerling tegenover den hooggeschaten meester vervult. Toen Jacobus Faber na zijn dood zijn nagelaten werk liet drukken, waren het twee brieven aan Agricola en Wessel, die als een soort brevet van humanistenadel aan de uitgave werden toegevoegd ²⁾. In dien aan Wessel vertelt Hegius van eene reis, die hij heeft gemaakt naar het door Nicolaas van Cusa te Cues gestichte hospitium om er met de beroemde bibliotheek kennis te maken ³⁾. Maar in het verslag straalt de teleurstelling door, dat hij te weinig Grieksche boeken van zijne gading vond; de

¹⁾ Allen, *Epist. Erasmi*, I, p. 580.

²⁾ *Alexandri Hegii artium ma || gistri Gymnasiarche quondam Daventriensis phi || losophi presbyteri utriusque lingue docti Dialogi || De scientia et eo quod scitur contra Academicos || De tribus anime generibus || De incarnationis misterio Dialogi duo Quibus || additum de pasche et celebratione et inventione || Dialogus physicus || De sensu et sensili || De arte et inertia || De Rhetorica || De moribus || Eiusdem Farrago Cui addita Invectiva eius in || modos significandi quos refellit verissime || Epistola una et altera eius ceteris apud || suas latentibus ||* [op de voorlaatste blz., 85 v°:] Impressum Daventrie Per me Richardum || pafraet. Anno dni. MCCCC. IIJ. In profesto || Circumcisionis dni. || — Formaat: in-8°, 86 ongenummerde bladen; signatuur: A II—M IIJ. Letter: gothiek. — Exemplaar in de athenaeum-bibliotheek te Deventer.

De brief aan Wessel ald.: O 5 v°; die van Agricola: O 4 v° sqq. Die aan Wessel is ook opgenomen in diens *Opera* ed. Hardenberg, *** 4 v° sq., bij Molhuysen, blz. 65 vg.; Krafft und Creelius, *Beiträge*, S. 9; die aan Agricola bij Molhuysen, blz. 64 vg.; Krafft und Creelius, *Beiträge*, S. 5 fgg.

³⁾ Over deze stichting zie: Dr. E. B. Swalve, *Het hospitaal te Cues en deszelfs stichter*, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Leid. 1843, Dl. III, blz. 113—172.

brieven van Paulus en de Handelingen heeft hij mee naar huis genomen, maar het is hem niet genoeg en nu wordt Wessel in den arm genomen: zou deze hem de Evangeliën in het Grieksch kunnen verschaffen? — De brief aan Agricola is iets gansch anders; staat in het schrijven aan Wessel te lezen: „ik heb uw raad opgevolgd: verderfelijk is eene kennis der letteren, die gepaard gaat met verwerping der deugd”, — in dat aan Agricola verkondigt hij de heerlijkheid van een pas geleerd epicurisme van zeer middelmatig gehalte. Wij zien hier de twee lijnen waarlangs het humanisme zich hier te lande heeft bewogen, lijnen, die in een man als Hegius nog in elkaars nabijheid liepen, doch die weldra zoo ver uiteengingen, dat zij niet meer in één persoon zijn aan te wijzen. — Men vatte dit echter niet op alsof de correspondentie tusschen Hegius en Agricola zich door een overwegend lichtzinnigen toon zou hebben gekenmerkt. In het tweede deel van Agricola's verzamelde werken staan een drietal brieven van Agricola aan Hegius, die voor eene dergelijke opvatting geen plaats laten. De eerste is van Sept. 1480 en is teekenend voor hunne vriendschapsverhouding zoowel als voor het overwicht, dat Agricola op zijn bewonderaar had; de eene humanist klaagt zijn letterkundig leed aan den ander en kritizeert tevens diens nog niet geheel van barbaristische smetten zuiveren stijl¹⁾. De tweede is een gelukwensch, dat Hegius de leiding der Lebuinusschool op zich heeft genomen, en eene opwekking zich niet door de sombere voortteekenen — Deventer was toen, in 1483, door de pest geteisterd en de school dientengevolge ontvolkt — te laten ontmoedigen²⁾. De derde, die ook in Hegius' „Gedichten” is afgedrukt, antwoordt op bovenvermelden van Hegius³⁾, en spreekt blijdschap uit over den vooruitgang, die in diens stijl valt te bespeuren.

1) Agricola, *Opera*, Tom. II, p. 187—191. Zie V. d. Velden, *Agricola*, blz. 128 vgg.

2) Agricola, *Opera*, Tom. II, p. 181 sqq. Zie V. d. Velden, *Agr.*, blz. 142 vg.

3) *Alexandri Hegii Gymnasi || arche iampridem Daventriensis diligentissima ar || tium professoris clarissimi Philosophi presbyteri || Poete utriusque linguae docti Carmina et gravia et || elegantia: cum ceteris eius opusculis que subijciunt ||*

Wij hebben wat langer bij Hegius' betrekkingen tot deze beide grondleggers van het Nederlandsche humanisme stilgestaan, zoowel om de verklaring, die zij geven van zijne geestelijke ontwikkeling, als ook omdat zij den voortgang van het humanisme hier te lande begrijpelijk maken. In dien voortgang is eene figuur als Hegius noodzakelijk geweest; hij was de man van de praktijk, die de meer abstracte wijsheid der voorgangers in toepassing bracht en aan de schare — die uiteraard beperkt was! — mededeelde. Dáár, in zijne praktische werkzaamheid als scholarch, moeten wij vooral zijne beteekenis zoeken. Hij heeft voor zijn tijd ongetwijfeld veel geweten, maar slechts zeer weinig er van is tot het nageslacht gekomen, zijne geschriften — waarover straks meer — stellen veelszins te leur, maar als onderwijzer, die de nieuwe ideeën op bescheiden schaal in toepassing bracht, heeft hij grooten invloed uitgeoefend en eene gewichtige rol vervuld. Om te beginnen was het al een heel ding, dat aan het hoofd der Deventer school iemand stond, die behalve Latijn ook Grieksch kende¹⁾; dit laatste had hij van Agricola geleerd en hij bleef er zijn leven lang dankbaar voor²⁾. Hoezeer dit in dien tijd bewondering wegdroeg, blijkt uit het gedicht dat Herman Busch aan Hegius wijdde, en dat in de „Gedichten” is opgenomen³⁾. Maar zijne grootste beteekenis ligt in den strijd, dien hij begon te voeren tegen de oude

---

De scientia et eo quod scitur contra Academicos // *De triplici anima vegetabili: sensili: et rationali* // *De vera pasche inveniendi ratione Quam ex Isaac Argyro greco excepisse apparet* *De Rhetorica* *De arte et inertia* *De sensu et sensili* *De moribus* *De philosophia* *De incarnationis misterio* *Erotemata* // [op de voorl. bladz., E 8 r°:] Impressum Daventrie per me Richardum // paffraet Anno dni. M.CCCC. IIJ. Mensis // Julij. vicesimo nono // — Formaat: in-8°. 32 ongenummerde bladen; signatuur A I—E IIIJ. Letter gothiek. — Exemplaar in de athenaeum-bibliotheek te Deventer. — Bed. brief ald.: A 4 v°. — Bij Agricola, *Opera*, Tom II, p. 185. Zie V. d. Velden, *Agr.*, blz. 224.

¹⁾ Butzbach (bij Krafft und Crecelius, *Mittheilungen*) kent hem de bedrevenheid in drie talen toe, maar dit wordt weersproken door Hegius' eigen woorden in den boveng. brief aan Wessel.

²⁾ Zie Erasmus, *Adagia*, chil. I, cent. 4, n° 39, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. II, 166°—167°; vgl. V. d. Velden, *Agricola*, blz. 80 vlg.

³⁾ Hegius, *Carmina*, A 4 v°.

grammatici en vocabulisten, tegen de „Gemma Gemmarum”, de „Disciplina Scholarum” en dergelijke duistere boeken, die hij door werken van Varro, Festus en Tortellius wilde vervangen. Hegius is den strijd begonnen; anderen, vooral zijn leerling Murmellius, hebben hem krachtiger en beter dan hij deed, voortgezet, maar al was zijn aanval nog maar een eerste begin, en al heeft hij bijv. de beruchte grammatica van Alexander Gallus nimmer aangetast, ja, er nog de Deventer uitgave (van 1488) van helpen bezorgen, — zijn optreden in dezen heeft voor eene nieuwe periode in het onderwijs den weg gebaad. Dat zijn arbeid nog niet veel meer dan pionierswerk kon zijn, wordt ons begrijpelijk, wanneer wij hooren van de gebrekkige hulpmiddelen, die ten dienste stonden; Butzbach, de latere Benedictijner monnik in Laach, vertelt, hoe men tijdens Hegius' komst in Deventer in de lectuur niet veel verder kwam dan Esopus. Merkwaardig trouwens zijn ook de overige mededeelingen, die Butzbach over de Deventer school geeft ¹⁾; ze werpen een eigenaardig licht op het gehalte der leerlingen, die een gymnasium op het einde der middeleeuwen bevolkten. Toen Butzbach de eerste maal naar Deventer kwam was hij nog een knaap; hij begon in de 7e (op één na laagste) klasse en leerde er de grondbeginselen der grammatica, maar honger, koude en gebrek dreven hem naar huis; men was toen blijkbaar nog minder dan tegenwoordig voor zijn genoegen gymnasiast! Maar hij gaf het niet op; in 1498 — dat was dus kort vóór Hegius' dood — kwam hij als leekbroeder opnieuw naar Deventer, nu met vijf à zes gulden op zak. Hij was toen al ongeveer twintig jaar oud, en begon weer in de 8ste klasse, met zeven andere, nog oudere mannen. Dezen waren eigenlijk voetknechten,

---

1) Van Butzbach's *Hodaeporicon* (afgedrukt in D. J. Becker, *Chronica eines fahrenden Schülers oder Wanderbüchlein des Joh. Butzbach*, Regensburg 1869) zijn de mededeelingen betreffende zijn verblijf te Deventer te vinden bij Krafft und Crecelius, *Mittheilungen*, S. 213–288. — Butzbach is verder bekend door zijn *Auctuarium de scriptoribus ecclesiasticis*, eene soort vervolg op Trithemius' *De scriptoribus ecclesiasticis*, dat hij van 1508–1513 met zijn kloostergenoot Jacobus Siberti vervaardigde.

die behoord hadden tot eene oproerige bende, waarvan een honderdtal een paar dagen te voren, op last van den bisschop van Utrecht en den Gelderschen hertog in Deventer waren terechtgesteld; hunne lijken lagen nog, toen Butzbach Deventer binnenkwam, tot afschrikwekkend voorbeeld op het rad. Zijne medescholieren hadden dit lot weten te ontgaan door zich als studenten voor te doen! Trouwens, ook het lot van een „Wanderstudent” was toentertijd verre van benijdenswaardig; men leefde van giften en gaven, en men mocht zich gelukkig rekenen, wanneer men een beschermster vond als die aanzienlijke Deventer burgeres, die elken middag een zevental arme klerken aan haar tafel spijzigde¹⁾. Butzbach zelf verdiende zijn levensonderhoud door allerlei werkjes te doen voor den „majordomus” van een aanzienlijk kanunnik. — Op welke wijze de volijverige Butzbach uit Deventer vertrok werd boven (blz. 39 vg.) reeds meegedeeld.

Onder dergelijke omstandigheden moest Hegius in Deventer arbeiden. Is het te verwonderen, dat het oordeel van Erasmus over de Lebuinus-school niet onverdeeld gunstig was? In zijn „Compendium Vitae” laat hij zich niet bepaald vleierend over haar uit; sprekende van den tijd, dat hij haar bezocht, zegt hij: „De school was toen nog barbaristisch, maar Hegius en Sinthius waren begonnen er iets van beter begrip van letterkunde te brengen”²⁾. Men heeft dit getuigenis willen ter zijde stellen door te wijzen op Erasmus’ negen- à tienjarigen leeftijd, waarop hij tot dit oordeel zou zijn gekomen. Maar wanneer Hegius de school eerst in 1483 heeft overgenomen, was Erasmus toen niet zoo jong meer; Allen vermoedt, dat hij eerst in 1484 — dus ongeveer achttien jaren oud — Deventer voor goed verlaten heeft, en dat dus zijn verblijf in Utrecht eene onderbreking van zijn Deventer tijd is geweest. Dat

---

1) Van haar echtgenoot vertelt B. dat hij zijne dochter bij haar huwelijk f17000 in baar geld meegaf; hij deelt dit mede als een staaltje van den rijkdom van Deventers inwoners.

2) Erasmus, *Compendium Vitae*, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. I, *** 4 v° sq.

Erasmus' oordeel over Hegius niet de meening van één dag was, wordt bovendien bewezen door de wijze waarop hij hem vermeldt in een brief, in 1489 uit Steyn geschreven. Hij noemt daar naast elkaar Bartholomeüs van Keulen — tijdens Hegius' rectoraat als leeraar aan de school verbonden ¹⁾ — en Hegius, prijst den eerste uitbundig, maar zegt van den tweede slechts: „eenmaal mijn leermeester” ²⁾. Wij mogen niet aannemen, dat Erasmus zijn ouden rector willens en wetens onrecht aandeed; elders heeft hij hem trouwens met onderscheiding genoemd. Maar de school zal inderdaad nog tamelijk barbaristisch geweest zijn, en, Hegius moge als scholarch en paedagoog hebben uitgeblonken, zijn beteekenis als geleerde zal niet van dien aard zijn geweest, dat de jonge Erasmus er hoog tegen op zag.

Nu, men behoeft nog geen Erasmus te zijn om voor diens oordeel wat te voelen. Als geleerde moet Hegius in de oogen van den bekwamen humanist een poover figuur hebben geslagen, wat dezen te meer zal zijn opgevallen, omdat hij voor den humanist Hegius veel zal hebben gevoeld. Wij kunnen hem als geleerde eenigszins leeren kennen uit de na zijn dood verschenen „Dialogen”. De lectuur is over het geheel verre van aangenaam; de pedanterie van den humanist vermag maar weinig afwisseling te brengen in de meest dorre behandeling der stof. Het hoofdstuk „Over de ziel” is een droog, scholastiek betoog, op Aristoteles en Averroës gebaseerd. En wat te zeggen van eene onbenulligheid als deze: „Vraag: Zal het paard altijd bestaan? Antw.: Neen, omdat er niet altijd ruiters zullen zijn, daarom ook geen paarden. Want het paard is er voor den ruiters” ³⁾. Ter opluistering dienen enkele Grieksche woorden, en woordafleidingen van dit gehalte: „Waarom noemen

---

¹⁾ Zie over hem en zijne betrekkingen tot de Deventer school: Dr. D. Reichling, *Bartholomei Coloniensis Epistola Mythologica, Eine Schul-humoreske aus der Zeit des deutschen Frühhumanismus*, in: *Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte*, Berlin 1897, Jahrg. VII, S. 111—171.

²⁾ Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1796². Bij Allen, *Op. Epist. Erasmi*, Tom. I, p. 118.

³⁾ Hegius, *Dialogi*, C 6 r°.

de Grieken de ziel $\psi\upsilon\chi\eta$? Antw.: Omdat $\psi\upsilon\chi\eta$ koude beteekent, en de Ouden de ziel als iets koude beschouwden" ¹⁾. Het nog ongeordende der klassieke geleerdheid blijkt uit de aanhaling van een fragment uit Vergilius ten bewijze dat boomen „sponte" voortplanten ²⁾, terwijl bij de bespreking van de Pythagoreïsche zielsverhuizing — die wordt afgewezen — Ovidius als autoriteit in het geding wordt betrokken ³⁾. Over het geheel wordt de Platonische opvatting der kennis — scientia est reminiscencia — afgewezen en de Aristotelische — discere est motus ab ignorantia ad scientiam — gehuldigd ⁴⁾; ook de Platonische opvatting der creatio ex nihilo wordt door Hegius terzijde gesteld ⁵⁾. De behandeling der moraal — onderdeel der philosophie — is een doorlopend beroep op Aristoteles. Eene verhandeling „Over het allerheiligst mysterie der incarnatie" is voor Hegius eene aanleiding om naast twee bladzijden theologie vier bladzijden astronomische wijsheid te luchten, „omdat Christus in den winter geboren werd". Telkens zien wij hem als het ware op een humanistisch verhooginkje geklommen en inderdaad boven velen uitstekende, maar toch nog onmachtig om over den scholastieken muur heen te zien. Daarvoor is zijn humanistisch standpunt ook nog niet hoog, en zijn blik dientengevolge nog niet ruim genoeg; hij weet de beteekenis der (nieuwere) rhetorica al aardig te waardeeren, maar oordeelt haar niet vooral groot voor den jurist; hij heeft Cicero nog niet genoeg verwerkt om een woord over te hebben voor het nut op theologisch gebied! Toch toont deze voorlooper van het humanisme een juist begrip te hebben van Plato ⁶⁾, en hij geeft in het hoofdstuk „Over de wetenschap" eene hoogst belangwekkende verhandeling over, en weerlegging van, den Akademischen twijfel, dien hij allervoortreffelijkst bestrijdt met redeneeringen,

---

¹⁾ Hegius, *Dialogi*, B 1 v°.

²⁾ Hegius, *Dialogi*, C 5 v°.

³⁾ Hegius, *Dialogi*, C 4 r°.

⁴⁾ Hegius, *Dialogi*, A 7 v°.

⁵⁾ Hegius, *Dialogi*, I 2 r°.

⁶⁾ Hegius, *Dialogi*, A 7 r°.

die anderhalve eeuw later Descartes tot beroemdheid zouden brengen ¹⁾).

Voor de kennis van den humanist Hegius zijn de „Gedichten” van belang. Zijn vriend Jac. Faber gaf ze na zijn dood in het licht; hij verzekert dat er meerdere zijn geweest, maar dat ze aan zijne nasporingen ontsnapten. De poëzie heeft er waarschijnlijk niet aan verloren. Hegius was dichter in zooverre iedere verzen-smedende humanist dit was; in den uitgegeven bundel zijn er enkele van wonderlijke smakeloosheid, wier eenige verdienste in eene juiste toepassing van de regelen der metriek bestaat. Een enkel, dat handelt over de vergankelijkheid der aardsche schatten ²⁾, en dat over de zorgen en rampen ³⁾, is wel van eenige dichterlijke waarde, maar de vraag rijst in hoeverre deze waarde op rekening van dichterlijke bezieling moet worden gesteld, en of zij niet veeleer te danken is aan een handig gebruikmaken van de klassieke voorbeelden en zinswendingen. Het is de vraag, die zich bij zoovelen der humanisten voordoet; hunne kennis der oude dichters en hunne technische vaardigheid in het verzenmaken wordt hun helaas tot een val in het sceptisch oordeel van een kritisch nageslacht.

Maar, laat ons Hegius niet al te zeer doen lijden onder een oordeel, dat hem met velen tegelijk treft, en dat op hém zeker niet het allermeeest van toepassing is. Hem worde de eer gegeven, die hem toekomt; allereerst van te hebben geschreven in een Latijn dat goed, en voor dien tijd voortreffelijk was. Verder moet erkend worden, dat de pedanterie van zoovele humanisten, om te pralen met hunne mythologische bedrevenheid, bij hem weinig hinderlijk is, en dat de toon hier en daar van een gezond realisme en nuchtere natuurlijkheid is, zooals in het gedicht dat gewijd is aan de pestramp, die Deventer vóór zijne komst teisterde ⁴⁾. En, lettende op den tijd waarin hij leefde, komt

1) Hegius, *Dialogi*, A 4 r°.

2) Hegius, *Carmina*, C 5 r° sq.

3) Hegius, *Carmina*, C 1 v° sq.

4) Hegius, *Carmina*, D 3 r°.

men er toe den „dichter” zijn gemis aan dichterlijken zin niet al te zwaar toe te rekenen, wanneer men hem elegieën ziet wrochten ter eere van: het Grieksch. Er waren wel mindere onderwerpen, die de humanisten aan het dichten zetten! „Leert Grieksch”, zegt Hegius, „als gij goed de grammatica wilt leeren, en goed spellen, als gij goede verzen wilt maken en Plinius wilt genieten, als gij wilt kunnen disputeeren, als gij in mathematica, rhetorica, „artes” en medicijnen bedrevenheid wilt hebben; worden de ziekten niet met Grieksche namen aangeduid?” ¹⁾ Ja, zóó brengt dit onderwerp den goeden Hegius in vuur, dat hij . . . maar liever tot het proza overgaat. „Dat wij gedoopt zijn, danken wij aan het Grieksch; de doop toch eischt het woord en het teeken, en bij het woord is het Grieksch van noode: baptizo. En wie zou zonder Grieksch het sacrament des altaars kunnen bedienen, daar immers het *Κυριε ελεεισον*, *Χριστε ελεεισον*, tot de mis behoort?” „Wie zal weten welke woorden aan het Grieksch zijn ontleend, wanneer de kennis dier taal ontbreekt? Niemand zal begrijpen welke woorden met een z, welke met s moeten worden geschreven, zooals bijv. bij thesaurus, dat een s heeft vanwege het verwante woord in het Grieksch” ²⁾. De onbeholpenheid van dit betoog mag ons toch niet doen vergeten, dat een man met dergelijke opvattingen dubbel en dwars het rectorsambt verdiende, en dat wij hier voor het eerst de stellingen zien voorgedragen, die een twintigtal jaren later de theologenwereld van Leipzig tot Leuven in rep en roer zouden brengen.

Zoo heeft ook Hegius zijn invloed uitgeoefend op de theologische en kerkelijke bewegingen der zestiende eeuw. Men spreke slechts niet van een „voorlooper der reformatie”; iemand als Hegius was „bon-catholique” en dacht niet aan verandering. En de typisch-reformatorische trekken zijn hem vreemd: nergens vinden wij een beroep op eenig Schriftwoord; Aristoteles is zijn „Schrift”, en in zooverre behoort deze humanist nog

---

¹⁾ Hegius, *Carmina*, D 3 v°.

²⁾ Hegius, *Carmina*, D 4 r°.

geheel en al aan de middeleeuwen. Maar zijn ethiek is daaraan ontgroeid; het zijn maatschappelijke, geen kloosterdeugden, die hij verheerlijkt, en, al geschiedt dit bij hem onder klassieken invloed, zijn strijd tegen de „auri sacra fames” — waaraan hij vele gedichten wijdt — baant straks den weg voor het apostolisch ideaal der Evangelische armoede van de Bijbelsche humanisten.

Van de vele leerlingen, die Hegius' school hebben bezocht, en later in de rijen der humanisten op den voorgrond zijn getreden, komt de eer eener afzonderlijke bespreking toe aan Johannes Murmellius. Er zijn er, die tot grootere beroemdheid of vermaardheid zijn gekomen, maar geen is er, die de beginselen van den meester beter tot ontwikkeling heeft gebracht en zuiverder de door dezen getrokken lijnen heeft gevolgd. Daarbij biedt zijn levensloop een treffend voorbeeld van de plaats, die een humanist in het maatschappelijk leven dier dagen innam ¹⁾.

In 1480 werd hij te Roermond geboren uit eenvoudigen stand. Op ongeveer dertienjarigen leeftijd ging hij naar Hegius' school, bleef daar drie jaren en werd in 1496 ter Keulsche universiteit ingeschreven; zijne armoede bezorgde hem kwijschelding der inschrijvingskosten. Hij studeerde er als beneficiant der „bursa Laurentiana” ²⁾, en volgde dientengevolge de lessen van Arnoldus Luydius van Tongeren, den fellen anti-Reuchlinist, die nochtans door den Reuchlin-gezinden Murmellius altijd ten zeerste is geprezen. In 1500 behaalde hij het licentiaat in de „artes”, maar moest kort daarna uit geldgebrek de studie opgeven. Aan de domschool te Munster vond hij door toedoen

---

¹⁾ Zijn leven en werken zijn beschreven in de uitvoerige biografie van D. Reichling, *Johannes Murmellius, sein Leben und seine Werke*, Freib. i. B. 1880, waarin eene uitvoerige bibliografische opgave zijner werken voorkomt. Zie ook: Van Gelder, *Lat. School*, Dl. I, blz. 90—109, 149—162; *Nieuw Ned. Biogr. Woordenb.*, Leiden 1911, Dl. I, i. v., en de kleurige en levendige, soms wat fantastische, maar doorgaans juist typeerende bladzijden, door C. Busken Huet aan hem gewijd in: *Het land van Rembrandt*, Dl. I.

²⁾ Vgl. boven: blz. 43.

van Rudolf van Langen weldra eene plaats als conrector; deze had de school op nieuwe leest geschoeid en vond in den nieuwen rector Timan Kemner en in Murmellius de gewenschte leerkrachten, die de nieuwere gedachten over onderwijs in het algemeen en Latijn in het bijzonder in toepassing konden brengen. De Munstersche domschool is dan ook een van de eersten geweest, waar de middeleeuwsche leerboeken en spraak-kunsten ter zijde werden gesteld. Met de verhouding tusschen rector en conrector wilde het echter niet te best vlotten; Kemner schijnt een schoolmonarch te zijn geweest, die zijn personeel ongaarne den roem gunde van aan den bloei der school uitermate bevorderlijk te zijn, en nu wilde het ongeluk dat de groote toeloop van leerlingen nog meer den conrector gold dan hem. Het verschil liep uit op eene scheiding; in 1508 verliet Murmellius de domschool en werd rector der Ludgeri-school, maar de strijd werd er niet door beeindigd, zooals blijkt uit Murmellius' in 1510 verschenen geschrift: „Over de plichten van leermeester en leerling”, dat vol is van min of meer verholten toespelingen op Kemner's optreden; dit werkje herinnert sterk aan de Horatiaansche satyren¹⁾. Waarschijnlijk door toedoen van Langen schijnt de strijd later te zijn bijgelegd; in 1512 is Murmellius weer aan de domschool verbonden, waar, mede door zijn toedoen, in dat jaar Johannes Caesarius lessen in het Grieksch is gaan geven. Toch schijnt de toestand niet zoo bevredigend te zijn geweest, dat hij in het volgende jaar niet volgaarne aan de roepstem uit Alkmaar zal hebben gehoor gegeven, die hem het rectoraat der Latijnsche school aldaar aanbood. Viel aanvankelijk het verblijf in het waterland niet mee — hij voelde zichzelf eenigszins een Ovidius aan den Pontus²⁾—,

1) Joh. Murmellius, *De magistri et discipulorum epigrammatum liber*, in: *Ausgewählte Werke des Munsterischen Humanisten Johannes Murmellius*, herausgegeben von Dr. A. Bömer, Münster 1895.

2) *Joannis Murmellii Ru // remundensis epistolarum moralium li // ber Ale-marie peramoeno Hollan // diae oppido compositus // Famigeratorum aliquot Germa // niae virorum epistolae non il // literatae cum non // nullis carmi // nibus.* Daventrie 1513, fol. 3 r° [exemplaar in de Stadt-Bibliothek te Keulen]. — Zie de uitvoerige bibliografie van dit werk bij Reichling, *Murmellius*, S. 152 fg.

hij vond hier voor het gemis van den Munsterschen humanistenkring eene vergoeding in den buitengewonen bloei, waartoe de Alkmaarsche school door zijn toedoen kwam: het aantal leerlingen klom van nog geen 150 tot bijna 900. Daarbij moeten wij niet vergeten, dat Murmellius tijdens zijn rectoraat door uitnemende leeraren ter zijde werd gestaan, o. a. door Rutgerus Rescius, den lateren hoogleeraar in het Grieksch aan het „Collegium Trilingue” te Leuven, en Herman Buschius. Bovendien vond hij in de Egmonder abdij, waar onder den abt Meinhard de Man de zaak der letteren in eere was, eene omgeving van gelijkgezinden: de monnik Boudewijn van der Haagen bewerkte in die dagen den bekenden catalogus der kloosterboekerij en Murmellius schreef er een gedicht bij ¹⁾. Naast de ijverige behartiging van het onderwijs wist hij den tijd te vinden voor het schrijven van meerdere werken ²⁾, waaronder gedichten, uitgaven van klassieken — zijn Boëthius-uitgave met commentaar werd in Alkmaar vervaardigd —, geschriften op het gebied van paedagogie, spraakkunst en prosodie. Lettende op den korten tijd, dien Murmellius te Alkmaar heeft vertoeft, mogen wij zeggen, dat de belangrijkste jaren van zijn leven op Hollandschen bodem zijn doorgebracht.

Want het verblijf te Alkmaar vond een al te spoedig en daarbij rampzalig einde. In 1517 werd de stad door den „Zwarthen Hoop”, eene woeste bende huurlingen in dienst van Karel van Egmond, ingenomen en geplunderd. De vreemde leerlingen waren de stad ontvlucht, rector en leeraren volgden hun voorbeeld. Voor de Latijnsche school te Alkmaar was het een zware slag, dien zij nooit te boven is gekomen; de internationale bloei, waarin zij zich gedurende een korten tijd heeft mogen verheugen, kwam nimmer terug. — Murmellius nam de wijk naar Zwolle, met zijn jonge vrouw en zoontje — hij was te

---

¹⁾ Het gedicht (afgedrukt naar den Catalogus in het H. S. van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden) komt voor bij Van Gelder, *Lat. School*, blz. 162.

²⁾ Van Gelder, *Lat. School*, blz., 149 vg., noemt 15 werken, die tijdens M.' verblijf te Alkmaar geschreven werden.

Alkmaar gehuwd — en knoopte daar onderhandelingen aan met het stadsbestuur van Wesel, waar na Buschius' vertrek het rectoraat vacant was. Voor dat deze haar beslag gekregen hadden werd hem het rectoraat te Deventer aangeboden; hij heeft het slechts korten tijd waargenomen, want in hetzelfde jaar stierf hij, vrouw en kind in droevigen toestand achterlatend. Reeds spoedig na zijn dood verspreidde zich het gerucht, dat hij vergiftigd was; vooral Herman Buschius maakte zich tot tolk dezer meening, die hij in een daartoe vervaardigd geschrift toelichtte ¹⁾. Als de bewerker van het misdrijf werd aangewezen de Zwolsche rector Gerardus Listrius, die weigerachtig was geweest Murmellius aan zijne school te verbinden, en die reden tot vijandschap kon putten uit een schriftelijken aanval van dezen. De bespreking, die Murmellius' biograaf aan deze zaak heeft gewijd, maakt het vermoeden, dat inderdaad Listrius in dezen schuldig staat, meer dan waarschijnlijk ²⁾. — Het geval trok indertijd zeer de aandacht. Ook Erasmus bemoeide zich er mee; „Als het waar is, wat gij zegt”, schreef hij aan Buschius, „zou het mij van Listrius zeer spijten, dat hij zoo afkeurenswaardig heeft gehandeld; ik zal hem er schriftelijk over onderhouden, al zal dit waarschijnlijk te laat zijn” ³⁾. Enkele maanden tevoren had Erasmus in een schrijven aan Listrius verzekerd, dat hij niet in diens schuld geloofde, maar aan dezen brief, die kort na het sterfgeval geschreven werd, kan om die reden weinig bewijskracht worden toegekend ⁴⁾.

Murmellius' kort, maar uiterst werkzaam leven — Reichling vermeldt in zijne uitvoerige bibliografie zeven en veertig werken — is vooral voor de humanistische hervorming van het schoolwezen van groote beteekenis geweest. Hij was een bij uitstek practisch pædagoog, gesteund door eene rijke kennis der klassieken, waardoor hij de aangewezen man was het

1) Hermannus Buschius, *Epicedion in acerbum Johannis Murmellii obitum*, Coloniae 1517.

2) Reichling, *Murmellius*, S. 123—126.

3) Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 316^e.

4) Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1639^c D.

onderwijs in nieuwe banen te leiden en eene radikale opruiming te houden van het vele verouderde. Laat ons, voor wij ons bij deze opruiming bepalen, een oogenblik aandacht wijden aan datgene, wat opgeruimd moest worden.

De stedelijke school der middeleeuwen was kerkelijke instelling, al hadden ook dikwijls de stedelijke regeeringen door de zorg voor schoolgebouwen en bezoldigingen een zeker medezeggenschap. Maar de onderwijskrachten waren geestelijken, de kerk gaf als 't ware het leerplan aan, en een hoofddoel van het onderwijs was: de leerlingen voor den koordienst geschikt te maken. Daarvoor werd Latijn geleerd en zingen; daarom ook werd allerminst gestreefd naar eene klassieke bedrevenheid in die taal en een doordringen in de cultuur der Ouden. Trouwens, het Latijn was niet het klassieke, maar het middeleeuwsche kerklatijn; voor het tegen het einde der middeleeuwen opkomende humanisme, dat de schoonheid van Cicero's taal als 't ware opnieuw ontdekt had, was dit een der allereerste steenen des aanstoots. In zooverre op de scholen de wetenschap werd beoefend, was het de officieele wetenschap der kerk, zooals zij op de universiteiten — ook al onder kerkelijken invloed staande — uitgebreider werd bestudeerd. De wetenschap der propædeuse — en deze was het die voor de scholen hoofdzakelijk in aanmerking kwam — was die der zeven „artes liberales”, de „vrije kunsten”, — waarbij men zich wel wachte aan het woord kunst de tegenwoordige beteekenis toe te kennen. Zij waren: grammatica, rhetorica, logica of dialectica, musica, arithmetica, geometria, astronomia; de eerste drie, het „trivium”, vormden hoofdzakelijk de leerkost voor de gewone „triviale” school. En, mede met het oog op de aan te brengen kennis van het Latijn, speelde de grammatica hierin de hoofdrol. Voor de grondbeginselen gebruikte men de spraak-kunst van Aelius Donatus, een omstreeks het jaar 350 n. C. vervaardigd werk, dat niet bijzonder geschikt was voor de niet-Romeinsche jeugd. „Het” boek echter, waaruit de docenten hunne grammaticale wijsheid putten en waarnaar zij hun onderwijs inrichtten, was het „Doctrinale” van Alexander

Gallus (A. de Villa Dei). Dit boek, dat bij de officieele wetenschap in hoog aanzien stond, en geheel van den scholastieken geest doortrokken was, beantwoordde allermint aan de eerste eischen, die men aan een grammatica stellen mag: bondigheid en duidelijkheid. De meer dan 3600 hexameters behandelen de spraakkunst op eene wijze, zóó duister en ingewikkeld, dat onze bewondering voor hen, die er mee braken, wordt geëvenaard door onze verbazing, dat menschen zoo iets omslachtigs en wijdloopigs voor zulk een doel bij elkaar hebben kunnen brengen. Eerlijkheidshalve moet er op worden gewezen, dat, volgens de meening van deskundigen, het deel, dat de syntaxis behandelt, buiten dit oordeel vallen moet, daar het gegevens biedt, die zelfs voor onzen tijd nog verre van waardeloos zijn. Algemeen was dit boek in gebruik; sedert het einde der twaalfde eeuw is het in honderden handschriften verspreid, terwijl er bijna driehonderd gedrukte uitgaven van bekend zijn ¹⁾. Naast de grammatica werd de lectuur niet geheel verzuimd. De eerbied, dien men in de middeleeuwen voor Vergilius had, is ons borg, dat diens werken gelezen werden, maar veel verder keek men niet, en wanneer een leerplan het bracht tot de fabelen van Esopus vond men het al heel mooi ²⁾. Soms las men vroeg-christelijke auteurs, als Prudentius en Juvenus, of fragmenten van kerkvaders. De rhetorica werd beoefend om den leerlingen eenig begrip van oratorischen stijl en de kunst van brieven-schrijven bij te brengen; de „figuren en tropen” werden veelal bij de grammatica behandeld. De logica stond weer meer in aanzien; encyclopædisch genomen was zij zelfs de „maior” van de grammatica, maar de behandeling op de gewone scholen was elementair en dikwijls weinig meer dan eene soort oefening in de disputeerkunde aan de hand van Petrus Hispanus. Zoo ergens, dan was vooral hierbij de scholastieke invloed merkbaar en overwegend. Wanneer wij

¹⁾ Bijzonderheden over het „Doctrinale” zijn te vinden in de door Reichling bezorgde uitgave: *Alexander Gallus, s. De Villa Dei, das Doctrinale des A. D. V. D., kritisch-exegetische Ausgabe*, Berl. 1893.

²⁾ Vgl. boven: blz. 75.

hierbij nog bedenken, dat van onderwijs in het Grieksch alleen dán sprake was, wanneer een rector of docent toevallig met deze taal op de hoogte was — en dit was vóór het jaar 1500 zoo goed als nooit het geval, en ná dien tijd voorloopig uitzondering — dan valt licht te bedenken, dat de meege-deelde en meegenomen wijsheid doorgaans gering was. Latijn werd genoeg geleerd, maar zonder dat dit eenigen waarborg gaf, dat de volleeerde gymnasiast inderdaad behoorlijk Latijn zou kunnen spreken volgens hedendaagschen en klassieken maatstaf, en de geestesbeschavende invloed van Hellas en Rome ging aan het onderwijs ten eenenmale voorbij.

Eene renaissance van de oude beschaving kan dan ook alleen geschieden door eene hervorming van het schoolwezen, welke het onderwijs, van eene zuivere, klassieke behandeling der talen uitgaande, algemeen voertuig kon maken voor de cultuur, die aan de humaniora verbonden is. Enkele voorloopers mochten de idealen der klassieke beschaving uit den vreemde hebben meegebracht, hun profetenwoord ware zonder gevolg gebleven, zoo het niet allereerst bij de mannen van het onderwijs in vruchtbare aarde was gevallen, en bij vele anderen, die brandende waren van geestdrift voor het nieuwe weten, de overtuiging had gewekt, dat allereerst in de school hun arbeidsveld lag. Murmellius heeft niet het humanisme aan de bron genoten — dit hadden anderen voor hem gedaan, — maar hem komt de eer toe, dat hij als een der eersten en besten door middel van de school de nieuwe geestesrichting in den goeden zin des woords heeft gepopulariseerd. Hij begreep de waarheid, dat „vitae, non scholæ” moet worden geleerd, dat de school „mensen” moet kweken in de edele, klassieke beteekenis des woords, en dat daarvoor noodig waren — wij doen het best het woord hier niet te vertalen — „præceptores humanissimi” ¹⁾. Gebroken moest worden met de

---

¹⁾ *Opusculum de discipulorum officiis, quod Enchiridion Scholasticorum inscribitur* [van 1505], in de uitgave van Dr. A. Bömer, *Ausgewählte Werke*, S. 25.

oude opvatting, dat de wijsheid slechts voor den clerus was: „Sommigen roemen op hun adeldom, en meenen, dat, wijl zij niet voor den geestelijken stand zijn bestemd, de letteren voor hen niet van noode zijn. Maar deze dwazen vergeten, dat vorsten en bestuurders minder dan eenig mensch de wijsheid kunnen missen" ¹⁾. Het hoofdstukje in het „Handboek voor leerenden", waaraan deze woorden zijn ontleend, draagt tot titel: „Dat de menschen, van welken staat zij ook mogen zijn, leeren moeten"! Maar dan moet de leermeester ook aan hooge eischen kunnen voldoen: „hij drage zorg, niet — gelijk zoo velen doen — door omslachtige grammaticale regels en gewrongen woordverklaringen op de wijze van Alexander Gallus' verzen de leerlingen op te houden, maar hij leere hun, nadat de spraakkunst gemakkelijker, en in 't kort is bijgebracht, in Vergilius' Bucolicon, een blijspel van Plautus of Terentius, een brief of samenspraak van Cicero, de beteekenis der woorden te verstaan en zich aan goed Latijn te gewennen. Laat hij eierzucht geringer achten dan het streven naar doelmatigheid, niet al te spoedig de nog zwakke vermogens der leerlingen belasten, maar, zich zelf matiging aanbevelende, afdalen tot het begrip der hoorders" ²⁾. Daarom behoefde de scholier het nog niet zoo gemakkelijk te hebben: „Wij wijzen er nadrukkelijk op, dat de ijverige leerling, niet zóó maar, maar in overleg met den leermeester, zijne boeken ernstig bestudeere en nauwkeurig redevoeringen en uitspraken onderscheide, de belangrijke plaatsen aanstrepe of excerpeere, en ze in een hiertoe aangelegd boekje opteekene" ³⁾. Is het niet, alsof wij hier de stem van Erasmus reeds hooren? En de leerling moest zorgen met het Latijn één te worden: „Hij spreke voortdurend Latijn, en binde van tijd tot tijd den disputeerstrijd aan" ⁴⁾.

Tot dit voortdurend Latijn-spreken als uitnemend middel om in de taal thuis te raken, werkte hij zelf mede door de samen-

---

¹⁾ Murmellius, *Enchir. Scholast.*, S. 30.

²⁾ Murmellius, *Enchir. Scholast.*, S. 45 fg.

³⁾ Murmellius, *Enchir. Scholast.*, S. 55.

⁴⁾ Murmellius, *Enchir. Scholast.*, S. 56.

stelling van zijn „Kinderenpap” ¹⁾, een soort: „le Latin comme on le parle”, bevattende vier hoofdstukken: een vocabularium naar zakelijke rangschikking, een aantal uitdrukkingen en zegswijzen, meest in dialoog-vorm, eene reeks zedelessen en eene verzameling spreekwoorden. De vertaling staat er naast. Aldus begint het eerste lesje van dertien zinnestukjes in het tweede hoofdstuk: „Salve: Wes gegroet. Salus tibi: Salicheit sy dy, Salvus sis in Christo: Wes salich in Christo, Salve praeceptor: Wes gegroet, meyster” ²⁾. De natuurlijke toon klinkt in zinnen als deze: „Brevibus contionibus at longis farciminibus gaudent rustici: Kurtze bredigen aber lang bratwurst haudt die puwern gern” ³⁾. Hoe eenvoudig! En, voor dien tijd, hoe nieuw! Dat er behoefte aan bestond, en dat het in den smaak viel, blijkt hieruit, dat het boekje in het eerste jaar van uitgave reeds drie drukken beleefde; Reichling noemt er in het geheel twee en dertig, waarvan acht tijdens Murmellius’ leven ⁴⁾.

Het best leeren wij zijn streven naar schoolrenaissance op humanistischen grondslag kennen uit zijn „Bezem”, een uitvoerig werk, waarin hij in den breede, met tal van aanhalingen en getuigenissen, zijne gedachten over onderwijs en opvoeding heeft ontvouwd ⁵⁾. De eerste hoofdstukken behelzen uitspraken van de oudere humanisten, Italianen en Duitschers, tegen het „Doctrinale”, zooals van Sulpitius Verulanus, Aldus Manutius en Jacobus Wimphelingius. Van den eerstgenoemde worden deze woorden aangehaald, die teekenend zijn voor den toenmaligen toestand van het onderwijs: „Reeds te lang wordt

¹⁾ Johannes Murmellius, *Pappa Puerorum* [van 1513] in de uitgave van Dr. A. Bömer, *Ausgewählte Werke*. Het eerste hoofdstuk is hierin weggelaten.

²⁾ Murmellius, *Pappa*, S. 7.

³⁾ Murmellius, *Pappa*, S. 13.

⁴⁾ Reichling, *Murmellius*, S. 150.

⁵⁾ Johannes Murmellius, *Scoparius in barbarici propugnatores et osiores humanitatis ex diversis illustrium virorum scriptis ad iuvanda politioris litteraturae studia comparatus* [van 1517], in de uitgave van Dr. A. Bömer, *Ausgewählte Werke*. — Eene algemeene karakteristiek van het werk in B.’s „Zur Einführung”, S. V—XXX.

door allen de tijd op Alexander Gallus verknoeid. Van de grammatici wordt hij alleen gekend; hij wordt opgeslagen, geen anderen raakt men aan; hij wordt den kinderen uitgelegd, en met hem brengen de ongelukkige leerlingen hun tijd zoek" ¹⁾. Murmellius toont te begrijpen waar de oorzaak van het kwaad zit, wanneer hij met instemming Erasmus' raad vermeldt ²⁾, dat het onderwijs in de klassieken moet worden opgedragen aan een specialen leermeester, niet aan een theoloog of physicus ³⁾. „Het is moeilijk onder woorden te brengen", zoo zegt hij elders, „hoezeer die vele ongeletterde woordverklaarders, die tusschen Latijn en barbarisme geen verschil weten te maken, de taal hebben geschaad door hun aanprijzen van de meest dwaze en belachelijke woordenboeken, waarvan ik hier een lijstje geef, opdat ze als een kwaad kunnen worden gemeden", — en dan geeft hij eene opsomming van een vijftiental werken waarvan de „barbaarsche" titels vaak al genoeg zeggen ⁴⁾. Het best komt Isidorus (d. i. van Sevilla) er nog af, die genoemd wordt „een schrijver, overigens geleerd en niet geheel en al te verwerpen", doch even later komt Laurentius Valla hem oordeelen als: „den verwatenste der domooren". Maar daarna noemt Murmellius de goede etymologen en commentatoren: Laurentius Valla, Beroaldus, Budaeus, Erasmus' „gulden stroom", diens aantekeningen bij het N. Testament en commentaar op Hiëronymus ⁵⁾. Ook commentaren op latere auteurs worden genoemd, op Angelus Politianus, op Faber Stapulensis, op Baptista Mantuanus, Pico della Mirandola en Erasmus (nam. Listrius' commentaar op de „Moria"), en ook de eigen commentaar op Boëthius' „Over de vertroosting der wijsbegeerte" ⁶⁾. In een aantal hoofdstukken worden de rechtsgeleerden en wijsgeeren onderhanden genomen,

---

¹⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 5.

²⁾ Erasmus, *Adagia*, Chil. I, Cent. I, n° 29, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. I, 38°.

³⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 24.

⁴⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 44.

⁵⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 46.

⁶⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 57 fg.

op eene wijze, die wel eens wat al te veel aan Erasmus' „Moria" herinnert; merkwaardig is daarbij de volgende aanhaling uit Hiëronymus, die zoo duidelijk bewijst, dat wij hier niet slechts te doen hebben met eene kritiek zonder meer, maar met eene principieele verandering van standpunt: „De dialectici, wier voorman Aristoteles is, plegen de netten hunner bewijsvoeringen uit te zetten en de ongebonden vrijheid der rhetorica in de doornen hunner sluitredenen te vangen.... Maar indien dat hun gelukt door hunne bijzondere bedrevenheid in het strijden, wat kan de Christen dan anders doen, dan allen strijd ontvluchten?" ¹⁾ Dat Murmellius wel begreep, dat het om wat meer ging dan alleen om het verwisselen van de eene grammatica voor de andere, blijkt ook uit de volgende aanhaling uit Erasmus ²⁾: „Eerst leeren zij — de mannen der officieele wetenschap — wat regels uit Alexander Gallus uit het hoofd, voegen er een paar dwaze sophismen bij, benevens een stuk of tien verdunde en onbegrepen beweringen uit Aristoteles, vervolgens eene gelijke hoeveelheid uit Scotus of Occam, om ten slotte de rest uit het Catholicom ³⁾, het Mammaetractus ⁴⁾, en dergelijke woordenboeken als uit een hoorn des overvloeds bij elkaar te rapen, — en is het dan nog te verwonderen dat zij het hoofd omhoog dragen? Wat is er immers meer aanmatigend dan de domheid?" ⁵⁾

Deze bezem zal goed hebben geveegd, en eene duchtige schoonmaak hebben bewerkt onder de verouderde schooltoestanden en onderwijsmethoden. Daarom moeten wij de gebreken van het boek maar niet al te zwaar laten wegen. Want aanmerkingen vallen er op dit werk zeer zeker te maken; de man, die zoo uitnemend begreep wat methode beteekent, verstond niet

---

¹⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 91.

²⁾ Erasmus, *Epistola apologetica ad Martinum Dorpium*, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. IX, 6.

³⁾ Een vocabularium van Johannes de Balbi, $\pm$ 1200.

⁴⁾ Eene etymologisch-orthografische Bijbelcommentaar van Giovanni Marchesini, uit het begin der 14e eeuw.

⁵⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 96.

de kunst dit boek methodisch te schrijven; het vertoont geen eenheid, is te veel een samenraapsel van — zij 't ook uitnemend gekozen — citaten. Laat ons echter ter verontschuldiging van Murmellius bedenken, dat een bezem niet hoeft te zijn een fijn bewerkt instrument! Men moet er een breeden veeg mee kunnen doen, en aan dezen eisch beantwoordde Murmellius' boek ongetwijfeld. Want niet alleen het schoolwezen, ook theologie en moraal krijgen van den „Scoparius" eene goede beurt. Aan het slot spreekt de schrijver het trouwens onomwonden uit, dat zijn doel verder lag dan het humanisten-ideaal van goed Latijn: „ik beoogde de Christelijke jeugd op te wekken zoowel tot beoefening der deugd als tot de studie van de schoone letteren, opdat zij meer rechtstreeks een gemakkelijken weg zou kunnen vinden tot de ware theologie" ¹⁾. Want Murmellius begreep, dat er nauw verband bestond tusschen de zuivering der letterkundige studiën en die van de theologie. Wat velen der mannen van de renaissance tot nog toe niet begrepen hadden, en ook later niet zouden inzien, begreep hij: dat de renaissance zich uiten moest op meerdere gebieden dan alleen dat der letteren, óók op dat van den godsdienst, en dat het humanisme eerst dan doel en beteekenis kon krijgen, wanneer het den toegang tot waarlijk Christelijke moraal en Christelijke theologie ont-sloot. De herleeftde belangstelling voor de klassieke auteurs kwam den oud-christelijken schrijvers ten goede en leidde tot betere kennis van het wezen des Christendoms; de zuiverheid, de echte humaniteit van het klassieke geestesleven, de hoogheid der daarin gehuldigde moraal, werd eene veroordeeling voor de Christelijke cultuur, zooals die zich tegen het einde der middel-eeuwen openbaarde. Dat deze veroordeeling geen verwerping werd, daarvoor hebben mannen als Murmellius gezorgd, door ook voor die Christelijke cultuur de renaissance te prediken, de beste bronnen ervan weer toegankelijk te maken, en hare zuiverheid aan te toonen.

Maar dit kon niet geschieden, zonder dat eerst veler tegen-

---

¹⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 112.

stand gebroken werd. Vandaar dat niet alleen de geletterden en onderwijzers, maar ook de theologen menigen veeg van den bezem ontvangen. Het 27^e hoofdstuk van zijn boek gaf Murmellius dezen titel: „Psalter, Spreuken, Prediker en Evangelien moeten den knapen worden voorgelezen ondanks den tegenstand van sommige gepijden, die meer voor hun eigen buik en beurs, dan voor het scheepje van Petrus en het heil hunner naasten bezorgd zijn”. „Eenigen van dezen, gehoord hebbende, dat wij in onze lessen met enkele begaafde jongelieden van letterkundigen aanleg de Spreuken en enkele Psalmen behandelden, hebben groot spektakel gemaakt, en ach en wee geroepen over het door hen ontdekte misdrijf: in de school van Murmellius werden de Heilige Boeken, door hemzelf niet begrepen, aan de jeugd verklaard, de paarden werden er voor de zwijnen geworpen”! ¹⁾ Nietwaar, wat zou het voor de knapen oneindig beter zijn, wanneer zij op den degelijken kost van Alexander Gallus en Petrus Hispanus werden onthaald!” ²⁾ Hij haalt getuigenissen aan van vroeger en later om te bewijzen, welk een heilzamen invloed de gewijde lectuur op de jeugd kan hebben, o. a. het bekende woord van Pico della Mirandola. „In de Schrift” zegt Murmellius, „zit eene goddelijke, levende, werkzame kracht verborgen, die de ziel van den lezer — mits hij haar zuiver en ootmoedig behandelt — met wonderlijke macht tot de goddelijke liefde doet ontvlammen”. „Ik vraag u, welk wijsgeer heeft beter dan Mozes de natuurkunde doorgrond? In welk geschiedboek leest gij waarachtiger verhalen dan in de gewijde schriften”? ³⁾ En is het niet veelzeggend dat hij, gelijk wij boven (blz. 90) zagen, Erasmus' grootheid het best omschreven acht door de vermelding van zijne Aanteekeningen op het Nieuwe Testament? Een woord van dezen als het volgende was hem uit het hart gegrepen: „Het is beter te

---

¹⁾ Eig. staat in het oorspr.: „de topazen voor de hanen, en de paarden v. d. z. g.”, eene samenkoppeling, die tekenend is voor den christelijk-humanistischen gedachtengang.

²⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 28.

³⁾ Murmellius, *Scoparius*, S. 31 fg.

kort te schieten als sophist, dan inzicht te missen in Evangeliën en Paulinische brieven, en minder gevaarlijk enkele stellingen van Aristoteles niet te verstaan, dan onkundig te wezen omtrent de grondwaarheden van het Christendom. Ik wil liever met Hiëronymus een vroom, dan met Scotus een onoverwinnelijk theoloog zijn" ¹⁾. Het epigram dat hij aan het einde van zijn boek inlascht:

Put, o jongelingschap, uit den rijkdom velerlei talen,
Wijdt aan de boeken der Schrift onafgebrokene zorg;
Schept in kleingeestigen strijd om woorden geen ijdel behagen:
Nooit was de kennisse Gods 't loon van den dwazen sophist ²⁾,
eert zoowel den Christen als den humanist Murmellius. De strijd voor zijne idealen werd hem niet gemakkelijk gemaakt; de vele uitvallen en hatelijkheden tegen „sophisten” en „theologisten” waren niet zonder reden, en de instemming met Reuchlin's „Verdediging tegen de Keulsche lasteraars” — waaruit drie hoofdstukken met aanhalingen gevuld zijn ³⁾ — vond wel hare aanleiding in de minder nette bejegening, die Murmellius van de Keulenaars ondervonden had. Op hunne beurt hebben dezen weer wraak genomen in de tweede, te Keulen verschenen, uitgave van den „Scoparius”, waarin de aanhalingen uit Reuchlin ontbreken, en een paar stukken zijn ingevoegd, die Murmellius daar stellig niet zou hebben geplaatst. Naar alle waarschijnlijkheid rust de schuld van dit geknoei op Ortuinus Gratius; wij komen er straks bij diens behandeling op terug.

Wij moeten echter niet denken, dat Murmellius' optreden tegen de theologo-sophisten en vóór een gezuiverd Bijbelsch Christendom, eerst dagteekent van den tegenstand der Keulsche

¹⁾ Erasmus. *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam*, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. V, 137^B, bij Murmellius, *Scoparius*, S. 95.

²⁾ „Dum datur, o iuvenes, varias ediscite linguas,
Certatimque sacris, invigilate libris;
Μικρολογον σοφίαν linguaeque relinquite bellum:
Sacramenta dei nemo sophista capit.”
Murmellius, *Scoparius*, S. 101.

³⁾ de capita 107, 111 en 112 van den *Scoparius*.

heeren. Reeds in 1505 voegde hij aan eene opwekking tot „de beoefening der kunsten” de tot de ouders gerichte vermaning toe, dat zij hunne kinderen moesten aansporen „tot de studie der gewijde letteren, en tot alles wat er aan wijsheid en dwaasheid van Hercules tot Sardanapalus gevonden wordt, opdat zij nooit berouw zullen hebben, dat zij hunne kinderen het leven geschonken, noch dezen, dat zij het gekregen hebben” ¹⁾. In 1512 schreef hij, in antwoord op een brief van Johannes Bugenhagen (uit Treptow in Pommeren), die hem o. a. gevraagd had, wie naar zijn oordeel de beste wijsgeeren en theologen onder de tijdgenooten waren: „De twee beroemdste wijsgeeren en theologen van onzen tijd, die het dichtst naderen tot de Ouden, zijn mijns inziens Johannes Franciscus Picus, graaf van Mirandola, schrijver van vele en velerlei werken, waaronder drie heroïsche hymnen en allergeleerdste commentaren, — en Jacobus Faber Stapulensis, die commentaren schreef op vele boeken van Aristoteles, op de psalmen van David en de brieven van Paulus. Hiernaast noem ik Carolus Bovillus en Capnio van Pforzheim. Maar in kernachtigen stijl, welsprekendheid en bedrevenheid in het Grieksch doet voor niemand onder de als theoloog niet gering te achten Erasmus van Rotterdam” ²⁾. — Een dergelijk waardeeringsoordeel laat geen twijfel over aangaande de plaats, die Murmellius in den geestesstrijd zijner dagen innam.

Twee dingen moeten hierbij noodzakelijk in het oog worden gehouden. In de eerste plaats, dat wij eenig „reformatorisch” streven niet aan Murmellius moeten toeschrijven. Wij kunnen ons de reformatie natuurlijk niet denken zonder den wegbereidenden invloed van het humanisme, maar bij mannen als Murmellius is deze invloed zeer indirect van werking. Hij was een zeer getrouw zoon der Katholieke Kerk, en schreef als zoodanig lofdichten op Heiligen waarop van kerkelijke zijde niets valt aan te merken ³⁾. Dat hij er niet aan dacht zich ook maar in het

1) Murmellius, *Enchir. Scholast.*, S. 25.

2) Murmellius, *Epist. moral. lib.*, fol. 12 r°.

3) Goede voorbeelden hiervan zijn een paar gedichten, op den H. Martinus van Tours, en op de Alkmaarsche patronen Matthias en Laurentius, aan-

minst tegen haar gezag te verzetten, blijkt wel uit het slot van zijn Boëthius-commentaar, waar hij verklaart de verantwoordelijkheid voor zijne werken slechts in zooverre te aanvaarden als zij overeenkomen met de opvattingen der Roomsche-Katholieke Kerk en altijd bereid te zijn zich door de ingewijden van de waarheid te laten overtuigen, gelijk hij ten allen tijde de sophisten terwille dier waarheid wil weerstaan¹⁾. — Daarnaast dienen wij te bedenken, dat Murmellius in hart en nieren moralist was; noemt hij niet Spreuken en Evangelieën in één adem? Daarom diende hij gaarne de Kerk — handhaafster der Christelijke zedeleer; — daarom voelde hij zich getrokken tot den zedelijken ernst en de hoogheid van gedachtengang veler klassieken; daarom ook was zijn humanisme „Christelijk” en zijn Christendom humanistisch getint. Dat zijne ideeën hierdoor wel eens eene wonderlijke kleurenmengeling vertoonen, is begrijpelijk. Dat hij Phoebus zijne paarden in het Paradijs doet stallen²⁾, en dat hij Bruno van Keulen en diens Karthuizers gelukzalig noemt, dat zij na zulk een vroom leven op den Olympus mogen verkeereren³⁾, zijn nog maar wonderlijkheden, die het uiterlijke, den vorm raken. Meer onhoudbaar door innerlijke tweespalt is eene uitlating als de volgende tot lof der wijsbegeerte: „Beste leidsvrouw ten leven, nooit werd van den hemel aan de rampzalige stervelingen eene gave geschonken, dierbaarder en edeler dan gij zijt. Gij roeit de menschelijke dwalingen uit; de deugd zaait gij, en de boosheid verjaagt gij. Gij bestraalt den heiligen tempel van een gereinigd gemoed, gij, weg tot zeker heil”⁴⁾. Wie, dit lezende, bedenkt, dat de schrijver van deze woorden bij uitstek aanspraak maakte — en mocht maken — op het praedicaat Christelijk, voelt zekere

---

wezig in de Stedelijke Bibliotheek te Alkmaar, en uitvoerig bibliografisch beschreven bij Van Gelder, *Lat. School*, blz. 149 vg.

¹⁾ Reichling, *Joh. Murmellius*, S. 44 fg.

²⁾ Joh. Murmellius, *Elegiarum moralium libri 4* [van 1507], in de uitgave van Dr. A. Bömer, *Ausgewählte Werke*, S. 35.

³⁾ Murmellius, *Eleg. mor. lib.*, S. 116.

⁴⁾ Murmellius, *Eleg. mor. lib.*, S. 51.

bevreemding. Deze man heeft het echt-Christelijke en het echt-menschelijke nog niet vermogen te zien als één: zijn Christelijk humanisme is nog maar eene bloote samenvoeging, waarvan hij nu eens de ééne, dan de andere zijde zien laat. Murmellius heeft dit zelf niet ingezien, en het strekke hem geenszins tot verwijt; dat hij van de idealen van Bijbelsch Christendom en klassieke oudheid eene samenvoeging beoogde, was voor zijn tijd eene grootsche gedachte, en dat hij dit praktisch in toepassing bracht in een geschrift als dat, waaraan bovenstaande citaten zijn ontleend, — hetwelk hij, op Apollo's raad, zóó geschreven had, „dat jonge meisjes het desnoods uit het hoofd konden leeren” ¹⁾ —, dat verzekert hem den dank van allen, die vasthouden aan het humanisten-ideaal-van-alle-eeuwen, van het „schoone en goede”.

Van Murmellius over te gaan op Ortuinus Gratius schijnt een groote sprong; wilde men aan woordspelingen doen: een sprong in het duister. Want behoort Ortuinus Gratius niet tot de „Dunkelmänner”, de „Obscuri Viri”, en kan hij als zoodanig wel aanspraak doen gelden op eene bespreking naast de mannen van het humanisme? Het feit, dat Gratius en Murmellius samen bij Hegius op de schoolbanken hebben gezeten, zegt weinig, dat de eerstgenoemde de „kinderenpap” van zijn ouden schoolmakker van een inleidend gedicht voorzag ²⁾, zegt wat meer ter rechtvaardiging van dit naast elkaar plaatsen. Maar veelzeggend zijn Ortuinus Gratius' geschriften; zij vertellen ons, dat hun schrijver een man was, die diep was doorgedrongen in den geest der klassieke oudheid en warm voelde voor de idealen van het humanisme. Laat ons deze geschriften dan hier doen spreken; zij zijn het aanhooren waard, al ware het alleen, omdat eeuwen lang naar hunne stemmen niet geluisterd is. Toch hadden zij indertijd een goeden klank. Want het is onjuist te meenen, dat Ortuinus Gratius door de humanisten zijner

1) Murmellius, *Eleg. mor. lib.*, S. 8.

2) Murmellius, *Pappa puerorum*, S. 3.

dagen eenstemmig in den ban zou zijn gedaan. In de eerste plaats mag worden genoemd een getuigenis van niemand minder dan Erasmus, die, hoewel zijn partijkiezen in den Reuchlin-schen strijd afkeurend, van hem spreekt als van „iemand van zoodanige gaven, dat hij, hadde Hij aan een juist oordeel rechtmatigen ijver gepaard, onder de welsprekendste en geletterdste mannen kon worden genoemd” ¹⁾. De positieve beteekenis van Grätius voor het humanisme is trouwens in latere jaren meermalen erkend. Onder een der eersten, die hier te lande en in het buitenland met waardeering over hem schreef, is te noemen Delprat, die in zijn boek over de Fraterhuizen hem met eere noemt, beweerend, dat „de vlijtige Ortuinus Grätius meer bekend (bleef) door de verguizing, die men hem aandeed, dan door de bescheiden verdienste, welke dankbare leerlingen hem toekennen” ²⁾. De meerdere waardeering, die in de laatste jaren aan de Keulsche universiteit is ten deel gevallen, is ook aan haar professor ten goede gekomen; eene meer uitvoerige uiteenzetting van zijne beteekenis, aan de hand zijner werken, werd echter nog niet gegeven.

In zijn „Fasciculus rerum” geeft hij de volgende korte autobiografie: Ik, Orthuinus van Græs, van het oude geslacht der Græs'en, uit het bisdom Münster, ben geboren in Holtwick bij Coesfeld; mijn vader heette Frederik van Græs. Te Deventer kwam ik onder leiding van Alexander Hegius, een man, dien ik bij hoog en bij laag eer als buitengewoon bekwaam in de oude talen (— elders, in de „*Orationes quodlibeticae*”, vertelt hij hoe zijn oom Johannes van Græs, pastoor der Bergkerk te

---

¹⁾ Brief aan Pirckheimer, van 1518, in Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.] Tom. III, 384^r.

De *persoon* van O. G. is door E. wel eens minder vriendelijk beoordeeld; daarover beneden meer. Hier kan nog gewezen worden op een zeer defecten brief van E. aan O. G., afgedrukt bij Horawitz, *Erasmiana*, in: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Classe*, Wien 1878, Bnd. 90, S. 422. Dit schrijven ademt een zeer vriendschappelijken geest, en schijnt eenigszins als een troost tegenover den smaad der „*Epist. Obsc. Vir.*” te zijn bedoeld.

²⁾ Delprat, *Verhandeling over de ... Fraterhuizen*, blz. 77 vg.

Deventer, hem daarheen meenam ¹⁾ —). Daar ben ik van jongs af in den omgang met de schoone letteren opgevoed, waarom ik ook dikwijls de Deventersman word genoemd" ²⁾. Wij mogen aannemen, dat Ortuinus Gratus eer in dezen bijnaam stelde; hij komt voor op het titelblad van de oudste uitgave der „*Orationes quodlibeticæ*”, en evenzoo noemt hij zich in den aanhef van den brief, dien hij als voorrede schreef bij Henricus Glareanus' „*Leven van den Heiligen Bernard*” ³⁾. Verder was hij geestelijke; in zijne „*Prænotamenta*” noemt hij zich: „*disciplinarum liberalium magister*”, priester, en „*ter weldadige Keulsche Hoogeschole de schoone letteren onderwijzend*” ⁴⁾. Elders spreekt hij van zich zelf als „*liberalium disciplinarum professor*” ⁵⁾.

Hegius geeft ons eenigszins een sleutel om Gratus te verstaan. Bij den leermeester vergeleken is de leerling al meer geavanceerd, is kritischer, vrijer, geworden; hij schijnt meer en beter te verstaan het nieuwe geestesleven, dat zich alom gaat openbaren. Beter dan Hegius moet Gratus begrepen hebben, dat de strijd voor goed Latijn een strijd moest worden voor betere, „*menschelijker*”, wetenschap, en dientengevolge voor zuiverder theologie en vrijer godsdienstige ontwikkeling. Willen wij dit verhelderd inzicht niet geheel toeschrijven aan zijn juisten blik, dan is het toch zeker gevolg geweest van de botsing tusschen de vooruitstrevende meeningen van den jongen professor en de conservatieve neigingen van zijne Keulsche omgeving. Maar niettemin blijft ook zijne wereldbeschouwing die zijner Kerk. En wanneer die Kerk in sommigen harer vertegenwoordigers wordt aangevallen, kiest hij partij vóór haar, en tégen de aanvallers, wier letterkundige eruditie hij wél, maar wier radikalisme hij niet kan waardeeren. Maar tevens blijft hij humanist en houdt open vensters naar de klassieke oudheid.

1) O. Gratus, *Orationes quodlibeticæ*, E 2 v° [volledigen titel zie ben.].

2) O. Gratus, *Fasciculus rerum*, fol. 139 v° [volledigen titel zie ben.].

3) O. Gratus, *Vita Bernardi*, A 5 v° [volledigen titel zie ben.].

4) O. Gratus, *Prenotamenta*, A A 1 v° [volledigen titel zie ben.].

5) O. Gratus, *Vita Bernardi*, A 5 v°.

Van Deventer is hij naar Keulen gegaan; hij werd er in 1501 ingeschreven, ruim twintig jaren oud. Het volgende jaar behaalde hij het baccalaureaat in de „artes”, in 1506 werd hij magister. In 1509 werd hij als „corrector” aan de uitgeverij van Quentell verbonden, eene betrekking, die toentertijd voor zoovele gestudeerden een toegang tot de humanisten-wereld bood; men denke aan Erasmus en zijn werken bij Aldus Manutius. Wij moeten bij het woord corrector niet te veel aan een foutenzifter denken, maar veeleer aan een „letterkundig adviseur”, die tevens voor den uitgever de aangewezen commentator van edities der klassieken was. Dat de Keulsche hoogleeraar en president der Bursa Lucana deze betrekking bekleedde, zal hem geenszins tot schande hebben gestrekt, maar was zeker veeleer velen eene oorzaak van afgunst. Vijanden zal hij zich wellicht spoedig ter weerszijden gemaakt hebben; dat hij van Ovidius, Sallustius en Boëthius uitgaven bezorgde, alsmede van de grammatica van Aldus, zal evenzeer aanstoot hebben gegeven als zijne vriendschap met Pfefferkorn en zijne vertaling van diens werken in het Latijn. Maar humanist was hij toch met hart en ziel, en vele latere bestrijding is wel het beste bewijs van vele vroegere verwachting, die in humanisten-kringen van hem was gekoesterd. Nemen wij om te beginnen een zijner oudste geschriften, de „*Orationes quodlibeticae*”, waarvan in 1508 de eerste druk verscheen¹⁾; in den titel vertelt hij, hoe zijn lof en beschouwing der wijsbegeerte den arbeid van Albertus Magnus vooronderstelt. In het hoofdstukje over den lof der wijsbegeerte geeft hij overvloed

---

1) *Orationes quodlibeticae periucunde Ortuini Gracii Da || ventriensis Colonie bonas litteras docentis. Quarum || prima divine philosophie preconia per multas partes || complectitur: et divum Albertum (quem vere magnum appella || mus ceteris philosophis anteponit. Relique vero de septem libera || libus disciplinis et poetica miro quodam artificio adiunctis || etiam quibusdam facetiis in ordine subsequuntur.* [Daaronder:] Een gedicht van Gualtherus Tangherius Busciducensis. [Op de voorlaatste bladz., H 3 r°:] *Impressum est hoc opus egregium Colonie per honestum civem || Henricum de Nuscia. Anno domini MCCCCVIII.* — Formaat: in-8° [het laatste vel is defectief]. Signatuur: A II—H III. Ongepagineerd. Letter: gothiek. — Exemplaar in de Stadt-Bibliothek te Keulen.

van citaten uit allerlei klassieken over nut en heerlijkheid dier wetenschap; onder de belangrijke filosofen noemt hij Socrates, Pythagoras en Plato, en ook Albertus en Thomas ¹⁾. Na een schema van verdeeling der philosophie wijdt hij met voorliefde uit over de grammatica, welke hij noemt: „bron van alle wetenschap” ²⁾, die hij omschrijft als „de kennis der letteren” ³⁾. Want zoo zij er niet was, bestonden voor ons niet de groote figuren der klassieke oudheid, geen beeld uit marmer gehouwen, geen Venus van Apelles (?), die, al werd zij door den beeldhouwer niet voltooid, zóó volmaakt is, dat niemand het ontbrekende weet aan te vullen. Zulke beschouwingen kunnen alleen afkomstig zijn van iemand, die zich in de grootheid van Hellas en Rome had verdiept, en het wezen der klassieke cultuur had begrepen. Het ouderwetsche woord „grammatica” had een kwaden klank, maar wat Gratius er onder verstond was wel goed. Velen werden door het woord geërgerd; eigenaardig is het in dit verband de aandacht te vestigen op eene plaats in Herman Busch’ „Vallum humanitatis”. Busch, de jong-humanist, sprak niet meer van grammatica, maar had het druk over de „humanitas”, en voelde meer voor de „rhetorica”. „Ik herinner mij eens in Keulen”, zoo zegt hij, „met een hooggeleerde te hebben gesproken en hem te hebben gevraagd, waarom zij in hunne scholen geen rhetorica onderwijzen, daar deze toch ook tot de zeven vrije kunsten behoort; hij antwoordde mij lachende: dat is het, wat wij verstaan onder grammatica. Ik lachte ook eens, en vroeg terug: Kunt gij Sicilië kennen, wanneer gij den Etna kent? Zoo zijn er, die ons de rhetorica wel in de gedaante van de twee deelen van Alexander Gallus zouden willen voorzetten” ⁴⁾. Is het niet alsof wij den voortvarenden bohémien Busch met den bedachtzamen priester-professor zien redeneeren, en voelen

1) O. Gratius, *Orationes quodlibeticae*, 19 v°.

2) O. Gratius, *Orationes quodlibeticae*, 22 v°.

3) O. Gratius, *Orationes quodlibeticae*, 23 v°.

4) *Hermannii Buschii Vallum Humanitatis*, ed. Jacobus Burckhard, Francof. a. M. 1719, p. 36 sq.

wij niet, dat de jongere den oudere wat onrecht doet? Inderdaad, Ortuinus Gratius was humanist genoeg om onder grammatica wat meer en beters te verstaan dan de droge hexameters van Alexander de Villa Dei. Aan den anderen kant was hij nog te weinig humanist om onder de vruchten der letteren gewag te maken van het verhelderd inzicht in Oud- en Nieuw-Testament.

Ondertusschen braken er in Keulen voor een man als Gratius kwade dagen aan. De strijd tusschen Reuchlin en Pfefferkorn ontbrandde, en het optreden van Hoogstraten en de Keulsche Dominicaners betrok er de universiteit in. Dichtte men Gratius soms te zeer Reuchlin'sche sympathieën toe? Zooveel is zeker, dat hij zich geroepen voelde zijne „Praenotamenta” te schrijven, waarin de humanist op den achtergrond getreden, de priester meer naar voren gekomen is; boven den titel schreef hij, dat het boekje, tegen den „Oogspiegel” van Johannes Reuchlin van Pforzheim gericht, eene verdediging bedoelde van geloof en Kerk. Het geschrift, dat zonder jaartal is, verscheen waarschijnlijk einde 1512 of begin 1513, voorafgaande aan Reuchlin's „Verdediging tegen zijne Keulsche lasteraars”, die in Maart 1513 uitkwam ¹⁾. De schrijver is het met Reuchlin's ketterijen en talmudisterijen volstrekt oneens; het is hem een heilig werk de wolven van de schaapskooi te helpen weren ²⁾. Volkomen terecht heeft men den „Oogspiegel” verbrand: „iedereen moet erkennen, dat onze universiteit en de even geloovige als ijverige inquisiteur (— waarmee waarschijnlijk Hoogstraten wordt bedoeld—) goed hebben gehandeld” ³⁾. „Sommigen zullen mij tegenwerpen, dat Reuchlin toch zoo'n geleerd man is. Ik wil hen er op wijzen, dat geleerdheid en wijsheid niet hetzelfde

¹⁾ *Hoc in opuscu || lo contra Speculum Oculare Jo || annis Reuchlin Phorcensis, hec in fidei et ecclesiae || tuitionem continentur. || Prenotamenta Ortuini Gratii liberalium disciplinarum pro || fessoris citra omnem malevolentiam cunctis Christi fidelibus dedicata.* — Formaat: in-8°. Signatuur: a a 1—III. Ongepagineerd. Letter: gothiek. — Exemplaar in de Stadt-Bibliothek te Keulen.

²⁾ O. Gratius, *Prenotamenta*, a a 1 v°.

³⁾ O. Gratius, *Prenotamenta*, a a 2 r°.

beteekenen, en dat alle geleerden nog geen wijzen zijn" ¹⁾). Bij dit alles zal Ortuinus Gratius — wij kunnen er zeker van zijn — geen oogenblik zich een minder goed voorstander der humaniora hebben geacht; hij haalt trouwens naast elkaar getuigenissen van Ambrosius en van Homerus aan ²⁾, en goeddelijk waarschuwt hij zijn tegenstander: „Laat onze Capnio oppassen, dat Juppiter hem niet met zijn driepuntigen bliksem raakt!" ³⁾ Dergelijke anachronistische mengelingen komen bij Ortuinus Gratius — zooals trouwens bij zoovele humanisten — vrij veel voor. In den brief, dien hij ter inleiding bij Glareanus' „Leven van den H. Bernard" schrijft, in 1515, geeft hij eene uitvoerige beschouwing over deze zaak en beroept zich op niemand minder dan Erasmus, ten bewijze, dat de naam Jupiter „in bonam partem" kan gebruikt worden ⁴⁾.

Kort daarna verschenen de „Epistolae Obscurorum Virorum", aan Ortuinus Gratius gericht. Vooral tegen hem keerde zich de woede der jonge humanisten, meer nog dan tegen Hoogstraten. Was het eigenlijk, omdat men hem te veel humanist achtte om naast een Pfefferkorn tegen Reuchlin te strijden? In allen geval was de smaad onverdiend, want met de „Obscuri Viri" mocht hij waarlijk niet op één lijn worden gesteld: hij schreef zeer goed en klassiek Latijn. Gratius werkte eerst de „Beschrymung" van Pfefferkorn om tot eene „Defensio", en toen in 1517 een nieuwe aanval op hem werd gericht met het zoogen. „Prognosticon" ⁵⁾, onder zijn naam verschenen — Petrus Aegidius getuigde er van, in een brief aan Erasmus, dat hij

1) O. Gratius, *Prenotamenta*, aa 2 v°.

2) O. Gratius, *Prenotamenta*, aa 2 r°.

3) O. Gratius, *Prenotamenta*, aa 3 v°.

4) *Vita divi Ber || nardi de monte Jovis archidiaconi Auguste in allobrogibus || per Henricum Glareanum helveticum || Poetam laureatum et Coloniensis || academie in artibus magistrum elegantissime conscripta* [zonder jaartal]. — Formaat: in-8°. Signatuur: A I—III. Ongepagineerd. Letter: gothiek. — Exemplaar in de Stadt-Bibliotheek te Keulen. — Bedoelde brief gedateerd: Coloniae ex officina nostra litteraria. Anno MCCCCCXV decimo kalendas februarias, aldaar: A 5 v°—6 r°.

5) eig.: *Gemma Prenosticationum magistri Ortuini Gracii*, een schotschrift in den vorm van een almanak voor het jaar 1517.

nooit zóó iets potsierlijks gelezen had ¹⁾ —, maakte de veel gesmade zich tot een tegenaanval gereed. In 1518 verschenen zijne „Lamentationes”, die in datzelfde jaar nog een veel uitgebreiden herdruk beleefden ²⁾. Duidelijk toonen zij aan hoe de schrijver in het optreden der Reuchlinisten vóór alles het gevaar zag, dat de Kerk bedreigd^e; de humanist was voor den priester geweken. Belediging der Florentijners is hem belediging van den Florentijner paus ³⁾, die als „persona Christi” als ’t ware de plaatsbekleeder is van God ⁴⁾. Eenmaal in beweging, is er nu bij Grätius geen tegenhouden meer aan: „Weet gij niet dat onze allerheiligste opperheer Paus Leo X als ’t ware door God zelf (zooals onze Heilige Kerk leert) gesteld is als voorbeeld en type van alle deugden boven volken en koninkrijken?” ⁵⁾ Ortuinus Grätius is door den loop der gebeurtenissen, niet zonder eigen voorkeur, in den traditioneelkerkelijken hoek gedrongen; nu zal hij toonen dat hij er hoort! Met warmen ijver uit hij zijn misnoegen over het doen opgaan van het specifiek-Christelijke in classicisme: „Zoover zijn wij nu in Gods Kerk gekomen, dat aller mond meer vervuld is van de woorden van heidenen dan van Christenen. Gij maakt meer dichters dan „doctores” der Kerk, en in woordenpraal zoekt gij uwen roem en uw geluk. Zoo gebeurt het, dat in openbare gesprekken en redevoeringen het noemen van Christus’ naam u iets belachelijks schijnt te zijn” ⁶⁾. Hij komt er dan ook

¹⁾ *Ep. App.* 47, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1582p. Bij Allen, Tom. II, p. 452. — Allen dateert den brief: begin februari 1517.

²⁾ De tweede, volledige, druk was getiteld: *Lamentationes || Obscurorum Virorum || non prohibita per sedem apostolicam || Ortuino Gratio Auctore || Apologeticon eiusdem cum aliquot epigrammatibus || citra cuiusquam offensionem || intersunt || Brevia apostolica duo || Epistola Erasmi Roterodami || quid de obscuris sentiat || Impressa secunda cum additionibus.* — Kritisch uitgegeven in: *Defensio Joannis Pepericorni contra famosas Obscurorum Virorum Epistolas. Ortuini Gratii Lamentationes Obscurorum Virorum*, Lips. 1864, p. 201—374.

³⁾ O. Grätius, *Lamentationes*, p. 332.

⁴⁾ O. Grätius, *Lamentationes*, p. 330.

⁵⁾ O. Grätius, *Lamentationes*, p. 333.

⁶⁾ O. Grätius, *Lamentationes*, p. 340.

met klem tegen op, dat Reuchlin met zijn vroeger gebruiken van den naam Jupiter den draak had gestoken; daarvoor is Boccaccio hem voldoende verdediging, en verder beroept hij zich op Augustinus¹⁾. Blijkbaar was de door en door ernstige professor wel wat zwaar op de hand; hij hield de spotternijen met heilige dingen al te zeer voor ernst, en met verontwaardiging zegt hij, na eene korte inhoudsopgave der „brieven”: „Niet van goede, verstandige dichters is zulk werk afkomstig, maar van doortrapte deugnieten en pseudo-Christenen”²⁾. Zij hadden het bij hem verbruid, die dichters, „die in Christus' Kerk van evenveel nut zijn als een hond in een badhuis”³⁾. En wij krijgen weer de klacht over hunne al te groote losheid, die loszinnigheid wordt: „Velen dragen, naar Plinius' woord, zorg voor hun roem, weinigen voor hun geweten”⁴⁾. Maar, vragen wij, is het zoo geheel ten onpas, wanneer hij met Lactantius Firmianus zegt, dat „niet in de woorden, maar in het hart de wijsheid steekt”⁵⁾? Inderdaad, iemand als Ortuinus Gratius, die op zijne wijze altijd getracht had den schoonen vorm aan de goede gedachte te geven, mocht die terechtwijzing wel uiten. Hij ging vierkant tegen de Reuchlinisten in, maar, hoe vreemd 't klinken moge, uit volle humanistische overtuiging; de tachtig klachten, die hij hun in den mond legt, moeten uiting geven aan hunne verslagenheid, dat ieder welmeenend mensch hun optreden eigenlijk afkeurt, ja, in n°. 16 (Capnio aan Johannes Peltzflickerius) doet hij Reuchlin zelf het optreden der te kwader ure verschenen „Obscuri Viri” afkeuren met een: „non tali auxilio”⁶⁾. Erg geestig zijn de „klachten” niet, en oorspronkelijk natuurlijk allerm minst; vooral de in de tweede uitgave bijgevoegde veertig doen veel te duidelijk uitkomen, dat ze als spreektrumpet voor den schrijver

---

¹⁾ O. Gratius, *Lamentationes*, p. 345.

²⁾ O. Gratius, *Lamentationes*, p. 369.

³⁾ O. Gratius, *Lamentationes*, p. 371.

⁴⁾ O. Gratius, *Lamentationes*, p. 372.

⁵⁾ O. Gratius, *Lamentationes*, p. 372.

⁶⁾ O. Gratius, *Lamentationes*, p. 233.

dienen ¹⁾. Maar ondubbelzinnig pleiten ze voor deze dubbele overtuiging van Gratius: Ik heb recht op den naam van humanist, en: humanisten, die geen Christenen meer zijn, mogen eigenlijk niet meespreken. Dit laatste was eene aan twee zijden kortzichtige meening, maar aan de eerste overtuiging doet zij niets af.

. Want ook in zijne „*Lamentationes*” schaamt Ortuinus Gratius zich niet een voorstander der schoone letteren te zijn. Van Erasmus spreekt hij als van „den allertekwaamsten theoloog, die meer dan gewonen roem waard is” ²⁾. En dat te durven zeggen beteekende nogal wat in het jaar 1518, in de stad waar Jacob van Hoogstraten zijne Dominicaners aanvoerde! Hij haalt Pico della Mirandola en Marsilius Ficinus aan, Democritus en Iuvenalis ³⁾. „Vraagt men mij”, zoo zegt hij, „waarom ik niet aan Reuchlin’s zijde sta, terwijl ik toch de schoone letteren aan onze universiteit zooveel jaren heb gediend, dan is dit mijn antwoord: dat ik niet aan Capnio, maar aan mijne leermeesters den eed van trouw heb gezworen” ⁴⁾. En hij bleef humanist genoeg om den Reuchlin-vrienden toe te roepen: „Eindigt met Capnio, dien overigens geleerden en uitnemenden man, door uwe smaadschriften afbreuk te doen” ⁵⁾. De onderlinge verhouding van Gratius den priester en Gratius den „professor artium” kan door niets beter worden gekenschetst dan door de volgende woorden: „Marsilius, de tweede Plato, oordeelde terecht, dat de geschriften der theologen met een ander oog dienen te worden gelezen dan die der dichters en schrijvers; iets anders is het bloemen te ruiken, iets anders vruchten te plukken en druiven te persen” ⁶⁾. Toen hij dit schreef heeft hij ongetwijfeld wel de meeste aandacht voor dat tweede werk gehad, maar niemand

---

¹⁾ Erasmus’ oordeel was zeer ongunstig; zie den brief aan Herman Busch van 23 April 1518, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 316 D R.

²⁾ O. Gratus, *Lamentationes*, p. 341.

³⁾ O. Gratus, *Lumentationes*, p. 370 sq.

⁴⁾ O. Gratus, *Lamentationes*, p. 356.

⁵⁾ O. Gratus, *Lamentationes*, p. 356.

⁶⁾ O. Gratus, *Lamentationes*, p. 372.

mag beweren, dat de zwieriger levenskunst der humanisten zijne belangstelling verloren had.

Op het humanisten-tooneel was zijne rol echter uitgespeeld. Waarschijnlijk had hij, o. a. door al te nauwe aansluiting bij mannen als den beslistten humanisten-hater Hoogstraten¹⁾, er zich te veel van vervreemd, dan dat men hem daar nog wilde zien optreden. Mannen als Hutten, die daar de rollen toewezen, namen geen Keulenaars onder de spelers op. Ook buiten dat zal de, nu meer opstekende, kerkelijk-reformatorische wind iemand als Ortuinus Gratius wel naar binnen hebben gedreven. Want een reformator is hij begrijpelijkerwijs niet geworden. Maar een streng-kerkelijk Roomsche-Katholiek evenmin, — en dit schijnt minder begrijpelijk.

Toen hij als humanist had afgedaan heeft hij zich op de politiek geworpen — op de kerkelijke wel te verstaan. En dit is ten slotte het gebied geworden, waarop hij de meeste bekendheid heeft verworven. Het boek, dat hij als resultaat van zijne hieraan gewijde studie aan de wereld heeft nagelaten, heeft meer dan zijne humanistische geschriften tot zijne bekendheid bijgedragen. Toch ware, zonder de humanistische „Sturm-und-Drangperiode” van den auteur dit boek met zijn los-zijn van conventionalisme en zijne „moderne”, kritische geschiedbeschouwing, nimmer ontstaan. Daarom mag het hier worden vermeld óók om andere reden dan alleen volledigheidshalve. — Het is de zoogenaamde „Fasciculus rerum”²⁾, eene bonte verzameling

¹⁾ O. Gratius, *Lamentationes*, p. 373.

²⁾ *Fasciculus || rerum expetendarum ac || fugiendarum. In quo primum continetur Con || cilium Basiliense: non illud, quod || in magno Conciliorum volumine vul || go circumfertur, sed quod || Aeneas Sylvius (qui || postea Pius II || est appellatus || et eidem Concilio praesens interfuit,) || fideliter, et eleganter || conscripsit.* [Daaronder]: *Insunt praeterea huic operi nobillissimo summarum aliquot || virorum epistolae, libelli, tractatus et opuscula, numero (ni fal || lor.) LXVI, in quibus et admiranda quaedam et obstupenda || invenies. Quae, si futurum Concilium celebrari contingerit, summo || re, tanquam cognitu necessaria, ab optimis quibusque expostulabunt.* [Daaronder:] *Lege Indicem subsequenter.* [Volgt:] Lat. aanhaling van Jes. 5²⁰. 21. 23. Anno MDXXXV. — Formaat: in-fol. Letter: gothiek. Genummerde folia: 142. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leiden.

van brieven, decreten, verhandelingen, besluiten van pausen of concilies, verklaringen van rechten, veroordeelde kettersche meeningen — van de Waldenzen, van Wicleph, van Joh. van Wesel —; de „Aurea Bulla”, de „schenking van Constantijn”, Erasmus' geschrift „Over de eenheid der Kerk” — zij zijn alle in dit mengelwerk te vinden, samenhangend door de meestal neutrale opmerkingen van den verzamelaar. Toch niet zóó neutraal, of wij blijven niet in het onzekere omtrent de bedoeling van den auteur, welke ons trouwens uit de gedane keuze al voldoende duidelijk wordt. Ortuinus Gratius behoorde tot hen, die diep doordrongen waren van de noodzakelijkheid van Kerkreformatie, en die daarvoor alles verwachtten van een toekomstig algemeen concilie¹⁾. Voor die op handen zijnde groote Kerkvergadering wilde hij eene soort programma opmaken, dat, hoewel een terugblik op het verleden, duidelijk den grondslag aangaf waarop men in het heden zou hebben voort te bouwen. Die was, in tegenstelling met het toenemend curialisme der Kerk, een handhaven van de nationale rechten, in en door de nationale landskerken²⁾, een herstel van het episcopale stelsel en een bevorderen van de autoriteit der synoden. De besluiten van het concilie van Bazel stonden den auteur bij zijne plannen voor den geest; het boek opent dan ook (en op den titel is dit nadrukkelijk aangegeven) met het concilie-verslag dat Aeneas Sylvius (de latere paus Pius II) samenstelde³⁾.

Hoewel de „Fasciculus Rerum” een voor de Kerkgeschiedenis allermerkwaardigst boek vormt, is in ons verband de inhoud van minder gewicht te achten. Wel dient er hier voor gewaarschuwd, dat men, op grond van het kerkelijk radikalisme, dat Gratius er in schijnt te belijden, geen verkeerde meening zich vorme over 's mans godsdienstig standpunt, en daardoor ook

1) O. Gratius, *Fasciculus*, 108 r°, 211 v°.

2) Verg. zijne voorliefde en bewondering voor Hendrik IV in diens strijd met den paus (O. Gratius, *Fasciculus*, 50 v°).

3) O. G. vertelt hoe de latere paus zijn eigen Concilie-geschriften heeft zoeken te verdonkeremanen, en fijntjes zegt hij: „Dit staat vast: Pius veroordeelde, wat Aeneas had goedgekeurd” (O. Gratius, *Fasciculus*, 4 r°).

het oordeel over den humanist-theoloog vertroebele. Want al is het boek reeds spoedig door Rome gedesavoueerd, en door de Kerk in 1564 op den Index geplaatst, het stempelt den schrijver geenszins tot een, die aan de zijde der Hervorming stond. Er zijn natuurlijk genoeg plaatsen uit aan te halen, bepaaldelijk uit het door O. Gratus zelf bijgebrachte, die zeer reformatorisch klinken en der curie harde noten te kraken geven. Toch, van Wicleph en Joh. van Wesel had hij een innigen afschuw, dien hij niet verbergt ¹⁾. Maar de opvatting van „een paus, die, aller voorganger, tevens ondergeschikt is aan de Kerk” ²⁾, m. a. w. een handhaven van het echt-Katholieke, episcopale Kerkbegrip, was evenmin gangbaar bij Roomsche als bij Protestant, en veeleer kenmerkend voor de middenstrooming der 16e eeuw, die aan Erasmus' naam hare beste definitie ontleent. Als aanhanger dier „partij” willen wij Gratus dan ook bij voorkeur beschouwen, en het merkwaardige is dan, dat de humanist van weleer de middenman van later wordt, m. a. w. dat het verband tusschen het humanisme en de middenstrooming hier zoo duidelijk blijkt. Het overwegend ethisch karakter van deze laatste sloot aan bij het hooghouden der zuivere menscheijkheid volgens den klassieken gedachtengang, en haar verruimd wetenschappelijk inzicht had veel te danken aan der humanisten opvattingen van studie. Daarbij was in Ortuinus die mate van voorzichtigheid aanwezig, welke voor aanhangers der „middenpartij” de persoonlijke „conditio sine qua non” vormde. Want Gratus was een voorzichtig man, en, als 't er op aankwam, waren zijne sympathieën natuurlijk bij Rome. „Daar bestaat voor ons geen verontschuldiging”, zegt hij, „wanneer wij wegens de gewekte ergernissen en de bezwaren tegen de Roomsche curie, ook al waren ze waar, de eenheid des Katholieken geloofs meenden te moeten verbreken om ons te begeben in mateloos onheil” ³⁾. Hoog stelt hij den Bijbel, maar

---

¹⁾ O. Gratus, *Fasciculus*, 103 v°, 152 r°, 163 r°.

²⁾ O. Gratus, *Fasciculus*, 4 r°.

³⁾ O. Gratus, *Fasciculus*, 189 v°.

de traditie, door de priesterlijke opvolging ons overgeleverd, is hem eveneens autoriteit. Maar, als een echt Erasmiaan, spreekt hij nadrukkelijk van „apostolische” traditie¹⁾. Vóór alles de eenheid der Kerk, maar de wijze waarop hij over die Kerk spreekt, doet ons de latere veroordeeling dóór die Kerk begrijpen. „Gods Kerk is tweeledig”, aldus Gratius, „strijdend en triumfeerend. Gene is de verzameling hier op aarde aller geloovigen, in hare leden echter dikwijls van de waarheid afwijkende; deze is het hemelsche Jeruzalem, dat door geen belaging des duivels geschaad, noch door list en bedrog van ketters gedeerd kan worden”²⁾. Wij behoeven niet te vragen, waar hij zijne beschouwingen vandaan had gehaald. Erasmus stelde hij hoog, en hij bleef er ook in dit werk openlijk van getuigen, dat hij voor hem was: „de allereerste stylist en geleerdste theoloog”, naar wien moet worden geluisterd „zoowel wegens zijne persoonlijke vroomheid, als voor aller gemeenschappelijk heil”³⁾.

Hiermede nemen wij van Ortuinus Gratius afscheid, echter niet dan nadat wij ons de vraag hebben gesteld of de geringe sympathie, die hem door vele tijdgenooten betoond is, niet voor een deel hare oorzaak kan hebben gehad in minder mooie karaktereigenschappen. De beantwoording dier vraag geeft ons een blik in de persoonlijke verhoudingen der humanisten onderling, die door hun gekibbel en geïntrigeer lateren „kunstenaars” niets toegeven. Er is alle reden om aan te nemen, dat hij Murmellius’ commentaar op Boëthius van 1514, in een herdruk, in 1516, zoo heeft herzien, dat de anti-Reuchlin-mannen er geen aanstoot meer aan konden nemen⁴⁾. Toen Murmellius in zijn „Scoparius” daar de aandacht op vestigde⁵⁾, was dit voor Gratius natuurlijk verre van aangenaam, maar hij wist raad: een jaar later verscheen in Keulen, in 1518, een herdruk van

---

1) O. Gratius, *Fasciculus*, 141 v°.

2) O. Gratius, *Fasciculus*, 202 v°.

3) O. Gratius, *Fasciculus*, 219 v°.

4) Reichling, *Murmellius*, S. 116.

5) Murmellius, *Scoparius*, S. 57.

Murmellius' werk, waarin ook van den Boëthius-commentaar wordt melding gemaakt, maar nu in dier voege, dat de eerste, Deventersche, uitgave in de tweede, Keulsche, van hare feilen heet gezuiverd door O. Gratius, „vir doctissimus”. Murmellius was toen reeds overleden! Trouwens, nog op andere punten heeft Gratius diens boek wat „bijgewerkt”, op eene wijze, die meer aan hem dan aan den overleden vriend ten goede komt, maar geenszins tot eer strekt ¹⁾.

Al is dus de figuur van Ortuinus Gratius niet in allen deele te redden — ook Erasmus beschuldigt hem van door onwaardige kritiek den kortsten, maar verderfelijken weg tot roem te hebben gekozen ²⁾ —, wij blijven den naam van humanist voor hem opeischen. En met dezelfde vrijmoedigheid waarmede wij dit doen, geven wij hem eene plaats in deze beschouwingen. In zijn persoon is de strijd belichaamd, die noodwendig ontstaan moest tusschen de aanhangers van het humanisme en die van de geijkte kerkelijke en wetenschappelijke opvattingen, een strijd, welke door den arbeid van een Wessel, een Agricola, een Hegius en een Murmellius was voorbereid, en waar Ortuinus Gratius door de moeiten der omstandigheden en de gisting der tijden middenin werd geworpen. In hem zien wij de zaak van het humanisme en die van geloof en Kerk elkander ontmoeten, eene ontmoeting, die, hoe onvermijdelijk ook, velen niet tot geluk, en het humanisme niet altijd tot voordeel was. Het voordeel is aan den kant van den geschiedbeschouwer, die Ortuinus Gratius weet te zien als eene treffende illustratie van het geestesleven dier dagen.

---

¹⁾ Reichling, *Murmellius*, SS. 87, 114, 119, 164. Reichling's afkeuring van Gratius' bedrijf is weinig positief en zeer partijdig ten ongunste van Murmellius.

²⁾ Erasmus aan Thom. Lupsetus, 13 Dec. 1519, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 527^{c-e}.

HOOFDSTUK II.

De Bijbelsche humanisten in hunne betrekkingen tot de Nederlandsche reformatie.

Zooals een machtige bergtop de omgeving beheerscht en zich telkens weer in het gezichtsveld van den reiziger plaatst, hem dwingt om bij elk nieuw uitzicht aandacht te wijden aan het majestueuze van zijne verschijning, zoo steekt de figuur van Erasmus boven zijne tijdgenooten uit en noodzaakt een ieder, die in zijne omgeving komt, rekening te houden met zijn verstrekkenden invloed. Dit geldt niet alleen voor hem, die zich bezig houdt met de studie van het humanisme, doch evenzeer voor een ieder, die het geestelijk leven ten tijde der veertiende eeuwswisseling uit de bronnen tracht te leeren kennen. Wanneer eenmaal het „Handboek van den Christen-ridder”, de „Adagia”, het geschrift „Over den woorden- en begrippenschat”, dat „Over het systeem der studie” en de „Lof der Zotheid” verschenen zijn, bemerkt men meer en meer, dat er iets veranderd is in Kerk, wetenschap en cultuur; er is iets nieuws gekomen, dat toch ook weer niet zóó nieuw is, of het heeft de geldigheid van het eeuwig ware. Erasmus’ optreden vormt een nieuw begin in de geschiedenis van het menscheijk denken, en veroorzaakt een ommekeer in den ontwikkelingsgang van het humanisme; eerst na en door hem kan met recht gesproken worden van een Bijbelsch humanisme. Het verlicht-Bijbelsche standpunt van Wessel, het zuivere vorm-humanisme van Agricola, het klassiek-pædagogische van Hegius en Murmellius met het moralisme van den laatste, ja zelfs de gebondenheid aan de traditie van een Ortuinus Gratijs, wij vinden

het alles vereenigd, afzonderlijk en te samen in grooter volkomenheid, in Erasmus. En doordat zijn veelomvattende geest dit alles vermocht te vereenigen niet slechts als de deelen in eene optelsom, maar als de factoren in een product, kan hij met recht dé man van het Bijbelsch humanisme worden genoemd en mag hij hier worden gesteld in het middelpunt onzer beschouwingen.

In zekeren zin begaan wij tegenover Erasmus een onrecht, wanneer hem naast andere humanisten een plaatsje wordt ingeruimd, want de grootte van die plaats kan nooit evenredig zijn aan de beteekenis van zijn invloed. Al gingen wij alleen af op den omvang zijner geschriften, dan reeds moesten wij iets van schaamte gevoelen over de geringe eere, die den schrijver van de tien folio-deelen der Clericus-editie gebracht wordt, in vergelijking bijvoorbeeld met de aandacht aan een Hegius, met zijne twee vrij poovere boekjes, gewijd. Want ook al wordt de beteekenis van het: „multum, non multa” ten volle beseft, de grootheid van Erasmus tegenover zijne tijdgenooten wordt inderdaad op treffende wijze uitgedrukt door de verhouding van zijne indrukwekkende folianten tot het „œuvre” van de meesten der lettervrienden, dat soms, in letterlijken zin, zoo weinig gewicht in de schaal legt. Daarom van tweeën één: wie het Bijbelsch humanisme tracht te beschrijven wijde aan Erasmus eene bespreking, die door omvang en bronnengebruik de beschouwing der andere humanisten verre achter zich laat, of hij doe van te voren afstand van alle aanspraak op de verdienste, aan Erasmus de volle maat van belangstelling te hebben toegemeten. Wij verkiezen dit laatste, voeren hem, om zoo te zeggen, niet in persoon ten tooneele, maar laten hem achter de schermen als den veelgenoemden maar niet gezien beheerscher der situatie, zonder wiens invloed het drama niet te denken is. Niettemin zullen wij trachten in enkele bladzijden van dien invloed eene uiteenzetting te geven; schrijver dezès moge hier dus de rol spelen van raisonneerend en verklarend acteur. Overigens verwijzen wij in het algemeen naar Erasmus' eigen werken, de weinig gebruikte en

onuitputtelijke bron, liever dan naar de schier ontelbare geschriften, die aan Erasmus door schrijvers van allerlei nationaliteit gewijd zijn, en wier gewichtigdoende houding en aanmatigend oordeel meestal omgekeerd evenredig zijn aan de degelijkheid der — veelal niet-gemaakte — bronnenstudie ¹⁾. Ter rechtvaardiging van onze meening over Erasmus' persoonlijkheid, zij het ons ten slotte vergund te wijzen naar de eigen studie, die wij aan hem hebben gewijd ²⁾.

Erasmus is het geweest, die welbewust, en, niet te vergeten, doelbewust, den band heeft geknoopt tusschen humanisme en Christendom. Hij kon dit doen, omdat hij beter dan iemand begreep, wat deze twee gemeen hadden, waar en in hoeverre zij samenvloeiden. Vóór hem hadden de fijne geesten het humanisme beschouwd als iets nieuws, of liever, als iets ouds, dat waard was nieuw te worden, en het Christendom als iets dat oud was, en verouderen moest tot eene, zij 't dan ook onontbeerlijke, antiquiteit. Het gevaar lag voor de hand: het humanisme dreigde te worden een *fin-de-siècle*-artikel der geestelijke mode, het Christendom eene vulgaire exoterische levensbeschouwing, goed voor het vulgus en voor clerus en monnikendom. Erasmus kende beide, humanisme en Christendom. Het humanisme kende hij door ingespannen studie, door omgang en geestelijk verkeer met de beste kenners der oude talen, door reizen naar de centra van renaissance-cultuur, door een verblijf in Italië. En dóór dat humanisme kende hij het Christendom, d. w. z. niet het Christendom der scholastiek, maar dat van den Bijbel. Wij bedoelen hiermede niet aan de scholastiek haar Bijbelsch karakter te onzeggen: inderdaad zit in haar meer Bijbelsche theologie verwerkt dan menigeen, ten gevolge van onwetendheid, wel vermoedt. Maar waar de scholastiek

---

¹⁾ Vooral de vele kleine geschriftjes, die in het buitenland van tijd tot tijd over Erasmus geschreven worden, zijn treurige voorbeelden van historische duimzuigerij, hetgeen niet verhindert, dat zij door menigeen hier en elders als het nieuwste nieuws en als openbaringen van juist inzicht den volke worden voorgelaten.

²⁾ Dr. J. Lindeboom, *Erasmus*, Leiden 1909.

den Bijbel op zijn best als steiger gebruikte voor haar bouwwerk, welke na voltooiing desnoods kon vervallen, daar was hij voor Erasmus het constructieve geraamte, dat voor de totstandkoming der theologie onontbeerlijk en blijvend noodzakelijk was. Het is zijne tekortkoming geweest, dat hij daarnaast de scholastiek niet anders vermocht te zien dan als overtollig ornament, in plaats van als waardevol materiaal. — Het humanisme was hem de poort geweest, die tot Bijbelkennis toegang gaf; het was den grondigen kenner der klassieke litteratuur als eene openbaring, dat daar een oorspronkelijk Grieksch Nieuw-Testament bestond, hetwelk de zorgen van den philoloog evenzeer noodig had als Demosthenes of Xenophon, en dat daar reeksen van Latijnsche en Grieksche oud-christelijke auteurs waren, wier lectuur niet minder belangwekkend en, vooral, veel belangrijker was, dan die der bekende klassieke schrijvers. Toen de humanisten zich nog verheugden in de wijsheid van Seneca of Cicero, was Erasmus hen reeds voorbij en had hij verheffing en stichting gevonden in werken, wier schrijvers hij desnoods den minder klassieken vorm vergaf voor den — bijna zouden wij zeggen: goed-klassieken — inhoud. Want dit was het groote, dat Erasmus de eerste was, die het hoog-menschelijke, het goddelijke der Ouden terugvond in het Christelijke. Eeuwen van vérgaande ontwikkeling en bearbeiding van het sacramenteele, het liturgische, het buiten-wereldsche, het on-aardsche in het Christendom, hadden doen voorbijzien en vergeten het menschelijke, het goddelijke in het aardsche, het Koninkrijk Gods in menschenharten en in menschelijke gemeenschap. De liefde-ethiek van het Evangelie, in het bijzonder van de Bergrede, losgemaakt van ascetisch idealisme en wereldontvluchtende vroomheid, was hem de zuiverste uitdrukking van het hoog-menschelijk ideaal der klassieken. Deze hadden hem de oogengeopend voor den menschelijken mensch van „christelijke en maatschappelijke deugden”, en in het Evangelie las hij van den Godmenschelijken Christus, dien hij zich bij voorkeur voorstelde als den goddelijken leidsman, den „coelestis doctor”, het menschelijk voorbeeld van God

gezonden ¹⁾. Voor hem vloeiden het christelijke en het klassieke ideaal in één, behoudens de grootere beteekenis van het eerstgenoemde, want dit was bovendien omstraald door den glans der liefde. Voor Erasmus was de liefde hoofdbeginsel en doel van het Christelijk geloof: het geloof had voor hem de beteekenis van grond der liefdewerken, en gaarne omschreef hij het met de woorden: geloof, dat door de liefde werkt. Slechts in zooverre geloof zich door werken van liefde uit, had het voor hem beteekenis, en zoowel in het antinomisme sommige reformatoren als in het formalisme van Rooms-Katholieken zag hij de onwaardige tegenbeelden van datgene, wat alleen geloof heeten mocht. Zijn ernstig zedelijk besef deed hem verre blijven van opvattingen van werkheiligheid, maar deed hem wel eens wat te weinig bedenken, dat vroomheid niet in de eerste plaats is een denken en een doen, maar een bepaalde toestand des gemoeds. Denken en doen was zijn geloof; eenigszins rationalistisch getint en verder overwegend ethisch van aard. Maar dit paste uitmuntend aan bij het beeld, dat hij zich vormde van klassieke geestesbeschaving: zuiver denken, wijsgeerige ontwikkeling — liefst in Ciceroniaanschen trant — en juiste toepassing daarvan in een harmonisch leven. Voor vele tijdgenooten gold de min of meer bewuste tegenstelling: Renaissance of Christendom, maar Erasmus hief de tegenstelling op door voor te staan de Renaissance vān het Christendom. Maar hierin waren en Renaissance en Christendom van beteekenis veranderd, — en verbeterd.

Erasmus is bekend als de schrijver van den Lof der Zotheid, dat meer dan eenig ander werk heeft bijgedragen tot zijne vermaardheid. Het is ontegenzeggelijk een aardig boekje, maar voor de kennis van Erasmus' persoonlijkheid geheel ontoereikend, ja, ten eerste misleidend. Evenmin als men een hedendaagschen schrijver van naam mag beoordeelen naar een

---

¹⁾ Vgl.: Ernst Troeltsch, *Protestantisches Christentum und Kirche in der Neuzeit*, in: J. Wellhausen c. s., *Die Christliche Religion*, Berl.-Leipz. 1906, I. Hälfte, S. 273.

bundel studentenpoëzie, mag men Erasmus' beteekenis afmeten naar dit werkje uit zijn jongeren tijd. Op grond van de „Moria” heeft men hem een satiricus en een spotter genoemd, heeft men gezegd, dat hij een „libertijn” was en hem in één adem genoemd met Poggio of Luigi Pulci. Zij, die dat doen, hebben van Erasmus allicht niet meer dan alleen zijne „Moria” onder de oogen gehad — en zulken zijn er velen! Erasmus was veel-
 eer stichtelijk auteur dan satiricus, en eerder een ietwat zwaar-
 op-de-handsch geleerde dan een libertijnsch spotter. Niet dat wij hiermede zouden willen zeggen, dat zijn veelgeroemd boekje een verkeerde uitwas is van zijn geest, een product niet passend in zijn werk; Erasmus heeft zelf aangewezen, hoe wij tegenover zijne „Moria” hebben te staan: hij heeft het nooit verloochend, zelfs gaarne de pen ter verdediging opgevat — o.a. tegen Dorpius —, maar tevens niet onduidelijk laten bemerken, dat die groote belangstelling hem maar matig beviel. Zij, die wel eens van Erasmus' vreesachtigheid hebben gehoord, zullen hier misschien vragen: was dat de benepenheid van den achtbaren geleerde, die zich eigenlijk schaamde voor de stoutigheid der jonge jaren? Wij antwoorden: die bangheid van Erasmus bestaat grootendeels in de verbeelding van hen, die nimmer de moeite namen de getuigenissen van zijn moed op te slaan, en de grootste stoutigheden vindt men bovendien niet in de „Moria”. Wie Erasmus wil kennen mag dit werk niet voorbijzien, maar tegenover de gangbare opvatting, die Erasmus beoordeelt naar de „Moria”, willen wij de „Moria” beoordeelen naar Erasmus. En dan zien wij in deze aardige, ondeugende, geestige, spottende „comédie des mœurs” een bewijs te meer, dat de Christen Erasmus in zijne volle menschelijkheid ook een echt humanist was. Er is een nauwe samenhang tusschen den „Lof der Zotheid” en de aardige prentjes, waarmede Holbein hem versierde; boek en illustratie beide moeten worden beschouwd als de echt-menschelijke vernuftspelingen van twee groote geesten, die ook nog wel tot wat grooters in staat waren dan tot dit. Maar dat beiden zich in hunne grootheid niet te groot rekenden om ook eens iets „gewoons” te durven en wil-

len doen, bewijst dat zij, ieder op hun gebied, echte mannen van het humanisme waren, dat wil voor Erasmus den philoloog-theoloog zeggen, dat hij een echt Bijbelsch-humanist was, aan wiens volle menscheijkheid niets vreemd behoefde te zijn.

Geen „Lof der Zotheid”, geen spotternijen en satiren, geen geestige polemieken, kunnen er iets aan veranderen, dat Erasmus in de eerste plaats een Christen heeft te heeten. Niet een theoloog: de theologie was niet zijn element, hij wist er ook te weinig van. Maar doorkneed was hij in wat wij zouden noemen de Bijbelsche theologie. Hij bezag ze met eenigszins eenzijdigen blik; de soteriologische, de sacramenteele, de ecclesiastische elementen der Bijbelsche theologie boezemden hem weinig, te weinig belangstelling in, en hij bepaalde zich wel wat te veel bij de moreele zijde. Maar daar heeft hij groote dingen gedaan, heeft hij de lijnen getrokken, waarlangs tot op heden de geloofsopvattingen van velen zich hebben bewogen. Meer dan één is hij de Hervormer geweest, die den Bijbel weer geplaatst heeft in het midden van het godsdienstig denken en voelen, en dit heeft hij kunnen doen, omdat hij behalve Christen een echt humanist was, een man, die met zuiver taalgevoel en veel-omvattende kennis de werken der Ouden had bestudeerd en hun geest had begrepen. Waar anderen hun classicisme niet beter wisten te gebruiken dan tot het knutselen van epigrammen en elegieën, en het akademisch-zuiver construeeren van eene ideeën-arme oratie, daar wist hij voor het Christendom zijner dagen te zijn wat eeuwen te voren de groote Kerkvaders waren geweest voor dat van hún tijd: de man, die de rijkdommen van het Christendom openbaarde, in volle waarde ontplooid, met behulp der klassieke beschaving.

Zijn invloed is onberekenbaar groot geweest. Het humanisme heeft hij gekerstend, de officieele wetenschap, van het kerkelijk-Christelijk stempel voorzien, heeft hij gehumaniseerd. Onder de paganistische humanisten — paganistisch, ondanks den formeelen band, die hen aan de Kerk bleef binden — wist hij eerbied te wekken voor een gezuiverd Christendom; de ontwikkelde geestelijkheid wist hij te doen begrijpen, dat een humanist nog geen

ketter behoefde te wezen, en dat eene wetenschappelijke kennis van de grondtalen des Bijbels winst moest brengen voor de ware theologie. Zoowel ter rechter- als ter linkerzijde vond zijne stem weerklank. Er was geen enkele humanist, die hem op zijde kon zetten als een onbevoegde: hij gold als de allergrootste onder de geletterden; er was geen theoloog die hem het recht van meespreken ontzeggen kon, want zijne theologie, de theologie des Bijbels in de grondtalen, was voor de meesten een gesloten boek. En toen men eenmaal zag, welk een heerlijk perspectief zich openen kon voor den Bijbelschen humanist, in wien klassieke vorming en gevoel voor de Evangelische ethiek samengingen, toen werden de humanisten voor „de ware theologie”, de theologen voor de humaniora gewonnen. Zooals in latere eeuw een Schleiermacher, wist Erasmus te spreken tot de verachters der religie, door hen te leeren inzien dat datgene, wat hunne verachting trof, op zijn best een surrogaat was van het Evangelie, maar dat de ware religie, het Christendom van den van God gezonden Leeraar der menschen, de vervolmaking mocht heeten van wat de klassieken heerlijk hadden gedroomd. Aan den anderen kant gelukte het hem de besten onder de godgeleerden te overtuigen, dat de grondige kennis der oude talen geen beletsel, maar veeleer de noodzakelijke voorwaarde was om een goed theoloog te heeten.

Mits natuurlijk onder de ware theologie verstaan werd eene theologie, die op den Bijbel was gegrond, die den Bijbel beschouwde als hoofdbron van kennis en vroomheid, zóó rijk, dat alle andere bronnen daarbij vergeleken van betrekkelijk geringe waarde mochten worden geacht. Dit standpunt handhaafde Erasmus met kracht zoowel tegen het geknutsel veler humanisten, die op oppervlakkige wijze de heidensche wijsheid Christelijk trachtten uit te leggen, als tegen de scholastieke wetenschap, die, Aristoteles boven den Bijbel stellende, eigenlijk, zij 't dan ook op andere wijze, hetzelfde deed. Met de eersten was hij spoedig klaar; het gold slechts de bestrijding van eene modekwaal. Het andere kwaad echter zat dieper geworteld, en was daarenboven met meer goede wortelen dooreengestrengeld dan

Erasmus, die een schamel wijsgeer was, wel vermoedde, en ooit begrepen heeft. Maar de algemeene afkeer bij de menschen-van-inzicht, die de Christelijke geloofsleer niet in dialectiek, evenmin als de antieke beschaving in grammatica wilden zien opgelost, kwam hem ter hulpe, en de moderne werktuigen van exegese, taalkunde en . . . . gezond verstand en natuurlijk zedelijk gevoel boezemden zulk een ontzag in, dat de oningewijden maar liever op een afstand bleven, dan dat zij hunne onbedrevenheid met zulk een vaardig geleerde dorsten meten. Erasmus heeft wel jaren van grievende miskenning en domme tegenwerking gekend, maar wat weinigen geleerden, baanbrekers op hun gebied, gegeven is, heeft hij beleefd, dat hij nam. den volledigen triomf van zijne methode en denkbeelden heeft mogen aanschouwen. Toen hij stierf was het Bijbelsch humanisme tot volle ontplooiing gekomen, en bogen zoowel de „vrijgeesten” van links als de scholastici van rechts — zij 't dan ook vaak min of meer onwillig — voor zijne autoriteit. Het strekt Erasmus' karakter — zoo vaak aangevochten — tot onvergankelijke eer, dat hij zijn Bijbelsch humanisme zoo waardig heeft vertegenwoordigd, dat de onuitstaanbare humanisten-pedanterie, die praalde met kwalijk-begrepen classicisme, nooit vat op hem heeft gehad. Den „Ciceronianen”, die hun Latijn in elkaar zetten onder het devies „kunst wordt door arbeid verkregen”, die in hunne klassieke gemeenplaatsen het bewijs leverden, zoowel van groote vaardigheid als van gemis aan goeden smaak, durfde hij de waarheid zeggen, al wist hij, dat hij zodoende kans liep een zwaai met het humanistische wierookvat te verbeuren. En dat hij op lateren leeftijd de officieele kerkelijke wetenschap met meer onderscheiding naderde dan in den beginne, moge door de vreemdelingen-in-zijne-geschriften voor eene uiting van karakterlooze plooibaarheid zijn uitgemaakt, wij willen er liever een bevredigend bewijs in zien, dat ook bij hem het verstand met de jaren steeds meer gekomen is — en niet op hol is geslagen door het succes. Want hoewel Erasmus voor toejuiching verre van ongevoelig was, hij was geen succesjager, en betoonde zich ook in de klassieke rust en Christelijke gelijkmoedigheid,

waarmee hij smaad en bestrijding wist te doorstaan, den waren Bijbelschen humanist.

Zooals wij boven reeds zeiden: Erasmus is geen uit de lucht gevallen meteor in de wetenschappelijke en theologische wereld aan het einde der middeleeuwen. Hij heeft school gemaakt, hij heeft ook school gevolgd. Vele jaren heeft hij anderer wijsheid vergaard, voor hij eindelijk de resultaten zijner studie openbaar maakte. Niet zonder invloed te ondergaan heeft hij bij Hegius school geloopt, heeft hij indirect Wessel's aanraking onderhouden, heeft hij tot de mannen van den Aduarder kring in middellijke en onmiddellijke betrekking gestaan. Dat vooral na hem en door hem een Bijbelsch humanisme in het bijzonder op Nederlandschen bodem heeft gebloeid, moeten wij wél in verband beschouwen met de omstandigheid, dat het Bijbelsche element een voedingsbodem kon vinden in het land der fraterhuizen en der Windesheimers, en dat de „innige" vroomheid en de liefde-mystiek van hen, die van Christus' navolging droomden, eerder hier dan elders een verbond kon sluiten met de herleeft klassieke cultuur. Humanisten waren er hier te lande vóór Erasmus; Bijbelsche vromen hebben in Nederland geleefd en gesproken vóór dat hij zijne stem verhief. Maar toen hij zich hooren liet en zijn woord zoowel humanisten als vromen welluidend in de ooren klonk, was het toch een nieuw geluid, voller en rijker dan ooit te voren was gehoord ¹⁾.

Veler anderer geluid werd er door overstemd, althans voor de ooren van het nageslacht, dat op verren afstand wel de melodie verneemt en er gaarne naar luistert, maar van de begeleiding weinig bemerkt. Toch heeft ook hier de begeleiding eene rol gespeeld, zooal niet dankbaar, dan toch onmisbaar, en wie naderbij wil komen zal aan haar eene vreugde onder vinden, die ten slotte ook nog weer aan de waardeering der

---

¹⁾ Vgl.: Paul Wernle, *Die Renaissance des Christentums im 16. Jahrhundert* (*Sammlung gemeinverständlicher Vorträge und Schriften aus dem Gebiet der Theologie und Religionsgeschichte*, n° 40), Tüb.-Leipz. 1904; Dr. F. Pijper, *Erasmus en de Nederlandsche Reformatie*, Leiden 1907.

melodie ten goede komt. Daarom vragen wij hier aandacht voor een kring van theologen, dichters, geleerden, die Erasmus' geestverwanten waren en meer bepaaldelijk zijn Bijbelsch humanisme hebben gevolgd. Beginnen wij met Cornelius Aurelius.

Dat juist hij de rij opent vinde zijne verklaring in de omstandigheid, dat hem in zekeren zin eenig onrecht wordt aangedaan door hem zonder meer bij de „volgelingen” van Erasmus in te deelen. Want niet alleen, dat hij diens leermeester is geweest, en, aanvankelijk tenminste, diens oudere vriend, hunne geschriften vertoonen door den inhoud, in verband met den tijd van ontstaan, zoodanige verwantschap, dat wij haast aarzelen om uit te maken wie de voorganger, wie de volgeling was. Helaas hebben ook de nauwkeurigste en van meest bevoegde zijde gedane onderzoekingen te weinig gegevens opgeleverd om met eenige zekerheid zijn levensloop en omstandigheden te kunnen vaststellen, en moeten wij er ons toe bepalen de verwantschap met den Erasmiaanschen geest in het licht te stellen, zonder haar voldoende uit de feiten te kunnen verklaren ¹⁾.

Bijna geen enkel feit uit Aurelius' leven is met eenige nauwkeurigheid te dateeren, en de bekende zijn bovendien uiterst schaarsch. Hij is omstreeks 1460 geboren te Gouda, naar welke stad hij zich noemde; zijn eigenlijke naam was Cornelius Gerards. Hij was regulier kanunnik in de Augustijner-orde en woonde afwisselend in het klooster Hemsdonk (St. Maarten op den Donk) bij Schoonhoven en in het klooster Hiëronymus-dal (Lopsen) bij Leiden; in Hemsdonk is hij een tijdlang prior geweest. Beide kloosters behoorden tot het kapittel van Windesheim ²⁾; in 1498 maakte Aurelius deel uit van eene missie, die

1) Over hem schreef: Dr. P. C. Molhuysen, *Cornelius Aurelius*, in: *Ned. Arch. v. Kerkgesch.*, N. Serie, 's Grav. 1903, Dl. 2, blz. 1—35, en 's Grav. 1907, Dl. 4, blz. 54—73, waarin o.m. zijne uitgegeven en onuitgegeven werken zijn genoemd; dezelfde in: *N. Nederl. Biogr. Woordenb.*, Leid. 1911, Dl. I, i. v. *Aurelius*, waar literatuur-opgave over hem voorkomt.

2) Hemsdonk behoorde eig. tot het kapittel van Sion, dat evenwel als eene jongere zuster van de Windesheimer beweging is te beschouwen (zie: Dr. J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utrecht 1876, Dl. II, blz. 41).

op verzoek van het Parlement van Parijs door het kapittel gezonden was om de reformatie van een paar kloosters ter hand te nemen. In 1508, te Hemsdonk verblijvende, ontving hij van keizer Maximiliaan, die toen op het naburige slot Liesveld bij Johan van Heemstede vertoefde, den lauwerkrans, die hem de waardigheid van „poeta laureatus” verleende; het was eene belooning voor Aurelius' gedicht over den Turkenoorlog, naar aanleiding van 's keizers kroning¹). Eene dergelijke onderscheiding moge niet altijd den waardigste ten deel zijn gevallen, zij gewerd toch ook niet den eerste den beste. En dát was Aurelius dan ook geenszins. „Hij zou onder de humanisten gerekend kunnen worden, als niet in zijn latere levensjaren de vrijmoedigheid waarmee hij zijn gedachten uitsprak een krachtige tegenwerking had doen ontstaan in zijn naaste omgeving, die hem zelf in de gevangenis bracht en zijn werk zooveel zij kon onderdrukte. Hij was te oud en stond te veel geïsoleerd om zich met kracht te verzetten; hij heeft moeten bukken en zoo is zijn naam en zijn werk weldra in vergetelheid geraakt. Toen Vulcanius een halve eeuw na Aurelius' dood eenige van zijn werken uitgaf, wist hij over den auteur bijna niets te vertellen”²). Dit getuigenis van iemand, die in lateren tijd het meest gedaan heeft om aan Aurelius de billijke waardeering van het nageslacht te bezorgen, zouden wij alleen willen aanvullen in dien zin, dat wij hem wel degelijk een humanist zouden willen noemen. Naar den maatstaf dier dagen was hij een niet onverdienstelijk dichter, die goed Latijn schreef; met de humanistische „sterren” van zijn tijd stond hij in nauwe betrekking, o.a. met Erasmus, Robert Gaguin, Trithemius; met Adriaan VI was hij gedurende diens verblijf in Utrecht (1514—1521) zeer bevriend. Maar het meest komt zijn recht op den humanisten-naam naar voren, wanneer wij letten op

¹) *Diadema Imperatorium sive de coronatione Maximiliani Imperatoris* (in de nader te noemen uitgave van A.' *Batavia*), — In 1519 verscheen een vervolg, *Apocalypsis*, in H. S. te Leiden (niet te verwarren met A.' andere, meer bekende, *Ap.*).

²) Molhuysen, *Aurelius*, in: *Archief*, Dl. 2, blz. 2.

de veelzijdigheid van zijne geschriften, die zich bewegen op de gebieden van geschiedenis, archæologie, kerkreformatie, die gedichten, oraties, hymnen, heiligenlevens, psalmenparaphrases bevatten, op de wijze die zoo kenmerkend is voor het dilettantisch universalisme der mannen van de renaissance. De vriendschap tusschen Aurelius en Erasmus is een tijdlang zeer innig geweest, maar zij verkoelde naarmate de leerling den meester voorbijstreefde, zoowel tengevolge van de onvergelykelijk toenemende vermaardheid van den eerste, als van de langzame vergetelheid waarin de tweede geraakte. In de correspondentie van Erasmus vóór en omstreeks het jaar 1500 neemt Aurelius eene groote plaats in, maar dat hij eerst na 1523 overleden is zou men, afgaande op de gegevens van Erasmus' briefwisseling, niet vermoeden. Het is moeilijk uit te maken of de verklaring moet worden gezocht in hoogmoed bij den leerling of in spijtigheid bij den voorbijgestreefden leermeester; misschien in beide, maar de woorden van Alardus van Amsterdam, in een brief aan Aurelius van 1515 ter inleiding van diens „Batavia”, doen aan het eerste denken: „Wij allen hier verwonderen ons”, schrijft hij uit Leuven, „dat Erasmus zich uwer, den ouden vriend en leermeester, nimmer herinnert” ¹⁾. En een jaar later vond Alardus het noodig in een brief aan Erasmus zelf dezen nog eens op zijn plicht te wijzen: „Help toch, bid ik u, uwen vriend Cornelius, die zich heeft uitgeput op Hiëronymus, bij zijn zwaren arbeid” ²⁾. Dit strekte Erasmus zeker niet tot eer, want Aurelius was hem eenmaal, behalve leermeester, een vaderlijke vriend en raadsman geweest, wiens leiding voor den jongen geleerde eene gaarne genoten gunst was.

De vergetelheid van de zijde der humanisten, op wier belangstelling Aurelius zeker wel aanspraak meende te mogen maken, viel droevig samen met de tegenwerking, die hij van hunne tegenstanders ondervond. Bij de toonaangevende machten in Kerk en staat was hij in hooge mate verdacht, eerst

¹⁾ Aurelius, *Batavia*, 8 v° [volledigen titel zie ben.].

²⁾ Brief van Alardus aan Erasmus, in diens *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1562^a.

door zijne sympathieën voor de nieuwe richting in wetenschap en theologie, en door zijne betrekkingen tot hare voormannen, later ook door de onomwonden kritiek, die hij in zijne „Apocalypsis” op den toestand van Kerk en clerus uitoefende. In een onuitgegeven brief aan Hoen duidt hij er op, dat hij met dezen een tijdlang gevangen is geweest ¹⁾. Daarna stond hij onder streng toezicht, afgesloten van de buitenwereld, angstvallig door zijn prior bewaakt en weerhouden van omgang met eenig man van ontwikkeling, zoodat hij zijn werk bij stukjes en beetjes bij vertrouwden als Hoen in veiligheid moest brengen. De weg der humanistisch-gezinde geestelijken ging niet langs rozen! Zij mochten zich al gelukkig achten wanneer een of andere hooge prelaat of edelman zich voor hen interesseerde, waarbij de begenadigde dan maar in 't midden moest laten of de belangstelling de schoone letteren gold, dan wel het gezwollen lofdicht, dat in ruil voor de gunst verwacht werd. In allen geval was men voor den grootsten honger bewaard en had men eene voorspraak in gevaar. Aurelius bezat zulk een beschermer in Herman van Lokhorst, vicaris-generaal van het Utrechtsche bisdom en deken van St. Salvator; deze kwam voor hem tusschen beide toen hij op het einde van zijn leven van zijne vrijheid werd beroofd, en steunde hem ook geldelijk ²⁾. Overigens vond Aurelius eene bron van inkomsten in het schrijven en verluchten van boeken, welke kunst vooral in Lopsen druk werd beoefend ³⁾, maar zijn liefste werk was dit niet, en hij liet zich gaarne door Apollo voorspiegelen, dat God hem nog wel eens een Mæcenas zenden zou, die alle schrijverij overbodig zou maken ⁴⁾. Om zijn ijver verdiende hij dit ten volle; den tijd, dien hij overdag voor zijn letterkundigen arbeid te

---

¹⁾ Molhuysen, *Aurelius*, in: *Archief*, Dl. 2, blz. 11.

²⁾ Aurelius, *Batavia*, p. 95; *Apocalypsis* [ed. Burman], p. 255 (volledigen titel van dit laatste werk zie ben.).

³⁾ Dr. H. E. van Gelder, *Aurelius te Lopsen*, in [Nyhoff's] *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 4e Reeks, 's Grav. 1909, Dl. 7, blz. 385—388.

⁴⁾ Aurelius, *Apocalypsis*, p. 298.

kort kwam, spaarde hij des nachts uit, zoodat zijn milde begunstiger Reynier Snoy, de bekende dokter-humanist, van het werk zijner „Latijnsche nachten” — in navolging van Gellius’ „Noctium Atticarum” — placht te spreken ¹⁾).

Zijne tijdgenooten schijnen hem¹ bovenal als geschiedschrijver te hebben geacht. Niet ten onrechte, want al moeten wij in Aurelius geen historicus naar hedendaagschen maatstaf zien, hij was eenigermate begaafd met kritischen zin en toonde begrip van gebruik en schifting van bronnen. Naar alle waarschijnlijkheid moet hij worden beschouwd als schrijver der Divisie-Kroniek ²⁾; en toen Gerardus Geldenhauer (Noviomagus) eene verhandeling over de plaats van het Bataven-eiland had geschreven, wekte Alardus onzen Aurelius op om eene weerlegging te schrijven, als zijnde hij de rechte man voor dit werk; eigenaardig is, dat Alardus hierbij een beroep doet op het rivaliteits-gevoel van den Hollander tegenover den Geldersman, dat hij omgekeerd ook bij Geldenhauer vooronderstelt ³⁾. Belangrijker dan het geschrijf over de Bataven zijn voor ons de uitlatingen in de te samen met de „Batavia” uitgegeven geschriften, die een kijk geven op Aurelius’ standpunt als religieus humanist. In een brief aan Johannes van Heemstede (den gastheer van keizer Maximiliaan op Liesveld) treffen ons deze woorden: „Wij begeeren innig, dat gij uwe schreden zet in het spoor van apostolisch leven; dat doende zult gij ondervinden, dat niets u meer ontbreekt voor een goed en gelukkig bestaan.

¹⁾ Aurelius, *Apocalypsis*, p. 304. — Over R. Snoy, zie: De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming tot 1531*, Dl. I, blz. 32, 35.

²⁾ R. Fruin, *De samensteller van de zoogenaamde Divisie-Kroniek*, in diens: *Verspreide Geschriften*, 's Grav. 1903, Dl. VII, blz. 66—72.

³⁾ *Batavia sive de antiquo veroque eius insulae quam Rhenus in Hollandia facit situ, descriptione et laudibus; adversus Gerardum Noviomagum, libri duo; auctore Corn. Aurelio, Bonaventurae Vulcanii opera nunc primum in lucem edita*: Antwerpiae, apud Chr. Plantinum 1586. — Exemplaar in de universiteits-bibl. te Leiden. — Het bevat, behalve de Batavia: Aloysius Marlianus, *De Bataviae laudibus epistola*, een viertal brieven van C. Aurelius, zijn *Diadema*, een gedeelte van Geldenhauer's *Ex Batavia Historia*. — De opwekking van Alardus: 8 v°.

Want het gansche leven van Christus, zooals de apostelen dat verhalen, is één weg tot het ware geluk. Dien in het oog houdende hebben wij geen vroomheid van Scipio, geen rechtvaardigheid van Aristides van noode. Niets valt er te bedenken, dat niet minstens even goed in de goddelijke schrifturen der Evangeliën, dat niet beter en heilzamer in de profetische boeken te vinden is". Toch wil Aurelius de „heidensche" letteren niet verwerpen; zij kunnen bijdragen tot de veraangenaming en verfijning des levens ¹⁾. Maar de Christelijke waarheden hebben bijzondere waarde: zooals er geneesmiddelen zijn voor het zieke lichaam, „zoo kunnen de voorschriften, die ons van Christus en de apostelen zijn overgeleverd, de ziekten en verslagenheden onzer ziel genezen". Dat Aurelius de buiten-christelijke wijsheid geenszins versmaadt, blijkt uit zijn zeggen: „De wijsbegeerte over God is de eenige moeder en voedster aller wetenschap, en, naar Plato's getuigenis, het voornaamste Godsgeschenk" ²⁾, en dat hij de platgetreden paden van wijsbegeerte wilde verlaten, bewijst de nadruk, dien hij, tegenover de oude vier samenstellende elementen des menschen, op een vijfde, het intellect, legt ³⁾. Dát toch maakt het onderscheid tusschen mensch en dier, en om dat onderscheid in het oog te houden is niets beter dan de lezing van den Bijbel. „Ik zou willen, dat de Evangeliën en de apostolische Brieven in aller handen waren, dat de Psalmen en het Hooglied (sic!) in de harten weerklonken. Want dit alles gaat de geschriften der wijsgeeren verre te boven; het is dienstig om den weg des heils en de rechte zeden te kennen, om dwalingen te verbeteren, om den mensch te leiden naar het vaderhuis" ⁴⁾. „Het Evangelie heeft viervoudige kleur. Goud zijn de gelijkenissen, samenbindende hemelsche en aardsche dingen. Rood de mysteriën van Christus' lijden. Zwart de pijnigingen en dreigingen der hel. Wit der straffen troostmiddelen". Naar aanleiding van Ezechiël's boek, van binnen en van buiten beschreven, spreekt

¹⁾ Aurelius, *Batavia*, p. 80 sq.

²⁾ Aurelius, *Batavia*, p. 84.

³⁾ Aurelius, *Batavia*, p. 85.

⁴⁾ Aurelius, *Batavia*, p. 86.

Aurelius van den dubbelen Schriftzin: de innerlijk-mystieke, en de uitwendige van feitelijk gebeuren¹⁾. Wat is dit anders dan de zuivere-Erasmiaansche geest, zóó zuiver, dat men zonder moeite de bijna gelijkkluidende plaatsen bij Erasmus vinden kan²⁾. Het is het echte Bijbelsche humanisme van hen, voor wie het apostolische Christendom even goed als de geestessfeer van Grieken en Romeinen de wederopgegraven bronnen van geestelijk leven vormden. Een stap verder, en de humanist kritiseert het Kerkelijk-traditioneele Christendom, dat zich noch op schriftuurlijkheid, noch op het herbergen van den klassieken geest kan beroepen, ja, dat aan beide veelal vijandig tegenover staat. Reeds in de „Diadema” straalt een beslist anti-ultramontanisme door; de paus wordt er in opgevoerd, den keizer kronende, en hem toesprekende met woorden, die gewagen van de grondwettelijkheid der „gouden bul”³⁾. Een gedicht „over de ijdelheid der wereldschgezinden” ademt den geest der echte Erasmische satire, is als het ware zóó uit „de Lof der Zotheid” weggenomen⁴⁾. Maar veel verder ging Aurelius in zijn „Apocalypsis”, eene klacht over den bedroevenden staat van Kerk en Christenheid. Hij schreef het ter gelegenheid van de pauskeuze, die Adriaan van Utrecht naar den stoel van Petrus riep. Groot waren de verwachtingen, die op den nieuwen paus werden gebouwd. De hervormingsgezinden, die de Kerk van misbruiken gezuiverd wenschten te zien, verwachtten van den ernstigen, strengen priester doortastende maatregelen, de humanisten en de mannen der nieuwe wetenschap vonden in het verleden van den Leuvenschen hoogleeraar een borg voor breedheid van blik, terwijl deze zich, aan den anderen kant, nimmer zóó radikaal had betoond, dat de strenge Roomschen hem niet met inge-

1) Aurelius, *Batavia*, p. 88.

2) Zie bijv. van Erasmus: *Concio de puero Jesu*, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. V, 606^b; *Paraclesis*, O. o., Tom. V, 140^c; *Praefatio in paraphrasen Evangelii Mathei*, O. o., Tom. VII, * * 2 v°; *Enchiridion militis Christiani*, O. o., Tom. V, 8^p; *Ecclesiastes*, O. o., Tom. V, 1028—1051.

3) Aurelius, *Batavia*, p. 103.

4) *Ironia in huius mundi amatores*, *Mundus loquitur*, bij Molhuysen, *Aurelius*, in: *Ned. Arch. v. Kerkgesch.*, Dl. 4, blz. 71 vg.

nomenheid zouden begroeten. Ook Aurelius behoorde tot de velen, die Adriaan met lof en vreugdebetoon huldigden, en daarin tegelijkertijd hun ongevraagd advies mengden ter aanwijzing van den te volgen weg. Zoo schreef hij zijn „Apocalypsis” ¹⁾. Opzet en stijl doen inderdaad denken aan de apocalyptische dialogen in de oud-christelijke letterkunde. Het werk, in vier boeken verdeeld, bevat samenspraken tusschen Apollo en Aurelius. De daarin uitgedrukte desiderata zijn: herstel van de bedorven zeden onder den clerus, beteugeling van sectarisme en ketterij, oorlog met de Turken, vrede tusschen de strijdende Christen-vorsten ²⁾. Het eerste geeft den schrijver aanleiding tot onbewimpelde kritiek: simonie en nepotisme in de Kerk worden gegeeseld ³⁾, de onwaardige geestelijken gehegeld: „naar het uiterlijk zijn zij krijgslieden, alleen naar hunne kostwinning geestelijken, maar inderdaad zijn zij niets. Zij verzorgen hun haar en hunne paarden, maar de boeken werpen zij in een hoek, en zij schamen zich niet in vrouwelijke weelderigheid de vingers met ringen te beladen” ⁴⁾. „Geestelijken zijn er zonder wijding, abten die geen gelofte ooit deden, pastoors die nimmer de sacramenten bediend hebben” ⁵⁾. Het derde hoofdstuk heeft tot opschrift: „Over den droevigen staat der Kerk, voornamelijk over de ongelooflijke weelde, eerezucht en praal van kardinalen, patriarchen, legaten van den apostolischen Stoel, eindelijk over den werkkring van den paus, over het wenschelijke van een concilie, over de keizerlijke waardigheid” ⁶⁾. Aurelius is geen voorstander van onbepaalde pauselijke macht; herhaaldelijk stelt hij synode of keizer naast den paus. Aan het slot geeft Apollo aan Adriaan VI eenige goede wenken: hij moet van harte wezen een „knecht der

1) *Cornelii Aurelii Gaudani, Apocalypsis et visio mirabilis super miserabili statu matris ecclesiae, et de summa spe eius reparandae et inopinata promotione venerandissimi Domini Hadriani, etc.*, opgenomen in: C. Burmann, *Hadrianus VI sive Analecta historica de Hadriano Sexto*, Traj. a. Rh. 1727, p. 245—317.

2) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 269.

3) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 276.

4) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 282.

5) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 288.

6) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, pp. 299, 302.

knechten Gods" ¹⁾; het wereldlijk zwaard worde niet zonder zijne goedkeuring, maar nimmer door zijne hand, gevoerd ²⁾. Hij dringt aan op de „paupertas Christi" — zoo gewild bij de humanisten in hunne beschouwingen van den clerus ³⁾ —, en geeft het pausdom hierover harde noten te kraken. Men houde evenwel in het oog, dat Aurelius goed-Roomsch blijft: de paus is hem „plaatsbekleeder Gods, onze God op aarde" ⁴⁾.

Wij kunnen begrijpen, dat Aurelius zijne vijanden kreeg, wien het koren op den molen was, dat zij in den humanist den „hervormer", en in den „hervormer" den man der letteren konden treffen. Daarbij waren de omstandigheden hem niet gunstig; in den brief aan Hoen, vóór de „Apocalypsis" gedrukt, beklaaft hij zich over „de buitensporigheid van een geleerden jongen man, priester", die gehuwd was — blijkbaar Johannes Pistorius. Want dat gaf maar weer aanleiding om de boeken van „onzen" Erasmus, die bij hem gevonden werden, aan Vulcanus of Deucalion te wijden. Het is de bezorgheid van den echten humanist, die hem klagen doet: „Ik vrees ditzelfde lot voor mijne geesteskinderen. Maar ik zou liever willen sterven, dan ze ter brandstapel te zien verwijzen" ⁵⁾. De goede Aurelius had wel wat beters verdiend voor al zijn zorgen dan een roemloos en vergeten einde!

Ditzelfde valt ook te zeggen van Aurelius' familielid en geestverwant: Willem Hermansz. van Gouda. Hij was geen stralend licht aan den humanisten-hemel, en het is slechts met eene verontschuldiging, dat wij hem ten tooneele durven voeren. Maar laat hem de bescheiden rol vervullen van figurant, de zwijgende spelers dragen bij tot meerdere waardeering van de sprekende.

Even oud als Erasmus, liepen hunne levenswegen van de jeugd

---

1) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 306.

2) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 307 sq.

3) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 313.

4) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 311.

5) *Apocalypsis*, bij Burman, *Hadrianus VI*, p. 247. — Om de vermelding van Pistorius moeten wij den brief en de *Ap.* in 1523 dateeren.

af geruimen tijd samen. Zij bezochten in Gouda dezelfde school; beiden zijn zij leerling van Hegius geweest, en later monnik in Steyn. Zijn verblijf aldaar heeft hij omstreeks 1490 onderbroken door een korten tijd in een klooster te Haarlem te vertoeven, maar toen Erasmus voorgoed Steyn verliet was hij daar weer terug. De scheiding tengevolge van Erasmus' heengaan heeft hen voorgoed van elkander verwijderd; zij hebben elkander nog wel weer ontmoet, maar de eenvoudige monnik paste niet meer bij den kosmopolietischen geleerde van wasende wereld-vermaardheid. In het barbaristische vaderland was de ware wetenschap nog niet te vinden. De brieven, die Erasmus in den beginne aan zijn vriend schrijft, geven hoog op van de heerlijkheid, die de universitaire vrijheid en eruditie hem deden genieten, en bevatten menige opwekking zijn voorbeeld te volgen. Tot eer van Erasmus zij het gezegd, dat hij al het mogelijke heeft gedaan om den ouden studiemakker in zijn geluk te doen deelen. Toen hij in 1496 na een verblijf in Holland naar Parijs terugkeerde, nam hij een bundel Latijnsche gedichten van Willem Hermansz. ter publicatie mee ¹⁾. Omstreeks 1501 heeft hij hem nog eens te Haarlem bezocht, waar Willem Hermansz. toen weer vertoefde, maar de verhouding was toen al koeler geworden ²⁾. Maar nog in 1516 gewaagt Erasmus in een brief aan Budæus met lof van zijn vroegeren vriend, als van een „homo doctus”, „wiens gedichten gij u misschien nog wel herinnert” ³⁾. Behalve dichter was Willem Hermansz. historicus; tegen het einde van zijn leven werkte hij, onder ijverige bronnenstudie in loco, aan eene Latijnsche geschiedenis van Holland. Door zijn vroegtijdigen dood, in 1510, verscheen maar een klein gedeelte in druk, later opnieuw uit-

---

1) Diens: *Sylva Odarum*. Zij verschenen in 1497 te Parijs bij G. Marchand. Gaguin schreef op Erasmus' verzoek eene voorrede, Erasmus zelf eene narede, beide in briefvorm. Het boekje bevat achttien oden van W. H. en een van Erasmus. Het beleefde spoedig herdrukken; nog in 1512 gaf Barlaeus bij Martens in Leuven eene bloemlezing er van uit, als bijvoegsel tot Erasmus' *De ratione studii*. Zie bij Allen, *Opus Epist. Erasmi*, Tom. I, p. 128.

2) Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 35^r (Bij Allen, Tom. I, p. 363).

3) Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 184^v.

gegeven in de „Analecta” van Matthæus; het behandelt den toenmaligen oorlog tusschen Holland en Gelder¹⁾. Ook schreef hij eene proza-vertaling van sommige fabels van Avianus, eveneens later herdrukt.

Maar wat de kennismaking met Willem Hermansz. de moeite waard maakt, is, meer dan de vrijwel onbelangrijke werkjes, de tegenwerking waarmee hij te kampen had, en de moeite die dientengevolge de studie hem kostte. Daar moet in die oude humanisten wel veel liefde voor hun ideaal hebben gewoond, dat zij zoo bleven volhouden onder alle belemmeringen, die aan hun streven in den weg werden gelegd. Wij leeren het uit de brieven, die hij met zijn bloedverwant Aurelius omstreeks het jaar 1500 wisselde²⁾. Hierin vertoonen de beide geestverwanten zich vóór alles als humanisten, met eene soort van Stoïcijnsche berusting tegenover de ongenade van het lot. Wat al moeiten en bezwaren om boeken te krijgen, welk een eindeloos vragen en leentjebuurs spelen, alles onder het argwanend oog eener vijandige omgeving van barbaristischgezinden. Tijd genoeg, maar gebrek aan studiemateriaal³⁾. Vooral in Haarlem was men waakzaam tegen humanistische ketterij. „Troost u”, zegt Aurelius, „die argwaan zult gij door een afgezonderd leven en wijsgeerigen levenskijk gemakkelijk overwinnen. Gedraag u zoo, dat uwe omgeving ten slotte buigt voor uwe studie. Gij staat te hoog, dan dat lieden, rauw van taal, u met hunne wapenen zullen verslaan. Eer, bid ik u, dien God, die over u waakt, en duld niet dat gij voor die kleingeestige, argwanende menschen zwak of wankelmoedig zoudt schijnen. Doe uw best, dat allen een tweeden Hercules in u zien. Zie neer op al het kleine, en streef met fieren moed naar het hoogste”⁴⁾. Waardige woorden, en, zoo als de gansche corres-

1) *Hollandiae Gelriaeque bellum quod gestum circa Ann. 1507 et deinceps*, bij Matthæus, *Veteris ævi Analecta*, Tom. I, p. 495–540.

2) Uitgegeven door Dr. P. C. Molhuysen, *Cornelius Aurelius, Nieuwe bescheiden*, in: *Ned. Archief v. Kerkgesch.*, N. Serie, 's Grav. 1907, Dl. 4, blz. 54–73.

3) *Ald.* blz. 62.

4) *Ald.*, blz. 63 vg.

pondentie tusschen de beide mannen, vrij van mythologischen bombast; deze mannen hadden elkander wat te zeggen, hadden inhoud voor hun schoonen vorm. Want in goed Latijn zijn de brieven geschreven. Maar is er niet iets tragisch in, dat mannen, die door hun levenskijk en echt-menschelijke breedheid van blik het volle leven noodig hadden om hun inzicht te verdiepen en weer te geven in zuivere vormen, dit laatste alleen konden doen — en dan nog slechts als tersluiks, met ingehouden schuchterheid — door de vergetelheid te zoeken van een „afgezonderd leven”, waar barbaristische speurzinnen weliswaar met rust liet, maar waar hunne stemmen ook niet meer naar buiten konden klinken?

Anderen zijn gelukkiger geweest, zij namelijk, die vrij van kloostertucht en onafhankelijkheid door hunne maatschappelijke positie hunne overtuigingen beter mochten en konden uitspreken. Wij bedoelen de rectoren en leeraren der Latijnsche scholen, die krachtens hun ambt meestal de aangewezen bevorderaars waren van het classicisme, die invloed konden uitoefenen in breeden kring en daardoor het humanisme konden voorstaan in zijne volste beteekenis. Wie konden beter het echt-menschelijke bevorderen dan zij, die geroepen waren menschen te vormen, en die dientengevolge ook in zeker opzicht werden leiders der zielen, zieleherders? Maar hiermede betraden zij dan een terrein, dat aan anderen meer in het bijzonder toekwam; zoo ontstond het conflict tusschen de officieele geestelijke leidslieden, de geestelijken, en de officieuse priesters van het humanisme, die in der eersten veelvuldig barbarisme een beletsel zagen voor de algemeen-menschelijke ontwikkeling, hun van den geest der Ouden doortrokken ideaal. Wij hebben boven reeds een dier school- en onderwijs-hervormers, die tegen wil en dank tevens „maatschappelijke” hervormers werden, ontmoet: Murmellius. Maar Murmellius ging eigenlijk nog niet veel verder dan de muren van zijn schoolgebouw; hij bleef voor alles pædagoog en philoloog, en waar hij het gebied van godsdienst en moraal — vooral het laatste! — betreedt, is het

nog meer om de „ongeloovigen” voor het Christendom te winnen, dan om de „geloovigen” den spiegel van een gezuiverd evangelisch Christendom voor te houden. Maar spoedig wordt dit anders. De rectoren en scholarchen gaan zich de apologeten van het Evangelie, de reformatoren van Kerk en Christendom voelen. En wanneer straks de eigenlijke Hervorming op kerkelijk en godsdienstig gebied begint, worden velen hunner van wegbereiders leidslieden en aanvoerders, dank zij een Erasmus evengoed in de Bijbelboeken en de christelijke geloofsleer, als in hunne klassieke commentaren tehuis. Ten slotte ging zelfs in sommigen de humanist in den reformator te gronde, en had, in deze richting althans, het humanisme zich in de reformatie „uitgeleefd”.

De namen van een groot aantal dier mannen zijn ons bewaard gebleven. Men kan vele er van vinden bij De Hoop Scheffer, die als een der eersten op de beteekenis der schoolmannen voor de reformatie gewezen heeft ¹⁾. Enkele hunner willen wij wat uitvoeriger bespreken: Buschius, Listrius, Gnaphaeus, Rode, Prædinius. Dat wij den kring ruim nemen blijkt al aanstonds uit den eerstvermelden naam. Hermannus Buschius, de zwerver-dichter, de bohémien-humanist en dilettant-theoloog, behoorde niet tot de naaste geestverwanten van Erasmus, en de kloof, die hen op het laatst huns levens scheidde, was niet alleen diep door persoonlijk geschil, maar ook breed door verschil van meening. Voor den correcten Erasmus was Buschius in den beginne wel wat te Italiaansch-los, later, toen hij zich aan Luther's zijde had geschaard, wat te Duitsch-stijf. De hitte van den strijd heeft hen echter wel eens doen vergeten, dat het juist bij zooveel overeenkomst aangetroffen verschil dien strijd verscherpte. De paganistische tijd, dien Busch doormaakt heeft, maakt hem overigens temeer geschikt de rij te openen.

Alweer een Westfaler! Herman van den Busche, zooals zijn eigenlijke naam is, werd in 1468 uit adellijk geslacht op den

---

¹⁾ De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming tot 1531*, Dl. I, blz. 29—32.

Sassenburg geboren. Reeds op zeer jongen leeftijd kwam hij in Munster onder de leiding van Rudolf van Langen, op wiens raad hij later naar Hegius ging. Korten tijd heeft hij daarna nog onder Agricola in Heidelberg gestudeerd; na diens dood ging hij naar Tübingen en trachtte daar de humanistische denkbeelden zijner leermeesters in praktijk te brengen. Misschien te spoedig; althans Langen raadde hem aan eene reis naar Italië te maken, waar hij van 1486 tot ongeveer 1491 vertoefde. In het vaderland teruggekeerd schijnt hij eenigen tijd eene functie te hebben bekleed aan het hof van den Munsterschen bisschop Hendrik van Schwartzburg, maar na eene reis naar Parijs vatte hij de studie weer op en ging in 1495 rechten in Keulen studeeren, waar hij eenigen tijd bleef. Ondertusschen had hij zich als schrijver reeds naam gemaakt door enkele dichtbundels, waarvan één spoedig een tweeden druk beleefde ¹⁾. Na Keulen begon zijn zwerven eerst recht: Münster, Qsnabrück, Bremen, Hamburg, Lübeck, Wismar, Rostock, Greifswald, Wittenberg waren achtereenvolgens zijne woonplaats; in het „album studiosorum” dezer laatste universiteitsstad staat hij in 1502 ingeschreven met den sedert gebruikelijken bijnaam Pasyphilus; men heeft er eene aanduiding van zijne Westfaalsche afkomst en eene woordspeling op het Grieksche „allemans vriend” in gelezen. Een jaar daarna was hij in Leipzig, waar hij „baccalaureus” in de rechten werd, en zeer in de gunst stond bij George van Saksen, die hem gedurende eenigen tijd geldelijk steunde. Tijdens zijn verblijf in Leipzig schijnt hij zich niet door onberispelijken levenswandel te hebben onderscheiden; bovendien gaf hij daar aanstoot door zijn openlijk in botsing komen met de scholastieke wetenschap, wier voormannen hij in de opdracht van een dichtbundel op heftige wijze over den hekel had gehaald ²⁾. Met dat al maakte

1) In 1491 verscheen: *Duo epigrammatum libri*; in 1498: *Epigrammation sententiis utilibus et lepore gratissimo editum*, en: *De saluberrimo fructuosissimoque divae virginis Mariae Psalterio triplex Hecatosticon*; dit laatste, o. a. door Murmellius zeer geprezen, werd in 1503 herdrukt.

2) Nam. in zijn *Epigrammatum liber tertius*, van 1504. In 1506 verscheen

hij zich naam als voorstander van het humanisme, en het was als zoodanig dat graaf Herman van Nieuwenaar hem omstreeks het begin van 1508 naar Keulen riep, waar men menschen van zijn aanleg en ideeën gebruiken kon. Hij heeft er een achttal jaren gewoond, de woelige jaren van den Reuchlin-strijd, tot welker woeligheid de heethoofdige Buschius wel het zijne zal hebben bijgedragen. Het begon overigens heel vriend-schappelijk, met een gedicht van zijne hand, waarin hij de Keulsche letteren verheerlijkte ¹⁾. Overigens een bewijs, dat het in Keulen toch niet zoo donker was als de Obscurantenbrieven zouden doen gelooven! Maar de strijd kwam, en Buschius werd er in betrokken; dezelfde schipbreuk, die Ortuinus Gratius in de veilige haven der kerkelijk-conventioneele wetenschap deed belanden, bracht hem op het vrijbuitersschip der jonge lettervrienden. Al spoedig heeft hij zijne oppositie geuit in de door hem bezorgde uitgave van de grammatica van Aelius Donatus van 1509, waarin de heerschende universitaire richting eene veer moest laten, — laat ons zeggen dat Buschius genoeg universiteiten had bezocht om met eenige kennis van zaken te kunnen oordeelen! Ortuinus Gratius vatte voor de aangevallenen den handschoen op; toen hij kort daarna eene nieuwe uitgave van Donatus bezorgde, werd Buschius op zijne plaats gezet. Toch was deze strijd nog niet zóó fel en hatelijk, of Buschius plaatste in eene volgende, weer door hem gegeven editie, een gedicht ter eere van Gratius ²⁾. Na de verschijning der Obscuranten-brieven bleef men dan ook nog eenigen tijd in het onzekere, welken kant Buschius uit wilde, ja, het scheen wel een oogenblik alsof hij, uit sympathie voor Arnoldus Luydius van Tongeren (voor wiens „Articuli” hij een inleidend gedicht schreef) de partij der Keulsche heeren zou kiezen. Nog in 1513 droeg men hem op eene Latijnsche oratie voor de in

---

zijn *Oestrum*, waarin de rector der Rostock'sche universiteit het ontgelden moest; in 1507 zijn *Specilegium*, eene uitbreiding van het vorige.

¹⁾ De *Flora*, van 1508.

²⁾ De beteekenis van dezen strijd is door de geschiedschrijvers zeer over-dreven, door onvoldoende kennis van de Keulsche toestanden.

Keulen ter synode vergaderde geestelijken te houden, maar inmiddels hadden de boekverbrandingen (van Reuchlin's „Speculum Oculare") en het optreden van Hoogstraten zijn standpunt bepaald, en de ongezouten wijze, waarop hij in genoemde oratie de geestelijke heeren de waarheid zeide en de humanistische idealen, ook op theologisch gebied, verdedigde, lieten dienaangaande geen twijfel meer over. Hij kwam nu tot mannen als Erasmus en Hutten in zeer nauwe betrekking te staan; in 1514 had hij met dezen en met Reuchlin eene samenkomst in Frankfurt; in ditzelfde jaar schreef hij een zeer waardeerend, maar ook tamelijk gezwollen, lofdicht op Erasmus ¹⁾, en, samen met Hutten, den „Triumphus Capnionis".

Het verblijf in Keulen schijnt hem daardoor echter niet aangenameer te zijn geworden; hij ging eene reis maken door Engeland en Nederland. Het grootste deel van dezen anderhalfjarigen zwerftocht vertoefde hij in Alkmaar, waar hij tijdens het rectoraat van Murmellius voorlezingen hield. Hij voelde voor dezen groote bewondering en maakte zich na diens dood tot tolk van de daaromtrent loopende geruchten en beschuldigingen. Waarschijnlijk om dezelfde redenen als Murmellius uit Alkmaar vertrokken, nam hij in 1516 eene rectorsbetrekking in Wesel aan, maar deze strijdvaardige held moest tegen de schooljongens het onderspit delven; reeds in het volgende jaar legde hij zijn ambt neer, en in 1518 vertrok hij uit Wesel, na er eerst zijn hoofdwerk: „Vallum humanitatis" te hebben voltooid ²⁾. Toen begon weer eene periode van zwerven, waarbij hij min of meer in het geheim eene politieke rol schijnt te hebben vervuld; in Worms woonde hij in 1522 den Rijksdag bij. De vriendschap met Erasmus en met Hutten was de glorie van zijn bestaan, maar na 1522, toen tusschen die beide mannen oneenigheid rees, koos Buschius de partij van den laatste en brak met Erasmus; met moeite hield Melancthon hem ervan terug een scherp strijdschrift te schrijven. Hij is toen tot de

¹⁾ Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 198^R—199^C.

²⁾ In datzelfde jaar (1518) verscheen een: *Dictata quaedam utilissima ex Proverbiis sacris et Ecclesiastico*, dat in 1525 een herdruk beleefde.

beslist-Hervormingsgezinden overgegaan, en Wittenberg nam voortaan bij hem de plaats van Keulen in. Eene bij uitstek waardige betrekking scheen ten slotte deze woelige loopbaan te zullen besluiten. Philips van Hessen benoemde hem in 1526 tot hoogleeraar in geschiedenis, „poetica” en „eloquentia” aan de nieuwe universiteit te Marburg. Strijdvaardig bleef hij: in 1533 trok hij naar Munster om met den Anabaptist Rothmann te disputeeren. Droefheid en verbittering over den loop, dien de zaken in Munster en elders gingen nemen, deden hem kort daarna zijn professoraat neerleggen. Hij trok zich in Dulmen op zijn familiegoed terug, en overleed daar in 1534 ¹⁾.

Een merkwaardige, veelbewogen levensloop! Men heeft hem terecht den bohémien van het humanisme genoemd ²⁾, en, in zooverre de humanisten de „bohème” dier tijden vormden, is hij het type van den humanist. Frank en vrij, dolende ridder der vrije gedachte, bekamper van den scholastieken, barbaristischen draak, levend van wat hij met de pen of met het gesproken woord verdiende, vriend van allen, die de letteren liefhadden, zij mochten dan ketter of heilige zijn, vijand van hen, die het echt-menschelijke trachtten te binden in het conventionalisme, is hij velen zijner tijdgenooten eene reden van ergernis, weinigen tot eene bron van onvermengde vreugde geweest. Zijn heftig temperament was de zaak der schoone letteren vaak meer tot schade dan tot voordeel, maar, aan den anderen kant, hare apostelen moesten mannen zijn vurig van geest, en alleen een jong en vurig enthousiasme was in staat baan te breken voor het humanistisch ideaal.

---

¹⁾ Over hem hebben geschreven: Burckhard, in de voorrede bij het nader te noemen *Vallum humanitatis*; H. J. Liessem, *De Hermanni Buschii Vita et Scriptis Commentatiuncula*, Bonnae 1866 [dit boek is niet in allen deele betrouwbaar]; Krafft und Crecelius, *Beiträge zur Geschichte des Humanismus*, in *Zeitschr. des bergischen Geschichtsvereins*, Bonn 1876, 11. Bnd., S. 1—68; Van Gelder, *Lat. School.*, blz. 107 vgg.; Geiger, in *Allg. d. Biogr.*, i. v.; N. C. Kist, *Hermannus Buschius*, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, Leiden 1847, Dl. XVIII, blz. 389 vgg.; Delprat, *Verhandeling over de.... Fraterhuizen*, blz. 205.

²⁾ Van Gelder, *Lat. School.*, blz. 108.

Gematigdheid en bezonnenheid zijn trouwens nooit een kenmerk van eene jonge, idealistische beweging op het gebied van kunst of geestelijke wetenschap geweest, en de later komende bezonken bezadigdheid is ondenkbaar zonder het bruisen der meeningen, dat vooraf moet gaan. De humanistische „Wanderlehrer” was er nu eenmaal voor om scholen en universiteiten in rep en roer te brengen, om rectoren en professoren in hunne tevredene zelfvoldane wetenschappelijkheid op te schrikken en hun den mantel uit te vegen, om de gehoorzalen te doen weerklinken van zijne hooggestemde loftuitingen op de Ouden, en te doen daveren van zijne philippica's tegen het barbarendom. In die dagen, toen het geestelijk verkeer meer dan tegenwoordig een persoonlijk karakter droeg, speelden „propagandisten” als Buschius eene rol van ontzaglijke beteekenis, waarvoor zij de belooning minder hadden te zoeken in de toejuiching der velen, dan in de waardeering dier enkelen, die met hen streefden naar hetzelfde ideaal van wetenschap, kunst en godsdienst. De felheid tegenover tegenstanders wordt daarom alleen geëvenaard door de onderlinge bewondering en verheerlijking in den kleinen kring der aanvallers, eene verheerlijking, waarvan wij wel eens moeten vreezen, dat zij hare voornaamste reden van bestaan vond als tegenhanger van den smaad en de verdachtmaking, waarmee de barbaristen hunne bestrijders overstelpten. Op iemand als Buschius, wiens heftigheid zoomin den vriend als den vijand spaarde, vielen de slagen bovendien van meer dan één kant. De ernstigen en bezadigden, de „geposeerden” onder de humanisten, zij die eene reputatie te verliezen en eene waardigheid op te houden hadden, zullen wel eens het hoofd hebben geschud over het overmoedige bestormingswerk der jongeren, en terwille van de goede zaak zullen zij het vaak hebben bejammerd, dat de voortvarende heethoofden in hunne door niets gebonden autonomie wel eens vergaten, dat de zedelijke ernst en de klassieke zielenadel der Ouden ook hunzelve tot maatstaf dienden te strekken. Het was wel jammer voor de jonge beweging, dat sommigen harer ijverigste voormannen al evenmin voorbeelden van burgerdeugd, ingetogenheid en levensharmonie

waren, als vele geleerde geestelijken toonbeelden van Christelijken levenswandel mochten worden genoemd. Buschius had, naast de heerlijkheid, teveel van de verkeerdheden der Italianen in zich opgenomen, om niet van tijd tot tijd in de termen te vallen voor een bestraffend of waarschuwend woord van den kant van wereldwijze voorzichtigheid en bezadigden ernst.

Teekenend hiervoor is zijne verhouding tot Erasmus. Hunne correspondentie draagt van diens zijde een karakter van terughouding en angstvalligheid, dat in treffende tegenstelling is met de hooggestemde bewondering en dienstvaardige toewijding van Buschius. Erasmus schijnt altijd wel wat bezorgd te zijn geweest over den ijverigen volgeling; deze bezorgdheid zal wel evenzeer eigen goeden naam als Buschius' reputatie hebben gegolden! Toen deze na zijne Nederlandsche reis zich weer eens in Keulen had laten zien, schreef Erasmus: „Ik ben blij, dat Buschius weer naar Keulen is teruggekeerd, want daar zie ik hem liever, dan dat ik hoor, dat hij zich ergens in het donker verborgen houdt” ¹⁾. Kort daarop schreef hij aan Buschius zelven een briefje, waarin hij zijne droefheid uitspreekt over den loop dien de zaken in Keulen genomen hadden, waarbij hij een oordeel over Herman van Nieuwenaar's optreden velt, dat de ontvanger van het schrijven met evenveel recht op zichzelf heeft kunnen toepassen ²⁾. Geen wonder, dat toen Buschius tusschen Erasmus en Hutten kiezen moest, hij den eersten voor den laatsten verwierp; met dat al blijft deze keuze teekenend voor hem, die haar deed! Erasmus' wereldwijze voorzichtigheid tegenover den enthousiasten bewonderaar verkeerde later in hooghartige bitterheid: „dergelijk ongedierte”, schreef hij in 1524, „is een bederf voor den kostelijken balsem van Evangelie en schoone letteren” ³⁾. Erasmus vergat, dat Busch veeleer mocht worden genoemd onder hen, die hunne zorgen aan den balsem hadden besteed — al had de zorg beter kunnen zijn.

In allen geval is Busch iemand geweest, in wien de humanisten-

¹⁾ Erasmus aan Joh. Caesarius, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1677F.

²⁾ Erasmus aan Buschius, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 316v.

³⁾ Erasmus aan Pirckheimer, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 803c.

geest zuiver heeft gewoond. Dat de humanist dientengevolge niet mooi voor den dag komt, worde niet hém het zwaarst aangerekend, maar strekke ons allereerst tot bewijs, dat het humanisme niet zonder groote schaduwzijden was. Zien wij in iemand als Buschius den humanist niet op zijn voordeeligt, het humanisme zien wij op zijn zuiverst. Leerzaam is hiervoor de lezing van zijn hoofdwerk: „Vallum humanitatis” ¹⁾. Het is eensdeels een verweerschrift tegen de aanvallen, waaraan de humanisten van kerkelijke zijde bloot stonden ²⁾, anderdeels eene soort humanistische beginselverklaring, die, juist door haar apologetisch-afwerend karakter, zoo „neutraal” mogelijk is ³⁾. Hier vinden wij, als op eene der eerste plaatsen, het woord „humanitas” gebruikt als eene samenvatting van der humanisten streven; Buschius omschrijft het als het geheel der „artes liberales”, en in de taal dier dagen was dit zeker de beste omschrijving, maar wie het boek leest bemerkt, dat, met het woord, Buschius de echte „menschelijkheid” heeft binnengeleid ⁴⁾. Wanneer hij het nut dier „humanitas” bepleit, komt de klassicus, de bewonderaar der oude cultuur en antieke idealen, eerst recht voor den dag; hij noemt: rijkdom van woordenkeus, overtuigings- en uitleggingskracht, wijsheid, moed, zelfbedwang, en — maar dit terloops — inzicht in de Schrift ⁵⁾. Aan dit laatste wijdt hij een

---

1) *Hermanmi Buschii Nobilitate, Ingenio, Meritisque Illustris Viri Vallum humanitatis sive Humaniarum Litterarum contra obtrectatores vindiciae Ab oblivionis iniuria adservit et praeter Commentarium de Auctoris vita cui complura insuper integra elegantissimi ingenii huius monimenta inserta sunt, Germaniae Equitem acerrimum humanitatis propugnatorem ex historia adumbratum praemisit Jacobus Burckhard ill. gymn. Hildburgh. P. P. Francofurti ad Moenum, CIO IO CCXIX. — Exemplaar in de Paulinische Bibliothek te Münster.*

2) Buschius, *Vallum hum.*, p. 15 sq.

3) Oorspronkelijk had het boek een anderen titel en was de inhoud en de toon feller tegen de Karmelieten en andere orden. Buschius pleegde echter vóór de uitgave overleg met Erasmus, en op diens raad veranderde hij den titel en verzachtte den inhoud. Erasmus schreef dit later aan Egmont ten bewijze zijner eigen goede gezindheid (*Opera omnia*, Tom. III, 624^F—625^A).

4) Buschius, *Vallum hum.*, p. 30.

5) Buschius, *Vallum hum.*, p. 37—47.

afzonderlijk hoofdstuk, maar dit is weinig diepgaand; het gebruik der Schrift prijst hij aan met, om zoo te zeggen, pædagogisch en æsthetisch doel, maar over de specifiek godsdienstige waarde zwijgt hij. Keulen krijgt een snauw ¹⁾, Florence wordt hemelhoog geprezen ²⁾. Geestdriftige beschouwingen geeft hij over het eerbetoon, dat in Italië den letteren en haren dienaren bewezen wordt; Italië is hem het land van belofte, en prachtig vindt hij de gunst waarin ginds de dichters zich verheugen, waar zij door kardinalen aan hun hofstoet verbonden worden ³⁾. Soms is zijn toon grof en plat, wanneer hij bijv. de „glossa notabilis”, het bekende middeleeuwsche woordenboek, liever „cacabilis” genoemd zag ⁴⁾, maar laat ons denken aan zijne gerechtvaardigde klacht: „Over schoenmaker en smid waagt men niet zonder vakkennis te oordeelen, maar over onze studie der humanitas matigt een ieder zich een oordeel aan” ⁵⁾. Het oordeel der buitenstaanders, die het ware inzicht der „artes” missen, wijst hij af; op zijne wijze zegt hij zijn „l'art pour l'art”.

In zooverre is Buschius wel een echte „vrijdenker” geweest. Men geve echter aan dit veel misbruikte woord niet de indifferentistische beteekenis, die het heden ten dage voor velen heeft. Iemand als Busch stond niet vijandig tegenover den godsdienst, op z'n hoogst vijandig tegenover den clerus. Bestrijding van de religie zal men bij hem vergeefs zoeken; het eenige, wat men hem ten laste zou kunnen leggen is dit, dat hij, in voldaanheid over de heerlijkheid der „artes”, het gebied van het godsdienstige wel wat al te onverschillig aan zijne gezworen vijanden, de barbaristen, overlaat. „Men zegt dan wel eens”, aldus Buschius, „wat de Apostelen en wat Paulus niet deden, hoeft ons werk evenmin te zijn. Maar dan vergeet men, dat die geen geletterden waren, maar visschers; en daarbij

---

1) Buschius, *Vallum hum.*, p. 58.

2) Buschius, *Vallum hum.*, p. 73 sqq.

3) Buschius, *Vallum hum.*, p. 162.

4) Buschius, *Vallum hum.*, p. 149.

5) Buschius, *Vallum hum.*, p. 24.

verknoeiden zij evenmin hun tijd met Aristoteles". „Dan", gaat hij voort, „zou men ook zeker geen andere wijsheid mogen verzamelen, dan de van God meegedeelde, want de wijsheid der Apostelen was niet van menschen, maar van den H. Geest afkomstig" ¹⁾).

Maar, waarom zouden wij van dezen edelman-dichter-leeraar-humanist eene opzettelijke geloofspropaganda verwachten? 't Is ten slotte al mooi genoeg dat deze strijdbare held, voor wien de vijand eerbiedig ruimte liet, zodoende ruim baan heeft gemaakt voor den Bijbel. Als voorstander van onbevungen Bijbel-onderzoek is Buschius zeker het minst bekend, en toch staat het te bezien of hij niet als zoodanig zijn verst-strekkenden invloed heeft uitgeoefend. Beschouwen wij daartoe zijne „Rede", die hij ter Keulsche Synode voor den vergaderden clerus hield ²⁾. Hij was uitgenoodigd om, wat wij tegenwoordig bij eene jubileerende vereeniging zouden noemen, de „feestrede" uit te spreken, want al mochten velen dier heeren geestelijken aan die nieuwe letterkundigen een broertje dood hebben, eene sierlijke rede, waarin de gansche Olympus hen huldigen kwam,

¹⁾ Buschius, *Vallum hum.*, p. 88 sq.

²⁾ *Hermanni buschij pasiphili Ser // mo: Colonia in celebri Synodo ad clerum dictus: conti // nens accuratam exhortationem: ad studium sacre scripture: tum // ignorantie atque avaricie: duarum sine dubio pessimarum hodie in ec // clesia rerum: seriam et gravem detestationem: in tres partes principali divi // sus: veluti in sacre scripture dignitatem: veritatem: utilitatem. quorum sin // gule: rursus in alia terna partiuntur capita. Nam Dignitas: antiquita // te: nobilitate: virtute: sacre scripture attingit. Veritas: ex authorita te: certitudine: equalitate: ostenditur: Postremo utilitas: ex divinarum // humanarumque rerum cognitione: celestium et eternorum bonorum permissio // ne: omniumque temporalium adversitatum consolatione: colligitur. In quibus tum: si quis // nimis arida et ieiuna videbunt: nec satis implere aures eruditi le // ctoris: rogatur is pro sui candore ingenij ut honestam voluntatem: ma // gis quam vires spectet: quibus destituta: nontamen ideo minus probanda ve // nit. Quem admodum laudabilis conatus: si eventus etiam non sequitur: per se: sine eo semp: et iure optimo: commendatur.* — Volgt 14 regelig gedicht. — Op de voorlaatste bladz. (E IV r°) eene teekening, voorstellend een geraamte met spade, gevat in gothieke lijst. — Op de laatste bladz. een gedicht van 28 regels. — Geen drukker noch jaartal. — Bladzijden ongenummerd. Letter: gothiek. Signatuur: A II—E III. Formaat: klein-in 4°, met om het andere vel een insteekblad. — Exemplaar in de Paulinische Bibliothek (Kön. Un.-Bibl.) te Münster.

was toch gewild. Wat Buschius te zeggen had zal hun niet mee zijn gevallen, en de keuze van „feestredenaar” is na afloop zeker niet weinig gekritiseerd. Na den aanhef begint Buschius onmiddellijk met zijn hart te luchten: twee gebreken worden den geestelijken onder het oog gebracht: eer- en geldzucht, en onbekendheid met de Schrift¹⁾. Onwetendheid aangaande de klassieke schrijvers is tot op zekere hoogte nog te vergeven, niet onbedrevenheid in de Schrift, want deze is goddelijk²⁾. Rebecca aan de put mochten vele priesters zich tot voorbeeld stellen in hunne verhouding tegenover den Bijbel³⁾. Hunne schriftuurlijke armoede steekt treurig af bij hunne jacht naar aardsche schatten en wereldsche weelde, die in den breede geteekend wordt⁴⁾. Laten zij, als Daniël, open vensters naar Jeruzalem hebben, d. i. naar de Schrift⁵⁾.

Wanneer wij dit eerlijke, onomwonden stuk vergelijken met eene soortgelijke rede van Agricola, die wij boven (blz. 63 vgg.) bespraken, dan treft ons een weldadig verschil. In de dertig jaren, die tusschen de beide oraties liggen, is het humanisme gegroeid, het heeft inhoud, het heeft wat te zeggen gekregen. Wij laten strekking van het gesprokene buiten beschouwing; misschien was het op vele plaatsen met minder genoeg geweest. Maar zullen sommige eerwaarde hoorders met verbeterde woede hebben geluisterd, er zullen ongetwijfeld ook zijn geweest, die instemmend hebben geknikt; in allen geval: er is geluisterd, omdat de woorden dienden om gedachten te brengen. Bij Agricola is het uiterlijke nog hoofdzaak; daar sprak een Cicero naar den vorm, in Buschius is een Cicero naar vorm en inhoud beide aan het woord; het klassieke gewaad is om eene klassieke gestalte geplooid. In mannen als Buschius is eindelijk bewaarheid wat Wessel vaag voorvoelde, wat een Hegius en Murmellius hadden voorbereid, en wat — eere wien eere toekomt — zonder den smaak van een Agricola niet

1) Buschius, *Sermo*, A 4 r°.

2) Buschius, *Sermo*, B 1 r°.

3) Buschius, *Sermo*, C 4 v°.

4) Buschius, *Sermo*, B 1 v°, 4 r°, D 2 v° sqq.

denkbaar ware geweest: dat het humanisme ethischen en godsdienstigen inhoud ontvangen moest om van akademisch tijdverdrijf geestelijke macht te worden. Waar Murmellius vruchteloos naar greep, bereikte Buschius, — maar de laatste had ondergaan wat aan den eerste tengevolge van omgeving en omstandigheden voorbij was gegaan: den invloed van Erasmus. En de later gevolgde twist en blijvende verdeeldheid kan niet ongedaan maken de beteekenis, welke die invloed op den lichtontvankelijken Buschius heeft gehad.

Niet alleen geestverwant, maar ook verknocht en aanhankelijk vriend is de man geweest, die thans onze aandacht vraagt: Gerardus Listrius. Zóó nauw was de band, dat hij Erasmus' schaduw genoemd is; een dubbelzinnige lof, maar die voor Listrius waarlijk lof beteekenen mocht. — Hij werd tusschen 1470 en 1480 te Rhenen geboren, bezocht de school van Hegius, en bleef daar tot omstreeks 1500. Hij zette zijne studiën voort in Leuven en was daar leerling van Paludanus. In 1514 was hij te Bazel en studeerde daar medicijnen; hij wordt dan ook meermalen als geneesheer genoemd. Tevens bleef hij beoefenaar der klassieken en schreef o. a. Grieksche verzen ter inleiding op Erasmus' Plutarchus-vertalingen; bij Froben was hij als corrector aan de drukkerij verbonden — hij verzorgde als zoodanig de Adagia-uitgave van 1515 — en gaf bovendien colleges in het Grieksch ¹⁾. In 1516 werd hij tot rector der Zwolsche school benoemd, als hoedanig hij tot 1522 werkzaam bleef; in dien tijd valt de onverkwikkelijke geschiedenis met Murmellius en de op hem gerust hebbende verdenking van schuldig te zijn geweest aan diens geweldadigen dood, waarover wij boven, bij Murmellius, handelden. Hij stond in Zwolle als „Trilinguis” bekend, en hield daar o. a. eene „Oratio ad scholasticos Swollanos”, waarvan echter geen spoor overgebleven is. In Zwolle is hij getrouwd. In 1522 ging hij als rector naar Amersfoort, en verder verliezen wij zijn spoor.

---

1) Zie: Allen, *Opus epist. Erasmi*, Tom. II, p. 407 fl.

Dat hij kort daarna in Antwerpen zou hebben gewoond, is niet meer dan eene gissing; hetzelfde moet gezegd worden van het vermoeden van een later verblijf in Bazel. Niet onwaarschijnlijk is hij om redenen van geloofsovertuiging naar het buitenland gegaan ¹⁾.

Listrius was een veelzijdig man. Natuurlijk was hij, zooals alle rectoren van zijn tijd, dichter. D. w. z. hij maakte lofdichten op beroemde personen, maar van dichterlijke gaven getuigen ze niet ²⁾. Een gedicht, gewijd aan bisschop Filips van Bourgondië, dien hij hoog vereerde, bevat eene beschrijving van het bisdom Utrecht ³⁾; ook bezong hij Dorpius en Erasmus; een lofdicht op Dorpius is in de correspondentie van den laatste opgenomen ⁴⁾. Verder was hij pädagoog. Hij heeft dit getoond door enkele uitgaven ten dienste van de aan Latijnsche scholen studeerende jeugd. Behalve eene uitgave van gedichten van Mancinellus, met enkele uit het Grieksch vertaalde disticha van hem zelven, zijn dit: een boekje over de „figuren” en „tropen”, en een commentaar op de Dialectiek van Petrus Hispanus. De voorrede van het eerstgenoemde, gedateerd: Zwolle, Dec. 1519, toont zijn praktischen aard ⁵⁾. Listrius zegt

---

1) Over L. schreef o. a.: Dr. H. C. Rogge, *Gerardus Listrius*, in: *Ned. Archief v. Kerkgesch.*, 's Grav. 1899, Dl. VII, blz. 207—220; de vraag van L.' schuld aan Murmellius' dood wordt door R. wat al te vlug ontkennend beantwoord. — Verder bij Delprat, *Fraterhuizen*, blz. 95; bij Gesner, *Valerius Andreas*, Foppens, i. v.

2) Hofman Peerlkamp, *De vita Belgarum qui latina carmina composuerunt*, Brux. 1822, p. 26, geeft L. weinig lof.

3) Te vinden bij Geldenhauer, *Germanicarum historiarum illustratio*, Marpurgi 1542; zie Rogge, *Listrius*, in: *Archief*, blz. 215.

4) Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1654^v.

5) *Gerardi Listrii Rhe || nensis, de figu || ris et tro || pis opus || culum.* || [De titel gevat in een renaissance-rand met engelenfiguren; op de laatste bladz. G 4 v°: een occasio op gevleugeld wiel met randschriften; op de voorl. blz., G 4 r°:] Finis Swollæ ex officina Corveriana Anno dni Millesimo quingentesimo vicesimo. Kal. Novem. — Ongepagineerd. Formaat: klein-in-4°. Signatuur A1J—G1J. — Letter: Romeinsch. — Exemplaar in de universiteitsbibliotheek te Utrecht. Volgens Rogge is de randversiering om den titel dezelfde, die Froben voor de door L. gecommmentarieerde Moria-uitgave gebruikte.

daarin hoe de leerlingen hem telkens en telkens weer vroegen eene verzameling der figuren en tropen uit de beste auteurs samen te stellen, omdat Quintilianus hun te duur, Donatus te slecht, vele anderen door hun gebonden versvorm en rijmelarij te moeilijk waren. Zoo maakte hij deze bloemlezing, en voegde er eigen werk bij ¹⁾. Hoewel de schrijver uitdrukkelijk zijn afkeer van alle sophisterij uitspreekt, is ook dit boekje weer een bewijs, hoe ook de meest vooruitstrevende humanisten vaak nog gevangen bleven in het schoolsch formalisme. Eischen van praktijk zaten ook voor bij de vervaardiging van zijn Dialectiek-commentaar ²⁾. Volgens de voorrede schreef Listrius hem op verzoek van den Zwolschen drukker Corver. Petrus Hispanus zonder meer aan kant zetten, ging niet, maar Corver zag heil in een nieuwen commentaar, en Listrius voldeed aan het verzoek, uit achting voor Corver, en uit medelijden met de geplaaagde jeugd, en wel door het leveren van een commentaar op de eerste vier boeken, door P. Hispanus zelf aan Porphyrius en Aristoteles ontleend, daar de verdere stukken der dialectiek beter uit Georgius van Trebizonde, Georgius Valla, Quintilianus, Agricola en Cicero konden worden geput. „Mijn eenig doel” zegt Listrius, „was de knapen wat te helpen, de doornen der sophistiek uit te roeien, en de dialectiek te vereenvoudigen” ³⁾. In een woord „aan de ijverige jeugd” zegt hij: „Het gaat mij aan het hart, dat gij door de sophisten zoo ellendig wordt ge-

¹⁾ Listrius, *De figuris*, A 1 v°.

²⁾ *Commentarioli // Listrii in Dialecticen. // D. Symon Corverius Ado // lescentibus studiosis S. // Quicquid Hactenus in P. H. scri // ptum est, nugae mihi videntur, prae // iis quae Listrius scripsit: Quapropter // spretis omnibus ineptiis, et veris Cram // bis, haec tantum aevoluite. Omniumque // sophistarum clamores non pluris quam // strepitum ficulneorum foliorum fa // cite, Li // striumque amate. Li // strius vas ab immensis // oneribus liberat. Li // strius vestris co // modis nihil // antiqui // us. // habet.* [De titel is gevat in een renaissance-rand (zie boven); op de laatste blz. (Q 6 v°) eene occasio. — Ongepagineerd. Formaat: klein-in 4°. Signatuur: A IIJ—Q IIIJ [het laatste vel heeft een insteekblad]. Letter: Romeinsch. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Utrecht. Volgens dateering van naschrift gedrukt te Zwolle, 1520.

³⁾ Listrius, *Commentarioli*, A 1 v° sq.

plaagd, gedrukt en bedorven, met hunne dwaze inpomperij" ¹⁾. Opgemerkt worde nog, dat zijne definitie van de dialectica: de kunst om te redeneeren over elke zaak, voor zoover haar aard dit gedooft ²⁾ — aan Agricola is ontleend.

Het valt gemakkelijk te begrijpen, dat een man met zooveel gevoel voor de eischen der werkelijkheid zich aangetrokken heeft gevoeld tot het commentarieren van Erasmus' realistische „Moria". Hiermede heeft hij zijne grootste bekendheid verworven, zooals trouwens geheel zijn omgang en bekendheid met Erasmus hem tot voordeel is geweest en hem tot introductie heeft gestrekt in de humanistische kringen. In Nov. 1516 schrijft hij aan E.: „Aan u, mijn geestelijke vader, loftrompet van mijn roem, aan u dank ik al mijn geluk.... wat had Listrius ooit kunnen doen zonder u!" ³⁾ In Dec. van hetzelfde jaar schrijft hij: „Geen nacht gaat er om, waarin gij mij niet nabij zijt; gedurende den afgeloopen nacht bijv. was het mij, als waren wij samen in Bazel; zóó staat uw beeld in mijn hart geprent" ⁴⁾. Omgekeerd was ook Erasmus' oordeel over zijn trouwen paladijn hoogst gunstig ⁵⁾, en met de commentaar was hij ten zeerste ingenomen. „Eerst werd zij — d. i. de „Moria" — door weinigen begrepen," schreef hij in 1517, „maar dit veranderde toen Listrius zijn commentaar geschreven had" ⁶⁾.

Over den commentaar zelf, die in 1513 verscheen, opgedragen aan Listrius' Leuvenschen leermeester Paludanus, nog een enkel woord. Reeds spoedig — het eerst door Petrus Opmeer — werd het vermoeden geuit, dat de commentaar eigenlijk grootendeels het werk zou zijn van Erasmus zelf, een vermoeden dat

¹⁾ Listrius, *Commentarioli*, A 2 v°.

²⁾ Listrius, *Commentarioli*, A 3 r°.

³⁾ Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1588^v (de dateering is naar Allen).

⁴⁾ Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1587^r (de dateering is naar Allen).

⁵⁾ Zie brief van E. aan Zasius, van 1514, in de *Opera omnia* [ed. Cler.] Tom. III, 1532°.

⁶⁾ Brief van E. aan George Haloin, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 261°.

o. a. grond vond in de omstandigheid, dat boek en commentaar zoozeer éénes geestes waren. Lateren hebben deze meening verworpen¹⁾, die echter gerechtvaardigd en verklaard wordt door een onuitgegeven brief van Erasmus aan Bucer, van 1532, waaruit Allen de volgende aanhaling publiceert²⁾: „Besloten was, dat Listrius aantekeningen bij de „Moria” zou schrijven. Toen deze het bij toezeggingen liet, en de tijd drong, heb ik korte aantekeningen gemaakt, die hij breeder zou kunnen uitwerken. Toen hij ook hiermede niet op gang te brengen was, en de drukkerij reeds om copie vroeg, ben ik daarmee doorgestaan, tot hij eindelijk de zaak aanvatte. Daar het zoodoende toch gedeeltelijk zijn werk was en ik begreep hoezeer de jonge man deze eer begeerde om vooruit te komen, ware het onmenschelijk geweest hem teleur te stellen en eigen aanspraken te doen wegen. In allen geval een bewijs te meer, hoe Listrius van den Erasmiaanschen zuurdeesem doortrokken was!

Geen wonder, dat hij ook als dilettant-theoloog den meester trouw bleef en dat hij in reformatorische gezindheid diens wegen bewandelde. Ja, het vermoeden dringt zich op, dat hij allicht die wegen verder gevolgd is of wilde volgen dan de meester zelf. Merkwaardig is het bovenaangehaalde schrijven van Nov. 1516, waarin hij er van spreekt, hoe men in Zwolle verlangend uitziat naar Erasmus' commentaar op de Paulinische brieven³⁾. En in den brief, dien hij een maand daarna schreef komt hij hierop terug: „Zij, die hier ijverig uwe werken bestudeeren, verlangen vurig dat gij commentaren op de brieven van Paulus schrijft, zooals gij meermalen beloofdet, en het geschrevene ten spoedigste uitgeeft. O, mijn heer Erasmus, ik spreek uit den grond van mijn hart, gij kunt niet begrijpen, hoezeer gij de Kerk, dat is alle vromen, daarmede zoudt van dienst zijn; ik gevoel zoo duidelijk hoevelen, door uw werk aangevuurd en beziel, tot de Heilige Schrift en de Christelijke vroomheid zouden gedreven worden, en den zwijnsdraf, dat is

1) Zóó Rogge, *Listrius*, in *Archief*, blz. 220.

2) Allen, *Opus epist Erasmi*, Tom. II, p. 407.

3) Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1688^s.

de boeken der heidenen, zouden laten voor wat het is" ¹⁾. Wij weten hoe het plan van een Paulus-commentaar Erasmus zijn leven lang bijgebleven is, maar ook hoe het plan nooit tot uitvoering kwam. Waarschijnlijk wel om deze reden — Erasmus al of niet bewust — dat een commentariëren van Paulus hem boven zijne macht ging; zijne moreele opvatting van Paulus' „geloof" reikte niet tot de diepten van diens religieuze waarheden. Erasmus, die Augustinus uit den weg ging, was geen „hervormer" in eigenlijken zin; is het te veel gezegd, dat de weg van Listrius, konden wij dien ten einde toe volgen, blijken zou dichter tot Luther te naderen dan die van Erasmus, welke eigenlijk van hem afboog? Er bestaat een „open brief", dien hij tijdens zijn verblijf te Zwolle tot de Dominicanen aldaar richtte, in 't bijzonder tot den monnik Woldricomus, die hem van Lutheraansche ketterij had beschuldigd ²⁾. In den aanhef ontkent hij geenszins dat deze beschuldiging waarheid bevat, en de wijze waarop hij daar over Luther spreekt, getuigt van den diepsten eerbied en kwalijk verholen instemming. En de punten in welker verdediging Listrius het uitvoerigst is, betreffen de rechtvaardiging door het geloof en de pauselijke macht; Erasmus zou allicht deze niet het meest op den voorgrond hebben gesteld. De aard van dit merkwaardige, in uitstekend Latijn, in puntigen stijl en met zuiver Bijbelsche argumentatie geschreven werkje, dat in de eerste plaats weerlegging wil zijn, is overigens niet het meest geschikt om Listrius' standpunt te leeren kennen. Wel verraadt het, ondanks alle bescheidenheid waarmede het optreedt, eene degelijke Bijbelkennis en theologische bekwaamheid. — Misschien is de humanist wel voor den reformator teruggetreden; de boven-

¹⁾ Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1587^{D-E}.

²⁾ *Epistola theologica Gherardi Listrii, artium et medicine doctoris, adversus Dominicanos Svollenses*, in: Johann Erhard Kappens, *Kleine Nachlese einiger, grössten Theils noch ungedruckten und sonderlich zur Erläuterung der Reformationsgeschichte nützlichen Urkunden*, Leipzig 1733, Vierdter Theil, S. 500—531 [met Inleiding]. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leipzig. — In de Inleiding komt eene uitgebreide opgave van werken van Listrius voor.

aangehaalde woedende uitval tegen de „heidenen” met hun zwijnsdraf is meer dan wij ooit van Erasmus kunnen verwachten.

Maar wat wij met zekerheid kunnen zeggen, in de jaren dat wij zijn spoor kunnen volgen heeft hij trouw diens standpunt gedeeld, en diens smaad mede gedragen. Hoe óók Listrius door de bedelmonniken werd tegengewerkt, lezen wij in een brief, dien hij in 1519 uit Zwolle aan Beatus Rhenanus richtte ¹⁾. „Wij gaan hier in Zwolle voor in de beoefening der letteren”, schrijft hij, „leerende de jeugd, strijdende tegen het barbarisme, door de beteren en de eersten in deze stad begunstigd, maar onder geweldige tegenwerking van de armoedstyrannen, die geen steen op den ander laten en niets verzuimen wat de zaak der letteren schaden kan. Zij brieschen in hunne preeken, lasteren in gezelschappen, druppelen hun gif in de ooren der burgerij, voornamelijk der vermogenden, en bewerken de vrouwen zoo zij bij hare echtgenooten geen gehoor vinden. Maar, hoe het komt weet ik niet, het loopt hun zoo weinig mee, dat zij zich den haat van ieder weldenkend mensch op den hals halen; hunne onbeschaamdheid wordt met den dag weerzinwekkender, getooid als zij is met den valschen tooi van vroomheid”. Het is als hooren wij eene klacht van Erasmus over het optreden der monniken in Leuven! En in woorden als de volgende — uit een schrijven aan Gosewijn van Halen, aan het slot van zijn bovengenoemden commentaar op P. Hispanus — vinden wij de verklaring, dat de bedelmonniken, van hun standpunt uit niet zoo ten onrechte, gevaar zagen in het optreden van den humanist op wien zij toch eigenlijk geen vat hadden: „sommigen stellen mij in een kwaad daglicht, zeggende dat ik de monniken haat, maar zulks is niet waar. Zoo zijn er ook, die zeggen dat ik verkeerde meeningen verbreid over biecht en ceremoniën; ik heb hun daartoe aanleiding gegeven door mijn verklaren van het „Enchiridion”. Ik stoor mij niet aan die leugens; ik weet, dat ze het meest over onschuldigen worden rondgestrooid. Wie de werken van liefde en barmhar-

---

¹⁾ Meegedeeld bij Rogge, *Listrius*, in *Archief*, blz. 210.

tigheid boven ceremoniën stelt, veracht deze daarom nog niet. Wie de biecht eene instelling der Kerk noemt, doet aan de biecht niets af" ¹⁾). Hier spreekt de Bijbelsche humanist, die alléén met de Schrift argumenteert, en, dank zij zijne humanistische scholing, met die Schrift onoverwinnelijk is.

Een andere rector: Guilielmus Gnapheus, Willem de Volder. Hij hoeft zich niet te beklagen over het nageslacht; dit heeft hem niet vergeten, en daardoor hebben wij van hem nauwkeurige kennis als van een evenwichtig voorbeeld van den Bijbelschen humanist. Zijn levensloop, tenminste wat het latere, meer belangrijke gedeelte aangaat, is tamelijk goed bekend, mede tengevolge van eene autobiografie, die hij gegeven heeft in een zijner werken ²⁾; in lateren tijd hebben meerdere geleerden in binnen- en buitenland zich met hem bezig gehouden ³⁾, een bewijs voor de niet geringe beteekenis, die tegenwoordig aan zijne persoon wordt gehecht.

Gnapheus' geboortjaar valt omstreeks 1493. In 1511 werd hij ingeschreven in de faculteit der „artes" te Keulen; in het volgende jaar behaalde hij daar, tegelijk met Petrus Mosellanus, het baccalaureaat. Omstreeks het jaar 1520 was hij rector der Latijnsche school te 's Gravenhage. In 1523 werd hij, tegelijk met Mr. Cornelis Hoen, advocaat bij het Hof van Holland, gevangen genomen ter zake van „Luthersche" ketterij; in hun kerker te Delft werden zij bezocht en vertroost door den toentertijd rondzwervenden Johannes Pistorius, den Woerdenschen priester. Dank zij den tegenstand der Staten van Holland, die voor de gevangenen in de bres sprongen, bleven zij voor uitlevering aan den inquisiteur Frans van der Hulst bewaard,

¹⁾ Listrius, *Commentarioli*, Q 6 r°.

²⁾ Gnapheus, *Tobias ende Lazarus*, Emden 1557.

³⁾ Zie voor de jongste gegevens over G. de Inleiding van Dr. F. Pijper op de uitgave van G.' *Troost ende Spieghel der siecken*, in de: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, uitgeg. door Dr. S. Cramer en Dr. F. Pijper, 's Gravenhage 1903, Dl. I, blz. 137—149, waar op blz. 138 eene uitvoerige bronnenopgave voorkomt van het over G. geschrevene.

en na eenigen tijd werden zij tegen borgtocht op vrije voeten gesteld. Het jaar 1525 bracht de gevangenneming van Pistorius, en onmiddellijk trad Gnapheus op voor den vriend-in-nood door het schrijven van een vertoog ten zijnen behoeve. Niet hierom evenwel, maar om een geschrift tegen het kloosterleven werd hij kort daarna weer gevangen gezet. In den kerker hield hij gesprekken met Pistorius, en uit diens mond teekende hij op wat dezen voor de inquisiteurs wedervoer; later heeft Gnapheus dit relaas uitgegeven, en, in een Latijnschen herdruk, tot eene levensbeschrijving van Pistorius omgewerkt ¹⁾. Gnapheus' vonnis was eene veroordeeling tot eene boetedoening van drie maanden in een klooster. Daar schreef hij zijn „Een troost ende spiegel der siecken”, in 1531, eenigszins buiten zijn weten, in druk verschenen ²⁾; in 1557 verscheen te Emden een omgewerkte herdruk onder den titel „Tobias ende Lazarus”. In 1528 werd hij opnieuw vervolgd, nu wegens eene aanklacht van breken der vaste; hij zelf was afwezig, maar familieden werden gevangen genomen en zijne goederen verbeurd verklaard. In 1530 heeft hij voor goed het vaderland verlaten; inmiddels was in 1529 te Antwerpen zijn „Acolastus”, een Latijnsch tooneelstuk, verschenen. Omstreeks 1535 was hij in Elbing als rector van het gymnasium; daar vervaardigde hij een Latijnsch zinnespel: „De triumf der welsprekendheid”, dat onder zijne leiding door de scholieren werd opgevoerd; het verscheen in 1555 te Antwerpen. Twee andere Zinnespelen, de „Morosus” en de „Hypocrisis” verschenen achtereenv. in 1541 en 1544. In 1543 werd hij rector van het gymnasium, en tevens hoogleeraar, te Koningsbergen; hij behoorde tot de philosophische faculteit, maar een tijdlang nam hij tevens een theologisch

---

¹⁾ De eerste, Nederduitsche uitgave: *Een suverlicke en de seer schone disputacie*, verscheen tusschen 1525 en '29 te Emden; de Latijnsche *Joannis Pistorii a Worden... vita*, in 1546 te Straatsburg. Beide zijn herdrukt in Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis neerlandicae*, 's Grav. 1900, Dl. IV, blz. 453–495, 406–452. (Naar Pijper, *Bibl. ref. neerl.*, blz. 137 vg.).

²⁾ Herdruk naar de eerste uitgave in *Bibliotheca ref. neerl.*, Dl. I. blz. 151–249.

professoraat waar en gaf als zoodanig exegese over de Evangelien. Toen hij als zijne meening verkondigd had, dat het Woord Gods door de verlichtende genade des Heiligen Geestes moest worden bevestigd, geraakte hij met de theologen in heftigen strijd; in 1547 werd hij als Anabaptist uit zijn ambt ontzet en kerkelijk geëxcommuniceerd. In Emden vond hij eene betrekking als onderwijzer der zonen van gravin Anna van Oost-Friesland; hij diende haar verder in belangrijke ondernemingen op staatkundig en ander gebied, en schreef er onderscheidene werken: een verweer tegen de Koningsbergers, een lofdicht op Emden in 't jaar 1557, eene vertaling van Bullinger's „Summa" in 1562, den bovengenoemden herdruk: Tobias ende Lazarus ¹⁾. In 1568 is hij overleden als rentmeester der geestelijke goederen te Norden.

Was Gnapheus literator of theoloog? Onmogelijk hierop een antwoord te geven; hoewel oorspronkelijk literator van beroep heeft hij als stichtelijk schrijver wel den meesten invloed uitgeoefend, maar tegelijkertijd door zijne geschriften zich als een echten humanist doen kennen. Wij willen daarom allereerst en hoofdzakelijk die werken nader beschouwen, waarin de rector van den renaissance-tijd aan het woord is, die trouwens nooit zijne Bijbelsche sympathieën verloochend heeft. Allerminst in het drama, voor schoolgebruik bestemd, waarvoor hij de stof aan de gelijkenis van den Verloren Zoon ontleende: zijn „Acolastus" ²⁾. De schooldrama's waren toentertijd natuurlijk niet nieuw ³⁾; het aanzien waarin Plautus en Terentius bij de humanisten stonden, ook tengevolge van opvoeringen, deed gemakkelijk navolgingen verschijnen, waarin de traditioneele

¹⁾ Zie uitvoerig over deze geschriften de bovengen. *Inleiding* van Dr. F. Pijper, *Bibl. ref. Neerl.*, blz. 142.

²⁾ Gnapheus, *Acolastus* [naar de uitgave van 1529 te Antwerpen: *Acolastus de filio prodigo comoedia Acolasti titulo inscripta, authore G. G., Gymnasiarcha Hagiensi*], herausgegeben von Johannes Bolte, Berlin 1891 [Heft I van de *lateinische Litteraturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts*].

³⁾ Vgl. over de Latijnsche schooldrama's: G. Kalff' *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Groningen 1907, Dl. III, blz. 94—107, en de *Inleiding* van Bolte, *Acolastus*, S. I—XXVII.

schare der Latijnsche blijspelfiguren ten tooneele werd gevoerd, en het algemeen gelezen werkje van Erasmus: „Over de methode der studie” was in dezen eene krachtige opwekking geweest¹⁾. Maar de vraag van het ongeletterde publiek, zoowel als een streven om tegemoet te komen aan de eischen van ongedwongen omgangstaal, leidden tot het schrijven van tooneelstukken, waarin naast het streng-klassieke element de invloed der ernstige of komische volksdrama's te bespeuren viel, terwijl, mede tengevolge van dit laatste, de oorspronkelijke neiging tot aansluiting aan het kerkelijk drama verdreven werd door het satirisch element van anti-scholastieke en anti-clericale strekking. Werd zodoende de zuiver klassieke bedoeling eenigszins gewijzigd onder kerkelijke of godsdienstige invloeden, de aard der tooneelwerken bleef toch paganistisch, en zij stonden in dienst van het heidensch-antieke ideaal. Maar Gnapheus, de Bijbelsche humanist, bracht wat nieuws. Hij nam een Bijbelsch onderwerp, en behandelde dit in humanistischen trant door gebruik te maken van de Plauto-Terentiaansche namen en typen. De inhoud woog hem zwaarder dan de vorm: „Ik stelde mij liever in dienst van den eerbied voor het heilige dan van den roem der letteren”, zegt hijzelf in het voorwoord²⁾. Ditzelfde was hem drijfveer om vooral geen „klucht” in de meer platte beeltenis te schrijven; hij beoogde de zuivere „poesis comica”, — en hieraan had zijn tijd behoefte, want „Livii, Tullii en Vergilii” waren er genoeg. Hoe „stichtelijk” ook des auteurs bedoeling was, men kan hem geenszins een ondergeschikt-maken van „de kunst” aan de moraal ten laste leggen — naar de opvattingen van dien tijd, wel te verstaan —; de ware humanist met zijn zin voor de werkelijkheid is aan het woord, wanneer hij in de voorrede zegt, dat er toch niet zooveel wijsheid voor noodig is om een dusdanig werk te vervaardigen, mits men slechts kenne „het leven der menschen”. En de wijze waarop hij de typen der Latijnsche comedie: een vader met raison-

---

1) Erasmus, *De ratione studii, Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. I, 517—530.

2) Gnapheus, *Acolastus*, S. 2.

neerenden buurman, een zoon met verkeerden vriend, een vraat-parasiet — de Terentiaansche Gnatho! — een listigen waard, eene op winst beluste lichtekooi, een diefachtigen slaaf, ten tooneele voert, zóó dat het stuk een meer dan alleen uiterlijk klassieken indruk maakt, doet ons den Haagschen rector als zoodanig met eerbied beschouwen. Het Bijbelsch karakter is niet minder echt aanwezig. Het kiezen van een Bijbelsch onderwerp zou op zichzelf hiervan nog geen overtuigend bewijs zijn; het dramatiseren van de stof van den Verloren Zoon was trouwens in dien tijd geen zeldzaamheid ¹⁾. Meer zegt het veelvuldig gebruik van Paulinische citaten, en de aanbeveling van het lezen der Schrift. Wanneer de zoon het vaderhuis verlaat, geeft de vader hem als afscheidsgeschenk een Bijbel, en zegt: „Neem dit tot richtsnoer, waarmee gij uw doen en laten, uwe gedragingen en uw zieleleven meet. Overweeg hem aandachtig, bestudeer hem naarstig. Uw oog blijve er op gericht als op eene Poolster; hij zij u tot toetssteen om u zelf te beproeven, opdat gij u zelf in hart en nieren kennen moogt. En wanneer uw gedrag, de overwegingen uws harten, er van afwijken, bedenk, dat zulks u tot zonde strekt” ²⁾. — Wij kunnen verder gaan: wij vinden in Gnapheus' Bijbelsche opvattingen van het Christendom den Erasmiaanschen geest terug. Daar is, in de typische peroratie, de nadruk gelegd op de parabolische beteekenis van het verhaal — men denke aan Erasmus' op-den-voorggrond-stellen van de allegorie, te pas en te onpas —, de centrale beteekenis van de vaderlijke Gods, het wijzen op de charismata des geestes, boven alles op de liefde als vrucht des geloofs ³⁾; verder eene uitlating als de volgende: „Wat over de hel wordt verteld is verzinsel, als ik niet nu de ware hellepijn te verduren heb” ⁴⁾. Maar niet alleen in wat aanwezig is, ook in wat wij missen, vinden wij Erasmus' gedachtensfeer terug; de zuiver moraliseerende, dien-

¹⁾ Vgl. Kalff, *Geschied. d. Ned. Letterk.*, Dl. III, blz. 15 vgg.

²⁾ Gnapheus, *Acolastus*, S. 18.

³⁾ Gnapheus, *Acolastus*, S. 82 fg.

⁴⁾ Gnapheus, *Acolastus*, S. 75; vgl.: Lindeboom, *Erasmus*, blz. 106 vgg.

tengevolge eenigszins oppervlakkige en zeer zeker eenzijdige behandeling der door-en-door godsdienstige gelijkenis, herinnert ons aan wat den Erasmanen ontbrak. Eigenaardig is dan ook, dat de oudste zoon niet in de handeling voorkomt en nimmer wordt vermeld. Was dit om niet in eene beschouwing van de werkheiligheid te hoeven treden, iets wat in dien tijd gevaarlijk was? Joannes Sartorius, aan wien de Acolastus is opgedragen, en die het werk vóór de uitgave heeft nagezien, was toen reeds om reden van ketterij gevangen geweest ¹⁾. Maar het stuk bevat reeds te veel steenen des aanstoots, dan dat Gnapheus op het uitlichten van dezen eenen zoo bedacht zou zijn geweest. Laten wij veeleer veronderstellen, dat Gnapheus, tengevolge zijner moralistische opvatting, met die tegenstelling der twee zonen wel wat verlegen zal hebben gezeten, en voor zich den besten weg zag in eene besnoeiing van de gelijkenis, die haar van zijn eigenaardig karakter min of meer beroofde.

Meer onmiddellijk ten bate van het onderwijs was het zinnespel, dat Gnapheus voor zijne leerlingen in Elbing schreef en daar door hen werd opgevoerd; in 1545 werd het onder zijne leiding te Regensburg vertoond en in 1555 schreef hij eene opdracht bij de uitgave ²⁾. Dit jaartal verklaart den victorie-roep over behaalde overwinning op het barbarisme, die in de opdracht doorklinkt, maar, dit in aanmerking nemende, is zij merkwaardig ook voor den voorafgaanden tijd: „Aangezien wij nog in de vorige eeuw hebben geleefd, toen het barbarisme alle scholen en leerstoelen bezet hield, en wij niet weinig hadden te leeren, dat eigenlijk ballast was, konden wij niet nalaten om nu, na den wederopbloei van de „studia humanitatis”, dezen triumftocht aan de studie der letteren aan te bieden, opdat de

¹⁾ Zóó meent Bolte in zijne Inleiding.

²⁾ *D. Eloquentiae // Triumphus, // Carmine quanvis scho // lastico et familiari primum // redditus, sed nunc demum in bonarum literarum // doctae facundiae commendationem, ab Autore ipso // Gulielmo Fullonio Gnapheo sic recognitus, // ut a studiosa iuventute (ubicunque fre // quens sit schola) commodè admodum queat spectandus exhiberi. Antverpiae, // Apud Joannem Locum, // Anno, M.D.LV.—* Formaat: in 8°. Letter: cursief Rom. — Ongepagineerd. Signatuur: A 1J—C IIIJ. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leiden.

jeugd, aangevuurd door de gedachte aan het verslagen en als in triumf meegevoerde barbarisme, zooveel te naarstiger zich zal toeleggen op de ware letterkunde" ¹⁾. — Het zinnespel zelf zal, goed gemonteerd, een fraai schouwspel hebben opgeleverd, boeiend om de aardige „mise-en-scène" en de toepasselijke declamaties der sprekende personen. Laat ons met een enkel woord het eerste gedeelte van den triumftocht beschrijven. Zij opent met Mercurius, die een proloog uitspreekt; hem volgen twee herauten die de overwinning van de „docta facundia" op het barbarisme aankondigen, en daarna negen „philologi", drie aan drie te paard, die dit feit in een vierstemmig lied bezingen. Nu verschijnen negen kampioenen der „eloquentia", drie aan drie te paard; het zijn: Laur. Valla, Thomas Linacer, Theod. Gaza, Rud. Agricola, Joannes Reuchlin, Erasmus, Gul. Budæus, Melanchton en Lud. Vives. Negen gewapenden, die na hen komen, dragen op hunne lansen den op het Barbarisme behaalden buit: verscheurde boeken en papieren, en daarna wordt het gebonden Barbarisme zelf, achterste voor op een ezel gezeten, door Hercules ten tooneele gevoerd. In zijn naam spreekt een „Amusus" een klaagzang uit over het verdwijnen der „docta ignorantia": „Van afwijkende meeningen weet zij niet, de opgeblazenheid doet zij verre van zich. Zij verheugt zich, dat onder hare hoede de dingen in de verborgenheid blijven. Den vrede willende bewaren zoekt zij nederige vrienden, en tracht niet wijzer te zijn dan de andere voorgangers. Maar, op Socratische wijze onderricht, begeert zij te weten wat nog nooit geweten is. Nu is zij verdreven, en allen zijn wijs, en ieder houdt zich zelf voor een derden Cato, uit den hemel neergedaald; met ongewasschen handen raken schoenlappers het heilige aan. Verdwaasde grijsaards grijpen naar het hoogste; kruiers, koetsiers, ambachtslieden, zwijnehoeders en praatzieke oude wijven bazuinen de heilige waarheden uit" ²⁾. In dien trant gaat het door. Wanneer eindelijk de „Eloquentia"

---

¹⁾ Gnapheus, *Eloq. Triumphus*, A 2 v°.

²⁾ Gnapheus, *Eloq. Triumphus*, A 8 r°.

verschijnt, wijst zij in het bijzonder op de zegeningen, die zij verspreid heeft bij klassieken, Bijbel en patristiek ¹⁾. Het stuk in zijn geheel heeft goede qualiteiten, is niet van dichterlijkheid ontbloot, vrij van de humanistische pedanterie, en vertoont een gematigd gebruik van het mythologisch arsenaal, — en dit wil voor een dergelijk werk heel wat zeggen. Fijn-geestig of scherp is het niet, maar aan zijne bedoeling zal het uitnemend beantwoord hebben.

Over Gnapheus' „Troost ende spiegel der siecken” kunnen wij kort zijn. Hoewel hoogst belangrijk van inhoud en gewichtig door den breeden invloed, dien het ongetwijfeld heeft uitgeoefend, is het werk te zuiver theologisch en godsdienstig van inhoud, dan dat het hier uitvoerige bespreking eischt; de bovengenoemde inleiding bij de jongste uitgave geeft den belangstellende alle mogelijke inlichtingen. Voor ons is het merkwaardige vooral hierin gelegen, dat een rector, een humanist-van-beroep, zulk een boek schreef. Naar den vorm een „zieken-troost” is het tevens eene polemieek tegen het Roomsche geloof, en een stichtelijk geschrift van algemeenen aard. In 1550 werd het op den Index geplaatst; ditzelfde lot wedervoer den herdruk „Tobias ende Lazarus” van 1557. De grondstellingen, waarvan de schrijver uitgaat, zijn typeerend voor den Nederlandsch-reformatorischen geest, en een duidelijk bewijs van Erasmus' invloed; immers: grooten nadruk wordt gelegd op de vaderlijke Gods, op het voorbeeldige van Christus' werk, op het „geloof dat door de liefde werkt” — hét centrale punt —, op de waarde van de Schrift. De Avondmaalsopvatting is die van Cornelis Hoen: herinnering aan Christus' lijden, en opwekking ter herdenking van Zijn dood terwille van óns leven ²⁾.

Het is niet alleen door eene gedachten-associatie tengevolge

1) Gnapheus, *Eloq. Triumphus*, C 2 v°.

2) Dit laatste is natuurlijk niet in den geest van Erasmus, wiens Avondmaalsopvatting meer bij die van Wessel aansluit, en eenigszins eene geestelijke transsubstantiatie voorstaat; vgl. Lindeboom, *Erasmus*, blz. 134—146. — Misschien mag ten aanzien van Erasmus' standpunt in dezen ook gesproken worden van overeenstemming met Luther's opvattingen, mits men denke aan den Luther van vóór 1520.

van de Avondmaalsopvatting van Cornelis Hoen, maar ook omdat de toenmalige Utrechtsche rector in velerlei opzicht zoo dicht bij zijn Haagschen ambtgenoot staat, dat wij hier een enkel woord willen wijden aan den persoon van Hinne Rode. Over Rode en zijn werk is veel, en verspreid, geschreven, maar niet alles wat over hem wordt meegedeeld, is betrouwbaar. Zijn naam is verbonden aan eene hoogst gewichtige gebeurtenis in de geschiedenis van het Christendom, waarin vaderlandsche elementen eene overwegende functie hebben vervuld: het ontstaan van de „Zwitsersehe” Avondmaalsleer. Om het aandeel dat Nederlandsche humanisten daaraan hebben gehad, is eene korte uiteenzetting ervan hier alleszins op hare plaats. Dat deze niet gegeven kan worden zonder dankbaar gebruik — maar tevens kritische schifting — van wat anderen over deze stof hebben ontdekt en geschreven, spreekt vanzelf ¹⁾.

Omstreeks 1520 was Hinne Rode rector van de door de Broeders des Gemeenen Levens gestichte Hiëronymus-school te Utrecht. Zijn onderwijs kenmerkte zich door een anti-Roomschen, „Lutherschgezinden” geest. Zodoende stond hij in verbinding met enkele mannen, die in Delft en 's Gravenhage de nieuwe

---

¹⁾ In de eerste en voornaamste plaats worde herinnerd aan de nauwkeurige, definitieve studie van O. Clemen, *Hinne Rode in Wittenberg, Basel, Zürich*, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bnd. XVIII, Gotha 1897, S. 346—371. De daar gegeven uiteenzetting, dateering en preciseering sluit nauw aan bij de opvattingen van De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming tot 1531*, pass. Hoewel hier en daar verouderd mogen genoemd worden de artikelen van N. C. Kist, *De Nederlandsche oorsprong der Zwingliaansche Avondmaalsleer*, in: *Archief voor Kerkelyke Geschiedenis*, Leid. 1842, Dl. XIII, blz. 114—119, en: *nog iets over d. N. o. d. zoogen. Zw. a. l.*, terz. pl., Dl. XIV, Leid. 1843, blz. 385—402. Weinig beteekenend zijn de mededeelingen over H. R. bij Dr. A. Ekker, *De Hiëronymus-school te Utrecht*, Utr. 1863, Dl. I, blz. 23 vg.; van meer waarde die van H. J. Royaards, *Proeve eener Geschiedenis der Hervorming in de stad en provincie Utrecht*, in: *Archief v. K. G.*, Leid. 1845, Dl. XVI, blz. 360—363. Volkomen van onwaarde is de studie van Dr. J. J. van Toorenenbergen, *Hinne Rode, Rector van de Hiëronymus-school te Utrecht*, predikant te Norden, *in betrekking tot de Anabaptisten*, in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, 's Gravenh. 1889, Dl. III, blz. 90—101, welke steunt op de meening van G. Waitz, *Lübeckunter Jürgen Wullenwever*, Berl. 1856.

godsdienstige en theologische opvattingen waren toegedaan, o. a. met Cornelis Hoen, den advocaat bij het Hof van Holland. Aan Hoen was indertijd door zijn ouden vriend Martinus Dorpius — met wien hij in vroeger jaren de school te Utrecht had bezocht — gevraagd de hem toegevallen schriftelijke erfenis van zijn — Dorpius' — oom Johannes Hoek (Angularius), in leven kanunnik en deken te Naaldwijk en in 1509 overleden, na te zien en te aanvaarden. Hoek had o. a. met Wessel Gansfort in briefwisseling gestaan, en, naar wij boven (blz. 50 vg.) zagen, met hem over aflaten en Avondmaal een pennestrijd gevoerd. Hoen nam met groote belangstelling van Wessel's opvattingen kennis, en deelde ze mede aan zijn hervormingsgezinden vriendenkring, waartoe o. a. ook de Delftsche rector Frederik Hondebeke (Canirivus) behoorde. Hoen's eigen opvattingen, mede door bestudeering van die van Wessel nader bevestigd, weken eenigszins van de gevondene af, in zooverre hij de woorden: „dit is mijn lichaam”, door Jezus bij het laatste Avondmaal gesproken, niet anders dan als: „dit beteekent mijn lichaam” wilde zien uitgelegd, terwijl Wessel meer aan het „is” vasthield, zij het dan ook in spiritueelen zin. Na gehouden overleg besloot men Luther's advies over deze zaak in te winnen, en hem, zoo mogelijk, tot eene uitgave van Wessel's geschriften te bewegen; Rode zou de man zijn, die de reis naar Wittenberg ondernemen moest. Rode nam dus Wessel's papieren, bij Hoek gevonden, Hoen's beschouwing, alsmede andere geschriften van Wessel, in origineel of copie op den St. Agnietenberg aanwezig, met zich. Begin 1521 kwam Rode in Wittenberg. Luther nam met belangstelling van de geschriften kennis, tenminste van die van Wessel, daar Hoen's standpunt te ver van het zijne verwijderd was, maar allerlei drukten verhinderden hem zich met de uitgave te belasten; hij bepaalde zich er toe een voorwoord te schrijven, dat Rode mee naar Utrecht terug nam. In het vaderland weergekeerd bezorgde deze eene uitgave van Wessel's „Farrago”, te Zwolle verschenen. Kort daarna werd Rode wegens „Lutheranisme” afgezet. Met Georgius Saganus ging hij naar Bazel; of hij de reis over Wittenberg

maakte, is onzeker. In Basel, waar hij vóór September 1522 aankwam, bezorgde hij de eerste Bazelsche (in 't algemeen: de derde) uitgave der „Farrago”, en voegde daar Luther's voorwoord, het „Vaticinium Wesseli”, en diens brieven aan toe. Hij ontmoette daar Oecolampadius en vond in dezen een warm voorstander van Hoen's Avondmaalsleer. Oecolampadius was het ook, die hem in 1523, te Zürich, in aanraking bracht met Zwingli, en hoewel deze niet zoo onmiddellijk als eerstgenoemde met de door Rode aanbevolen opvatting instemde, werd de zaak hem toch een ernstig punt van overweging en eerlang eene besliste overtuiging. In 1525 verscheen Hoen's geschrift: „Epistola Christiana admodum” door Zwingli's toedoen in druk, anoniem, tegelijk met een werk van Oecolampadius, waarin de nieuwe beschouwingswijze werd aanbevolen¹⁾. Het volgende jaar trad Zwingli openlijk als voorstander der „Zwitsersche” Avondmaalsleer op met zijne „Klare Unterrichtung vom Nachtmahl Christi”.

Rode had ondertusschen Zwitserland reeds weer verlaten. In 1524 vertoefde hij bij Bucer in Straatsburg; in 1525 te Deventer, waar begrijpelijkerwijs de omgang met Johannes Ostendorp, den rector der Lebuinus-school en oud-leerling van Wessel, hem aantrok. In 1527 is hij predikant te Norden geworden. De zaak waarvoor hij zich zooveel moeite had getroost, deed hem ook hier geen blijvende rust vinden: in 1530 werd hij wegens Zwinglianisme afgezet. Sedert valt zijn spoor niet met zekerheid te volgen.

Geschriften van Hinne Rode zijn niet bekend. Men heeft ge-

---

¹⁾ Joh. Oecolampadius, *De genuina verborum Domini: „hoc est corpus meum” iuxta vetustissimos auctores expositione liber*, Basil. 1525. Dit is het werk, dat voor Erasmus eene ontdekking van eigen standpunt, en, tegen veler verwachtingen in, eene aanleiding tot terugtocht was.

De brief van Hoen: *Epistola Christiana admodum, Ab annis quatuor ad quendam apud quem omne iudicium sacrae scripturae fuit, ex Batavis missa, per Honnium Batavum*, is herdrukt bij: Gerdes, *Historia reformationis sive annales Evangelii seculo XVI passim per Europam renovati*, Gron. 1744, Tom. I, *Monumenta*, p. 230–240. Eene vertaling komt voor bij De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming tot 1531*, Dl. I, blz. 93–98.

meend, dat hij deel heeft gehad aan de Nederlandsche vertaling van het Nieuwe Testament, in 1524 te Amsterdam verschenen, maar die meening is gebleken op eene dwaling te berusten¹⁾. Ook zonder dat is de figuur van dezen theologisch-gezinden rector belangrijk genoeg, zij het dan niet om wat hij dacht en schreef, dan toch om wat hij deed.

Wenden wij thans onze blikken naar Groningen om te zien hoe daar na de dagen van Wessel en Agricola het humanisme in Bijbelschen geest voortgang maakte. Ook daar is het een „rector gymnasii” geweest, die de Erasmiaansche beginselen verbreidde. Maar vóór Regnerus Prædinius onze aandacht bepaalt, moge zij een oogenblik vertoeven bij den bekenden Groningschen „persona” Willem Frederiks; de belangstelling hem gewijd vinde hare vergoeding in de grootere gemakkelijheid, waarmede wij dientengevolge Prædinius als humanist-theoloog kunnen begrijpen.

Hij werd omstreeks 1450 te Groningen geboren, studeerde te Keulen en te Ferrara, en promoveerde in laatstgenoemde plaats in 1473 in de „artes”, in 1475 in de medicijnen; bij deze laatste plechtigheid was Agricola „paranymph”²⁾. De vriendschap met Agricola bleef, en ging gepaard met belangstelling voor het humanisme, gelijk trouwens van iemand, die het Italië der renaissance had bezocht, kon worden verwacht; Gosewijn van Halen noemt hem onder de mannen van den Aduarder kring. Na volbrachte studie is hij naar Groningen teruggekeerd, waar hij omstreeks 1485 als geestelijke verbonden was aan de St. Maartenskerk³⁾. In 1489 komt hij het eerst voor als „persona”

1) Zie: De Hoop Scheffer, *Kerkgeschiedenis tot 1531*, Dl. I, blz. 263 vgg.

2) Van der Velden, *Agricola*, blz. 11, 85.

3) Hij is ook gehuwd geweest en had een zoon Hiëronymus, die later tot hooge waardigheden werd geroepen. Reitsma vermoedt, in navolging van De Hoop Scheffer, dat men den zoon zijne onwettige en onheilige geboorte vergaf terwille van de verdiensten van den vader; Zuidema, dat deze eerst als weduwnaar priester geworden is. M.i. is er veel voor te zeggen, dat W. F. vóór zijn vijf en dertigste jaar alleen clericus van lagere orde was en hij eerst op omstreeks dien leeftijd de definitieve priester-

van St. Maarten. De persona, parochiaan of hoofdpastoor van St. Maarten en St. Walburg (welke parochie twee hoofdpastors of kerkheeren had), was oorspronkelijk niet meer dan „primus inter pares” der Groningsche seculiere geestelijken; later werd hij effectief „eerstaanwenzend pastoor” van de stad, en kreeg hij representatieve waardigheid daar buiten in steeds grooter onafhankelijkheid van den bisschop van Utrecht — tegenover wien hij langzamerhand als een soort vice-bisschop gold — en van den deken van Drente¹⁾. Als zoodanig had de persona ook grooten invloed op staatszaken; vooral Willem Frederiks heeft van dien invloed gebruik gemaakt en speelde herhaaldelijk eene groote rol in de geschiedenis van stad en gewest²⁾. Maar ook in kerkezaken oefende hij grooten invloed uit, en wendde dien ten goede aan, gelijk blijkt uit eene door zijn toedoen tot stand gekomen regeling op de verkiezing van den persona (van 1513), waarin o. a. opmerkelijk zijn de voorwaarden, dat de persona moet wezen van onbesproken leven, zedige en milddadige inborst, en dat hij moet zijn theologiae, medicinae of iuris doctor, of wel „poeta laureatus” of „theologiae baccalaureus” van eene „beroemde” universiteit³⁾. Deed hij zich zoodoende kennen als een „liberaal” gezind geestelijke, zijne belangstelling voor de letteren toonde hij bovendien door zijn begunstigen van de Fraterhuizen en het stichten van eene boekerij bij de St. Maartenskerk. Ook schreef hij eene „Geschiedenis van Friesland”, getuigende van juiste historische opvatting en bronnenstudie. Hoe hoog hij bij Erasmus aangeschreven stond blijkt uit een brief door dezen aan hem gericht. Een leerling van het Groninger Fraterhuis was in Leuven terecht gekomen, en daar door Erasmus opgenomen en verzorgd. Willem Frederiks

---

wijding heeft ontvangen, op dezelfde wijze als dit met Agricola's vader het geval was. (Vgl. V. d. Velden, *Agricola*, blz. 42 vgg.).

1) Zie Dr. J. Reitsma, *De persona van Groningen*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid der provincie Groningen*, Gron. 1866, Dl. III, blz. 314—334.

2) Zie Dr. W. Zuidema, *Wilhelmus Frederici en de Groninger Staatskunde van zijn tijd* [Acad. proefschr.], Gron. 1888.

3) Zuidema, *W. Frederici*, blz. 106 vg.

zond hem uit dankbaarheid en hoogachting een gouden beker ten geschenke, en Gosewijn van Halen bracht dien met begeleidenden brief naar Leuven. In zijn antwoord spreekt Erasmus met lof over Willem Frederiks' geestesbeschaving, en den hooggestemden toon der gesprekken aan zijn tafel; hij, Erasmus, had gehoord hoe de persona eens voor hem was opgekomen tegen een paar Dominicaners, die hunne gal over hem uitspuwden, en hoe hij hen op hunne plaats had gezet door hun den raad te geven, liever eerst Erasmus' werken te lezen vóór zij zich zulk een oordeel aanmatigden. Ook prijst Erasmus hem om de boekerij in de sacristie van St. Maarten, „vooral van die auteurs voorzien, wier werken den geest van Evangelische liefde ademen: Origenes, Chrysostomus, Cyprianus, Ambrosius, Augustinus en Hiëronymus" ¹⁾).

Bekend is Willem Frederiks vooral door het veelgenoemde Groninger dispuut van 1523 ²⁾. Men moet zich van dit dispuut niet al te groote voorstellingen maken, noch van zijn gewicht en gevolgen, maar niettemin is het belangrijk geweest, al ware 't alleen om het feit, dát het plaats vond. De Dominicaners belegden het, en traden als aanvallers op; verdedigers waren geestelijken en klerken, o. a. de rector der St. Maartensschool Nic. Lesdorpius; overigens waren de deelnemers vrijwel onbekende personen. Willem Frederiks zelf deed niet mee aan het debat, evenmin als de Dominicaner-prior Laurentius Rufus, maar was wel tegenwoordig; wij kunnen met zekerheid aannemen, dat de door de opponenten geuite meeningen de zijne waren. Het debat werd op gematigden, beleefden toon gevoerd; de milde stemming blijkt uit de uitnoodiging aan het slot om deel te nemen aan een gemeenschappelijken maaltijd in het

¹⁾ Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 637^r—638^r.

²⁾ De „Handelingen" van het dispuut zijn opnieuw uitgegeven in de *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, Dl. VI, blz. 549—576. Zie voor bijzonderheden over het dispuut de daarbij behorende *Inleiding* door Dr. F. Pijper, blz. 374—384. Een oudere herdruk bij Gerdes, *Historia reformationis sive annales Evangelii seculo XVI passim per Europam renovati*, Gron. 1749, Tom. III, *Monumenta*, p. 25—60. — Eene plastische beschrijving van de gebeurtenis bij De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming tot 1531*, Dl. I, blz. 282—309.

Dominicaner-klooster, waarbij het vooruitzicht geopend wordt, dat literaire kwinkslagen het samenzijn zullen veraangenamen. Ja, de Dominicaner, die het laatst aan het woord is, spreekt woorden welke het best zijn weer te geven met een: „du choc des opinions jaillit la vérité” ¹⁾. — De „Handelingen” van het dispuut, zooals die tot ons gekomen zijn, zijn niet geheel en al betrouwbaar, en door den bewerker min of meer subjectief aangevuld. Volgens zijn inleidend schrijven was deze min of meer de partij van den persona toegedaan; dat schrijven getuigt van geringe ingenomenheid met Aristoteles: „er zijn er wel” zegt hij, „die meenen, dat men gelijktijdig leerling kan zijn van Aristoteles en van het Evangelie. Maar wie weet niet, dat beider geest zich verdraagt als vuur en water?” ²⁾ „De scholastieke theologie heeft ongetwijfeld hare waarde, maar de Paulinische is meerder” ³⁾. Dat dezen theoloog de letteren ter harte gingen, blijkt uit zijne woorden: „Het zal mij vreugde geven, wanneer „de goede studiën“ bij ons weer tot bloei komen. Ik heb goede hoop, dat de priesterschaar dezer stad daar eenmaal schitterend blijken van zal geven”. En van het dispuut hoopt hij, dat het een prikkel zal zijn tot de beoefening der letteren ⁴⁾.

Het dispuut zelf liep over theologische kwesties, waarbij veel zaken van kerkrechterlijken en praktischen aard werden aangeroerd. Beide partijen beriepen zich op de Schrift; van de zijde der opponenten blijkt een sterk anti-Roomsch, Hervormingsgezind streven, met hier en daar beslist Erasmiaansche gedachten. Maar het standpunt der Dominicanen wijkt soms merkwaardig weinig van dat der seculiere geestelijken af. Een bewijs te meer van den ver-vooruitstrevenden, latitudinarischen geest, die destijds in Groningen heerschende was, eene hervorming op theologisch en godsdienstig gebied bewerkende, buiten de eigenlijke „Hervorming” om, maar nauw verwant aan de humanistische beweging, die echt-menschelijk naar haren aard, niet tot het

¹⁾ *Disputatio*, in: *Bibliotheca reform. neerl.*, Dl. VI, blz. 575.

²⁾ *Disputatio*, t. a. p., blz., 551.

³⁾ *Disputatio*, t. a. p., blz., 551.

⁴⁾ *Disputatio*, t. a. p., blz., 552.

betrekkelijk kleine gebied der letteren beperkt bleef ¹⁾. Willem Frederiks moge niet in de eerste plaats humanist zijn geweest, en meer als politicus en „kerkvorst in 't klein" hebben gewerkt, de eer komt hem toe den fakkel van Wessel Gansfort brandende te hebben gehouden tot anderen die konden overnemen. Een daarvan is de rector van de St. Maartensschool Regnerus Prædinius geweest. Wanneer deze echter zijne diensten in den humanistischen fakkelloop bewijst, verbreidt zijn licht nog meer het Erasmiaansche schijnsel.

Tijdens het Groninger dispuut was de toen dertienjarige Reinier Veldman (hij werd in 1510 te Winsum geboren) leerling aan de Fraterschool, onder leiding van Gosewijn van Halen; onder zijne medeleerlingen bevond zich daar o. a. de later bekend geworden Albertus Hardenberg, de biograaf van Wessel. Kort na 1523 is hij aan de Leuvensche universiteit zijne studiën gaan vervolgen. Van 1529 tot 1535 heeft hij in Groningen eene stadsbetrekking bekleed, niet onwaarschijnlijk die van leeraar aan de St. Maartensschool. Daarna is hij gaan reizen, o. a. met het doel Erasmus te ontmoeten. In Erfurt werd hem eene rectorsbetrekking opgedragen; overigens is van deze zwerfjaren weinig bekend. Zij namen een einde in 1545 door zijne benoeming tot rector der St. Maartensschool te Groningen, eene betrekking die hij tot zijn dood, in 1559, heeft bekleed. Bij zijne benoeming werd hem opgedragen het onderwijs in grammatica, dialectica, rhetorica, rechtsgeleerdheid, mathematica en geneeskunde. Wij moeten natuurlijk bedenken dat de beide laatstgenoemde vakken, bij de geringe waarde die men aan de exacte wetenschappen toekende, niet die beteekenis hadden, waarmede zij voor onze moderne verbeelding zijn toebedeeld, zoodat wij vrijwel kunnen zeggen, dat aan Prædinius

---

¹⁾ Dr. O. Clemen, in: *Beiträge zur Reformationsgeschichte aus der Zwickauer Ratschulbibliothek*, Berlin 1903, Heft. III, S. 95, heeft W. Frederiks aangewezen als den schrijver van de *Epistola de caussa Lutheri*, in de *Confutatio determinationis doctorum Parrhiensium* van 1523, herdrukt in de *Biblioth. ref. neerl.*, Dl. VI. blz. 576—583. Deze meening is door Dr. F. Pijper in de *Inleiding*, t. a. p., blz. 386, weerlegd.

het geheel der geestelijke wetenschappen naar toenmalige opvatting was toevertrouwd. Met uitzondering natuurlijk van de theologie, maar hier waren het de eisch der tijden, de souveriniteit van de rectoratsbetrekking en ten slotte Prædinius' persoonlijke voorkeur, die er toe samenwerkten, dat hij ook dit gebied betrad en beheerschte. Welk een uitgestrekt arbeidsveld, maar ook, welk eene kostelijke gelegenheid voor een man met Prædinius' ijver en meer dan gewone geleerdheid om in eene stad als Groningen, waar de geestesbodem zoo goed was bewerkt, de zaden van kennis, vroomheid en beschaving uit te strooien, en leidenden invloed uit te oefenen op het geestelijk leven! Prædinius heeft die gelegenheid niet verzuimd. Zijne school bracht hij tot grooten bloei; leerlingen kwamen tot hem uit alle landen van Europa, en onder hen zijn er geweest, die later in de wetenschap bijzonder hebben uitgeblonken. Hoe groot zijn roem als rector was, moge blijken uit het feit, dat veertig jaren na zijn dood Suffridus Petri voor het hem opgedragen rectoraat meende te moeten bedanken, omdat hij zich ongeschikt rekende Prædinius' plaats te bekleeden. Zooals zoovele rectoren uit den humanisten-tijd gebruikte hij zijne wetenschap om het inzicht in theologische en godsdienstige zaken te verhelderen, en werkte er gaarne toe mee dat dit verhelderd inzicht ook in wijderen kring dan de studeerkamer of collegezaal gedeeld werd, zonder nochtans een partijleider te zijn of in de kerkelijke bewegingen dier tijden eene leidende rol te vervullen. Dat was trouwens geheel in strijd met zijn Erasmiaansch standpunt, waarover straks meer. Jaarlijks placht hij in den Lijdenstijd in zijne school onder grooten toeloop het lijden en sterven des Heeren te verklaren. Hoewel hij in de Roomsche-Katholieke Kerk bleef, en steeds nadrukkelijk verklaard heeft Katholiek te zijn, waren zijne meeningen aanleiding genoeg om hem van ketterij te verdenken; op het einde van zijn leven leidde dit tot eene formeele beschuldiging en eene veroordeeling tot verbanning. Ziekte en dood verhinderden de uitvoering van dit vonnis. Met uitzondering van dit voorval is zijn leven voorspoedig voorbijgegaan; hij genoot de algemeene

achting van zijne medeburgers, was gelukkig gehuwd en leefde in onbekrompen omstandigheden. Hij had daarbij het geluk in den rector der Aa-school, Garlacus Verutius, een medestander en geestverwant te bezitten ¹⁾.

Welke waren de denkbeelden, die hun belijder Prædinius invloed en aanzien, tegenwerking en vijandschap bezorgden, maar die in allen geval belangrijk genoeg waren om zijn naam met onderscheiding te doen noemen? Wij bezitten een uitnemenden weg om tot de kennis daarvan te komen in de uitgave zijner geschriften, welke zijn leerling Johannes Acronius, hoogleeraar in de geneeskunde te Bazel, enkele jaren na 's meesters dood bezorgde ²⁾. Toch geeft de lijvige quartijn nog maar een onvolledig getuigenis van Prædinius' schrijversarbeid; hij heeft bovendien nog levensbeschrijvingen van Agricola en Wessel Gansfort samengesteld, en volgens de voorrede van Acronius heeft hij een aantal geschriften, aantekeningen en opstellen over Plato, Aristoteles, Demosthenes, Galenus, Cicero en Quintilianus behelzende, kort voor zijn dood verbrand, omdat zij vergankelijke waarheden bevatten, die in geen betrekking stonden tot de eeuwige waarheid. Dit pleit al evenmin voor den humanist als het den theoloog tot eer strekt; in Prædinius zien wij de zwierige geestesbeschaving van den humanist al bedenkelijk wijken voor het stijve exclusivisme van den gereformeerden predikant. Trouwens, in geheel zijn aanleg en geaardheid verraadt deze theologiseerende rector meer den dominee dan den kunstenaar; hij is absoluut geen dichter en schrijft een wel niet barbaristisch, maar toch afschuwelijk, moeilijk leesbaar Latijn. In Prædinius zien wij een Bijbelsch humanist, die al te veel Bijbelsch werd om nog humanist te kunnen heeten, maar het feit dat deze evolutie zich voltrok aan den persoon van een gymnasii rector, die zijne Bijbelsche liefde

¹⁾ Over hem schreef: Dr. J. J. Diest Lorgion, *Regnerus Praedinius* [Acad. proefschr.], Gron. 1862.

²⁾ *Regneri Praedini Frisii Groningensis, viri clarissimi atque doctissimi, Scholae quondam Groningae Rectoris Opera quae supersunt omnia*, Basileae, per Joannem Oporinum, [op fol. Aa 4 r°: 1563], in-4°.

langs den weg der humanistische sympathieën genaderd was, is op zich zelf voor de hier besproken geestesstrooming al belangrijk genoeg. Zijne theologische denkbeelden bezorgen den lezer geen geringe moeilijkheid om 's mans standpunt ten opzichte der geijkte richtingen eenigszins zuiver te bepalen, maar vraagt men naar den naam van hem wiens invloed hij het duidelijkst doet blijken, bij wien hij zich het dichtst aansluit, dan moet het antwoord zijn: Erasmus. Dat was trouwens ook het oordeel van vele tijdgenooten, waarbij hij zich gaarne neerlegde; hij had er geen bezwaar tegen een „Erasmist” te worden genoemd¹⁾. Zuiver Erasmiaansch is zijn biblicisme, en zijn streven om daarnaar alle dingen te meten: „Alles wat van buiten de Schrift de Kerk is binnengedrongen, pleegt gevolgen te verwekken, die het kenmerk hunner minderwaardige geboorte dragen”²⁾. In aansluiting hieraan is scherp zijne kritiek op „wereldsche” ceremoniën, o. a. op het vasten en de voorbidding der Heiligen. Hij huldigt eene onbeperkte: rechtvaardiging door geloof alléén; zijne beschouwing van den val vertoont aansluiting bij Thomas; „na den val was de mensch niet anders dan vleesch, dan zonde”, maar Prædinius denkt hierbij toch voornamelijk aan eene „vulneratio naturae”: begin van genade is reeds de vijandschap tusschen mensch en slang³⁾. Echt Erasmiaansch is echter ook de neiging om de dogmatische vraagstukken over zonde en genade, over „donum superadditum” en staat van rechtheid vóór den val eenigszins uit de hoogte te behandelen, als doende niet af of toe tot het geloof⁴⁾. Merkwaardig is Prædinius’ Kerkbeschouwing en zijn standpunt ten opzichte der Roomsche-Katholieke Kerk. Met een beroep op Erasmus toont hij aan, hoe de traditie een door en door menschelijk karakter draagt; de anti-pausgezinde richting was ook een der aangenaamste kenmerken van zijn

¹⁾ R. Praedinius, *De intercessione Divorum*, in de *Opera*, p. 531.

²⁾ *Opera*, p. 233.

³⁾ R. Praedinius, *De fide eiusque antecessionibus et consecutionibus*, in de *Opera*, p. 3 sqq.

⁴⁾ *T. z. p.*, p. 9.

onderwijs¹⁾, maar hij blijft handhaven dat buiten de Kerk geen heil is, en tot een tegenstander zegt hij: „ik verzoek u, zoo gij ooit weder met mij wilt disputeeren, en daarbij de partij der Kerk tot de uwe maakt, ook mij daartoe te rekenen”²⁾. Inderdaad was het voor iemand, die den geest van Erasmus diep in zich opgenomen had, mogelijk, om eene uiterste vrijmoedigheid van kritiek en vooruitstrevendheid inzake de kerkleer aan een beslist kerkelijken zin te paren, zonder dubbelhartigheid of ook maar bewuste tegenstrijdigheid³⁾. — Zijne opvatting van het Avondmaals-sacrament is min of meer zwevend; blijkbaar staat hij die van „herinneringsmaaltijd” voor, met eene neiging naar Wessel's standpunt⁴⁾, maar zoo onbepaald is zijne meening, dat hij niet schroomt de transsubstantiatie als een „adiaphoron” te beschouwen, echt Erasmiaansch trouwens.

Maar onvolledig ware deze korte uiteenzetting zijner theologische denkbeelden zeer zeker, wanneer niet met nadruk werd gewezen op Prædinius' breede verdraagzaamheid. Uitdrukkelijk zegt hij hoe hij minder dan iets den godsdienststrijd begeert, en niets wenschelijker acht dan de onderlinge liefde onder de Christenen. Dit zal hem ook weerhouden hebben zich bij een der strijdende partijen te voegen, hoewel daartoe in de omstandigheden reden genoeg te zoeken was. Hij onderscheidde zich zelf beslist van de „Evangelischen”, en verklaarde nadrukkelijk nooit bewust gebruik te hebben gemaakt van de uitspraken van de „Duitsche” theologen⁵⁾. Van Luther moest hij trouwens niets hebben; nog bestaat een Grieksch N. Testament, naar de uitgave van Erasmus van 1527, dat achtereenvolgens in het bezit is geweest van Erasmus zelf, van Luther en van Prædinius, en door de beide laatsten van aantekeningen is voorzien; die

1) Zie: *De Kroniek van Abel Eppens tho Equart*, uitgeg. door Jhr. Mr. J. A. Feith en Dr. H. Brugmans [Werken uitgeg. door het Hist. Gen., III, 27], A'dam. 1911, Dl. I, blz. 168.

2) *Opera*, p. 244, 532.

3) Vgl. Lindeboom, *Erasmus*, blz. 117—148.

4) R. Praedinius, *In priorem ad Corinthios commentarius*, in de *Opera*, p. 376 sq.

5) *Opera*, p. 244.

van den laatstgenoemde getuigen van geringe sympathie met Luther's meeningen ¹⁾. — Wij mogen vermoeden, dat Prædinius' betrekkelijk vroegtijdige dood hem voor veel moeite, tegenslag en vervolging bewaard heeft, want zijn middenstandpunt werd eene feitelijke onhoudbaarheid in één tijd, toen de partijen zich steeds meer in twee groepen verzamelden, die vijandig tegenover elkaar stonden. En al moge Prædinius, volkomen ter goeder trouw, zich bij de Roomsche-Katholieken hebben gerekend, inderdaad behoorde hij dáár het allerm minst; zou iemand als A Lasco er over gedacht hebben zijne zoons naar Groningen ter schole te zenden, wanneer rector Prædinius niet als een beslist hervormingsgezind man had gegolden? ²⁾ Wij moeten nóg verwonderd zijn, dat iemand van Prædinius' Erasmiaansche richting zóó lang, openlijk en van zóó hooge plaats, zijne denkbeelden heeft kunnen verkondigen, zonder van rechts of van links te worden lastig gevallen. Een bewijs te meer, zoowel van de beteekenis dier richting in eene stad als Groningen, als van hare beteekenis in het algemeen; het Bijbelsch humanisme is eene strooming van grooten invloed geweest en Regnerus Prædinius was er een wél eenzijdige, maar waardige, en voor de kennis van haar historisch verloop hoogst belangrijke tegenwoordiger van.

Eenzijdigheid mag zeker niet ten laste worden gelegd aan den man, die thans onze aandacht vraagt: Gerardus Geldenhauer, naar zijne geboorteplaats Noviomagus genoemd ³⁾. Te Nijmegen werd

¹⁾ Het boek berust in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen.

²⁾ Mr. H. O. Feith, *Twee brieven van Gerardus Tom Campo*, in: *Kerk-historisch Archief*, A'dam 1859, Dl. II, blz. 55. Prædinius' dood verhinderde de uitvoering van A Lasco's plan.

³⁾ Van Geldenhauer bestaat eene uitnemende biografie door Dr. J. Prinsen, *Gerardus Geldenhauer Noviomagus, bijdrage tot de kennis van zijn leven en zijne werken* [Acad. proefschr.], 's Gravenh. 1898. Aanvullingen daarop in de: *Collectanea van G. Geldenhauer Noviomagus*, uitgeg. door Dr. J. Prinsen [Werken uitgeg. door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, III, 16], A'dam 1901, — en in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, A'dam 1902, Dl. XXIII, blz. 490 vg. Over G. schreef ook

hij in 1482 geboren; op zestienjarigen leeftijd kwam hij naar Deventer ter Lebuinus-school, en ging later naar Leuven waar hij zijne studiën voltooide, en zich eene geestelijke waardigheid, misschien den magisterstitel, verwierf. Hij ging hier o. a. om met Erasmus, Dorpius en Rescius. In den tijd tusschen de beeindiging zijner studie en het jaar 1517 is hij misschien „sacerdos sacellanus” aan het hof van Karel van Oostenrijk geweest; waarschijnlijk stond hij ook toen reeds in betrekking tot den „Præfectus Maris” Philips van Bourgondië. Toen deze laatste in genoemd jaar als bisschop van het Sticht naar Utrecht kwam, was Geldenhauer aan zijn gevolg verbonden met een ambt, dat wij, met het woord van zijn biograaf, niet beter kunnen omschrijven dan als: „hof-humanist”. Inderdaad vervulde Geldenhauer aan het hof van den kunstzinnigen bisschop eene dergelijke rol als vele dichters en schrijvers der Italiaansche renaissance aan de hoven hunner vele vorsten en vorstjes. Maar bisschop Philips was dan ook de echte renaissance-vorst, kunsten en wetenschappen begunstigend, zoowel door openlijk getoonde persoonlijke voorliefde als door het gaarne aanvaarden van het mæcenaat over hare beoefenaars; daarbij liberaal van opvattingen inzake de Kerk en hare leer, zich gaarne aansluitend aan hare traditie, maar met aristocratische hoogheid zich ver verheven voelend boven de uitingen van vulgariteit en monniken-heerschzucht, die in de Roomsche-Katholieke Kerk dier dagen zoo veelvuldig waren. Kerkvorst krachtens geboorte en relaties, maar niet allereerst door persoonlijke voorkeur, achtte hij zich niettemin als bisschop van Utrecht ganschelijk niet misplaatst; hij voelde meer voor het vorstelijke dan voor het kerkelijke, maar de verfijning van levenskunst, waartoe het eerste hem in staat stelde, deed hem het tweede verdragen, ja, zelfs verheffen. Zodoende bekleedt Philips van Bourgondië, als verlicht prelaat, in zekeren zin eene plaats onder de hervormingsgezinde mannen van zijn tijd; het recht op die plaats vindt

---

Mr. B. J. L. de Geer, in: *Inleiding en Nalezingen op Henricus Bomelius' Bellum Trajectinum* [Werken uitgeg. d. h. Hist. G., II, 28], Utr. 1878; dit is verouderd.

zijn oorsprong echter niet in zijn kerkelijk of theologisch standpunt, maar in zijne humanistische sympathieën. Groot was de bewondering, die Geldenhauer voor zijn bisschop koesterde, en met innige vereering voor diens persoon heeft hij zijn intocht in Utrecht beschreven en hem eene biografie gewijd, die hij in 1529, reeds eenige jaren na Philips' dood, in het licht gaf ¹⁾. Met voorliefde laat Geldenhauer zijn meester zien van den humanistischen kant; hij herinnert er aan hoe deze, tijdens zijn verblijf te Rome, in niets meer behagen schepte dan in de gewijde monumenten der oudheid, welke hij zich door Johan Gossaert van Maubuse, die zich in zijn gevolg bevond, liet afschilderen. Den man, die het veelszins bedorven heden bij een in ideëel licht gehouden oudheid vergeleek, laat hij ons zien, wanneer hij van Philips zegt: „De even schaamteloze als onreine weelde en overdaad bij geestelijken, bisschoppen, kardinalen en paus wekten zoozeer zijn afkeer, dat hij verklaarde, hoe naar zijn oordeel heidenen en paganisten (zooals wij ze noemen) reiner en onschuldiger leefden dan dezen, die aan de Christenwereld hunne wetten voorschrijven” ²⁾. Hier vinden wij iets van die opvatting eener universeele religie, welker openbaring niet aan een' bepaalden godsdienst gebonden werd geacht, maar waarvan men de uitingen aantrof in wat de profeten van alle tijden en volken voor groots hadden gegeven. Deze opvatting was wel een echt uitvloeisel van het oorspronkelijke humanisme, dat het privilege van openbaring, alléén ten gunste van het Christendom, verbrak, en voor het traditioneele exclusivisme een ruim, zij 't ook niet altijd wél overwogen, eclecticisme in de plaats stelde. Natuurlijk gaf dit eene botsing met hen, die uit innige verknochtheid of uit onkunde zich als de verdedigers van het exclusivisme opwierpen; vandaar dat Philips er als bisschop zijn best toe deed „de luidruchtige

---

¹⁾ Geldenhauer, *Epistola de triumphali ingressu illustrissimi principis Philippi de Burgundia*, in de *Collectanea* [ed. Prinsen], blz. 215—222; dez., *Vita clarissimi principis Philippi a Burgundia*, in de *Collectanea* [ed. Prinsen], blz. 223—250.

²⁾ Geldenhauer, *Vita Philippi*, *Collectanea*, blz. 233.

predikers, die der bedelorden vooral, den mond te snoeren, de goede en geleerde predikers aan te moedigen" ¹⁾. Mocht dit hem van sommiger omgang berooven, hij zocht en vond ruimschoots vergoeding in het gezelschap dier schilders, beeldhouwers, dichters, schrijvers en kunsthandwerkers, die hem hunne diensten verleenden bij de inrichting zijner kasteelen te Wijk bij Duurstede en te Souburg, en in de briefwisseling met mannen als Erasmus ²⁾. Deze koesterde van hem een hoogen dunk en groote verwachtingen, en de bisschop schepte groot behagen in Erasmus' geschriften, niet het minst in zijne uitvallen tegen de monniken ³⁾, maar ook in zijne uitgave van het Nieuwe Testament ⁴⁾. Zelf las de bisschop gaarne de meesterwerken der klassieke literatuur of liet zich die door Geldenhauer voorlezen. Daarbij was hij een man van, voor die tijden, tamelijk goede zeden, afkeerig van dronkenschap, maar minder van wijntjes gezellin. Wanneer men tegenover hem het coelibaat prees, placht hij hierom hartelijk te lachen, want volgens hem was het voor iemand met een gezond gestel, en overvloed van vrijen tijd, min of meer opgewonden door het gebruik van wijn of bier, onmogelijk kuisch te leven. Hij hoopte dan ook „het nog eens te mogen beleven, dat die gedwongen kuischheid door een algemeen conciliebesluit zou worden afgeschaft" ⁵⁾.

Wij zijn eenigszins uitvoerig geweest bij de teekening van Geldenhauer's leer, maar zij was tevens teekening van de omgeving, waar Geldenhauer's humanistische sympathieën tot ontwikkeling konden komen. Zijn verblijf aan het hof van den

¹⁾ Geldenhauer, *Vita Philippi, Collectanea*, blz. 239.

²⁾ Geldenhauer, *Vita Philippi, Collectanea*, blz. 235.

³⁾ Erasmus' bewondering van Philips o. a. in de brieven aan Geldenhauer: *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 134^{EF}, 260^F—261^B, en in dien aan Philips zelf (*Ep.* 298); den tweeden hier aangehaalden schreef hij als voorrede bij Geldenhauer's *Intocht*. Philips instemming met Erasmus blijkt o. a. uit het schrijven van Geldenhauer aan dezen: 273^D.

⁴⁾ Geldenhauer, *Vita Philippi, Collectanea*, blz. 241.

⁵⁾ Geldenhauer, *Vita Philippi, Collectanea*, blz. 242 vg. — G. laat Philips hier spreken van een „*unanimis episcoporum ac presbyterorum concilium*"; het is moeilijk uit te maken in hoeverre hij met deze woorden eigen, dan wel Philips' opvatting weergeeft.

Utrechtschen bisschop heeft zijne humanistische periode gevormd, waarin eigen voorkeur zich paarde aan de opwekking en aansporing, die van zijne kunstzinnige omgeving uitgingen. In dezen tijd schreef hij verscheidene kleine werkjes: een „over de ligging van Zeeland” (1514), een bundel satiren (1515), een relaas van de uitvaart van Maximiliaan van Bourgondië, het bovengenoemde over den intocht van bisschop Philips (1517) en de biografie van dezen, en eene verhandeling over het eiland der Bataven (1529), waardoor hij in een meeningsstrijd met Cornelius Aurelius (zie boven blz. 126) werd gewikkeld. In 1524 stierf Philips van Bourgondië, Geldenhauer raakte „buiten betrekking”, en, begrijpelijkerwijs, in groote verlegenheid eene nieuwe te vinden, zoo strookend met zijne persoonlijke inzichten en sympathieën: „letterkundig adviseur” te zijn van een vorst, die liefde voor de letteren paarde aan echt-menschelijken zin, was voor Geldenhauer de vervulling van een ideaal geweest, welke moeilijk herhaling vindt. Hij is naar Middelburg gegaan, waarschijnlijk als secretaris van den abt Maximiliaan van Bourgondië, een neef van den overleden bisschop. Het ligt voor de hand te vermoeden, dat hij daar kennis maakte met den Lutherschen ex-koning van Denemarken Christiaan II; in allen geval was de zaak van het Lutheranisme bij de Middelburgsche heeren aan de orde, want in het volgende jaar ondernam hij, in opdracht van eenige invloedrijke personen, eene reis naar Wittenberg, half voor enquête, half voor interview. Hij heeft hier met het Lutheranisme grondig kennis gemaakt, want hij kwam vrijwel als „Lutheraan” terug. De onmiddellijke gevolgen van de reis waren voor hem verre van aangenaam; op den terugweg werd hij in de omgeving van Brunswijk door een paar roofridders aangevallen, half dood geslagen, en van alles beroofd. Eerst zes jaren daarna kreeg hij, door toedoen van Bucer, van den Brunswijkschen hertog het ontroofde terug ¹⁾. Na zijne Wittenbergsche reis,

---

¹⁾ Valerius Andreas, en in navolging van hem Foppens e. a., plaatsen dit voorval in 1542 en noemen het als oorzaak van een gewelddadigen dood.

waarvan hij zelf eene beschrijving gegeven heeft ¹⁾, bekleedde hij waarschijnlijk gedurende korten tijd een pastoorsschap in Tiel, waar hij misschien nog tijdens Philips van Bourgondië's leven mee begiftigd was, maar zoowel deze waardigheid als het verblijf hier te lande zullen voor den Lutheraan Geldenhauer spoedig groote bezwaren hebben opgeleverd. Hij is buitenslands gegaan en een gedeeltelijk zwervend leven begonnen: eerst naar Worms, waar hij trouwde, later naar Straatsburg, Augsburg, Marburg, weer naar Worms terug, om zich ten slotte voorgoed te Marburg te vestigen. In Straatsburg ging hij om met Bucer en Sturmius; de eerste liet zich waardeerend over hem uit, noemde hem bekwaam als docent, maar ongeschikt als prediker. Hij heeft daar eene soort colleges gegeven, in het Hebreeuwsch o. a.; hij sloot zich trouwens bij de humanistische traditie aan door in de school zijn arbeidsveld te zoeken. De Raad van Augsburg beriep hem in 1531 als rector van het gymnasium, en in het volgende jaar werd hem een professoraat in de Geschiedenis aan de nieuwe, door landgraaf Philips van Hessen gestichte hoogeschool te Marburg. In 1534 verwisselde hij dezen leerstoel met een in de theologie, welken hij tot zijn dood heeft bekleed; hij stierf in 1542 aan de pest. Voortdurend bleef hij als schrijver werkzaam. In 1527 verscheen van hem een geschriftje over een dat jaar geziene komeet, en een „open brief” aan keizer Karel V over het geoorloofde van den ketterdood; in 1519 een aantal „open brieven”, in verzameling, over hetzelfde onderwerp, waarin, behalve de genoemde, een aan de Duitsche vorsten op den Rijksdag te Spiers, een aan Karel van Gelder, en een aan Philips van Hessen; ook deze laatste drie waren reeds tevoren afzonderlijk verschenen. In datzelfde jaar gaf hij een werk met uitspraken van Erasmus over den ketterdood, waardoor hij de overtuiging wekte, dat Erasmus in dezen geheel aan zijne zijde stond; de bovenge-

1) *Itinerarium Gerardi Geldenhaurii Noviomagi Antwerpia Vitebergam, Anno 1525*, in de *Collectanea* [ed. Prinsen], vroeger uitgegeven door L. J. F. Janssen in: *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Leiden 1838, Dl. 9, blz. 509—513.

noemde brieven werden hier weer aan toegevoegd. Dit werk werd de aanleiding tot eene heftige polemiek met Erasmus, waarover beneden meer. In 1530 verscheen van Geldenhauer eene „Bataafsche Geschiedenis”, welke in 1541 een veel vermeerderden herdruk beleefde¹⁾; in 1534 zijne, twee jaren te voren geschreven, „Inrichting van de Christelijke School”. Omstreeks dienzelfden tijd heeft van hem een aantal „levensbeschrijvingen van beroemde mannen” het licht gezien; of zij te samen zijn uitgegeven is onbekend; drie ervan, welke de levens van Agricola, Wessel en Murellius behandelen, zijn opgenomen in de biografieën-verzameling van Johannes Fichardus²⁾, eene vierde, aan Petrus Montanus gewijd, als voorrede in een boekje met satiren van dezen laatste³⁾. In 1541 verscheen een drie jaren tevoren geschreven „open brief” aan den nieuwen Gelderschen hertog Willem van Gulik en Kleef, met eene verhandeling „over de plicht eens vorsten”, en na zijn dood eene historische studie, kort te voren geschreven, met eene inleiding waarin hij zich verontschuldigt zulken lichten kost aan te bieden, nu de krachten hem gaan begeven voor de zwaardere theologie⁴⁾. Ook Geldenhauer was dus niet ontkomen aan den drukkenden ernst der nieuwe „scholastiek”, die der humanisten werk hoogstens als eene onschuldige liefhebberij duldde, wanneer men voor de theologie niet... wijs genoeg was. En Geldenhauer wás een wijs en ernstig man geworden; als professor werden hem van tijd tot tijd theologisch-politieke zendingen opgedragen, waarin hij echter matig voldeed; misschien was de theoloog, die op zijn laatste ziekbed nog eens weer behagen vond in historisch werk, dáárvoor nog niet ernstig genoeg! In 1537

1) Dit werk is ook opgenomen in Scriverius' *Batavia Illustrata*.

2) *Virorum qui superiori nostroque seculo eruditione et doctrina illustres atque memorabiles fuerunt vitae*, Francof. 1536. — G. schreef deze „op verzoek”.

3) *Satyrae Petri Montani poetae clarissimi, qui obiit anno MDVII*, Argentorati apud Christianum Egenolphum, Anno MDXXIX, in 8°; vgl.: Dr. J. Prinsen, *Petrus Montanus*, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4e reeks, 's Gravenh. 1903, Dl. III, blz. 113—147.

4) De inleiding op deze *Germanicarum historiarum illustratio* is opgenomen in De Geer's uitgave van Bomelius, *Bellum Trajectinum*, blz. 1—8.

heeft hij te Schmalkalden deelgenomen aan de beraadslagingen over 's pausen uitnoodiging tot een algemeen concilie te Mantua, en de bekende „artikelen” onderteekeud; evenzoo in 1539 de Hessische kerkenorde. Verder heeft hij nog enkele werken geschreven buiten de hier genoemde, doch waarvan alleen de titels bewaard zijn gebleven.

Geldenhauer is zijn openbaar leven als humanist begonnen, en is het, ondanks zijn theologisch professoraat, als humanist geeindigd. Natuurlijk was de humanist, die in 1512 satiren schreef, een andere dan die in 1542 historische studiën maakte. Maar één trek heeft ook dezen Nederlandschen humanist gekenmerkt, die hem al die jaren door tot op zekere hoogte zichzelf gelijk deed blijven: de Bijbelsche trek, die al in de satiren aanwezig is, die hem, den man met historischen zin, de historie van eigen tijd en geloofsstrijd belangrijk deed achten, die hem bracht tot theologische polemieken, tot een theologisch professoraat, en die hem over de school — dat troetelkind der humanisten — deed denken en schrijven als over de „Christelijke” school. Geldenhauer is weer de echte Bijbelsche humanist.

Beginnen wij met zijne „Satiren”¹⁾. Zij zijn acht in getal; de eerste zes verschenen omstreeks 1512, met eene voorrede van Martinus Dorpius, maar sommige er van waren waarschijnlijk reeds eerder in handschrift verspreid; de laatste twee zijn een paar jaren later toegevoegd. De Horatiaansche invloed is duidelijk merkbaar; overigens is het vrij onbeholpen poëzie, hoewel niet slechter dan van de meesten zijner tijdgenootendichters, en verre verheven boven het toenmaals zich nog breed makende barbarisme. Als echte producten van het humanisme doen zij zich overigens niet alleen door den vorm kennen, maar ook door de actualiteit van den inhoud; zij grijpen in het leven, al is het dan ook in ééne bijzondere zijde er van, maar die zijde, de kerkelijke, theologische, of godsdienstige,

---

¹⁾ *Satyræ octo ad verae religionis cultores*, in de *Collectanea* [ed. Prinsen], blz. 149—176.

hoe men haar noemen wil, was toen wel juist die, waar het leven zich het krachtigst openbaarde. Het stichtelijke er in, dat bij de lezers van heden misschien de gedachte aan actualiteit op den achtergrond zou dringen, vormde toen met zijne Evangelische strekking en kritische bedoeling de bijzondere aantrekkelijkheid, en gaf aan het dichtwerk den pittigen bijmaak van radikalisme. Merkwaardig is de durf, waarmee Geldenhauer den monniken het verwijt van domheid, zedeloosheid en dronkenschap toeslingert¹⁾. Maar hij ziet het kwaad dieper zitten dan in de onwaardige levenswijs der geestelijke voorgangers: „Aristoteles alleen prijst men, naar Plato kijkt men niet om”. „De leerstoel vanwaar het woord van Thomas klinkt, valt in den smaak, maar wie bedroeft zich niet, dat de stralende lichten des geloofs geen plaats vinden!”²⁾ Maar het geneesmiddel voor alle kwaal is een terugkeer tot Christus: „Laat ons opstaan Christus' getuigenissen, en der heiligen loflied zingen; dát doende dragen wij op waardige wijze een monnikskleed”³⁾. In een dialoog, op de geijkte humanisten-manier tusschen Pasquino en Marforio gevoerd, behandelt Geldenhauer de vraag: „wie toch wel den naam van profeet waardig is”. Het antwoord is hoogst merkwaardig, niet alleen voor dien tijd, maar ook voor het heden; het is hetzelfde antwoord dat tegenwoordig zou worden gegeven door ieder, die het heroïsche, het leiding gevende, weet te zien in de voormannen op geestelijk gebied, het mogen dan kunstenaars, godsdienststichters of wijsgeeren zijn geweest, zoo zij slechts als de goddelijk begenadigden uitgeheven waren boven de aardsche eindigheden en anderen daaruit konden verheffen: „een begenadigd talent, een goddelijk gemoed en de kunst in al hare vormen, maken den profeet, den grooten dichter, die het woelen dezer wereld en haar droevigen strijd van uit zijne verhevenheid kan aanschouwen. Hij leeft voor zich en voor de Muzen, en ziet de goddelijke machten van nabij. Zóó waren een Mozes, een David en Salomo,

1) Geldenhauer, *Satyrae, Collectanea*, blz. 158.

2) Geldenhauer, *Satyrae, Collectanea*, blz. 160.

3) Geldenhauer, *Satyrae, Collectanea*, blz. 162.

een Cæcilius, Lactantius en Juvenus, een Aristoteles, Plato en Homerus, een Vergilius, Lucanus en Persius" ¹⁾). Men moge tegen de voorbeelden bezwaren hebben, deze zijn onmiddellijk te ondervangen met eene verwijzing naar tijd en omstandigheden; wij zullen het Geldenhauer niet euvel duiden, dat hij in zijn humanistischen roes in Cæcilius of Persius heroën der menschheid zag. Het komt hier op den gedachtengang aan, en dan moeten wij zeggen: wat staat die ons nabij, hoe bekend klinken ons die uitingen van fier zelfvertrouwen en van innige overtuiging, dat de eigen kunst meer dan opluisterend tijdverdrijf, dat zij openbaring van de hoogste geestelijke cultuur is! Hier vinden wij, ondanks beperkten gezichtskring en zwak dichterlijk vuur, toch reeds den dichter, die zich „een God voelt in 't diepst van (zijn) gedachten en zit in 't binnenst van (zijn) ziel ten troon". En hier is de hoogheid van hem, die zich verre verheven weet boven der menschen klein geknoei en lage begeerten: „Wie om hen lacht, is die niet dierlijker dan alle dier?" — De Bijbelsche humanist komt nu naar voren, waar hij het ontaarde heden meet met den maatstaf van het apostolisch geloof. „Hoe ver zijn wij verwijderd van den ouden godsdienst. Om aardsche gaven bekommeren wij ons, maar niet om de hemelsche. Wij houden ons bezig met aardschen praat, maar ternauwernood slaan wij de onvaste oogen naar den Olympus op. Het kleed wijst den godsdienst aan, maar het innerlijk leven is één en al bezoedeling" ²⁾). En na nog een duchtigen houw naar de bedelmonniken, „de barrevoeters, met hun knoopenkoord, die met hunne gladde taal de domme menigte verstriken" ³⁾, gaat hij voort: „Godsdienst is het aanhangen van de leer van Jezus, God vreezen, en 's broeders belang zelfs boven het eigene stellen; daarbij welwillend zijn voor een ieder, en bidden voor allen, opdat de goede Jezus ons vergeving van zonden schenke; aan de armen van Christus weldadigheid betoonen; geen zondaar, maar wel zijne zonde verfoeien, en de

---

1) Geldenhauer, *Satyrae, Collectanea*, blz. 168.

2) Geldenhauer, *Satyrae, Collectanea*, blz. 170.

onze immer betreuren". „Dit leerden ons de vaderen en de oude schrijvers van het geloof; dit moeten alle monniken ter harte nemen, en hunne kracht minder in hun gewaad dan in hun innerlijk zoeken" ¹⁾. En op de vraag of er voor 's menschen ziel geen rustpunt is hier beneden, antwoordt de dichter: „Er is eene rust weggelegd voor hen, die de gewijde boeken opslaan, en zich verblijden in wijsheids studie. Maar de ware zielsrust is de goede Jezus; al het andere is vaag, voorbijgaande wankele vreugde der wereld, welke te ontvlieden deugd, welke te begeeren dwaling is" ²⁾.

De „schoone" letteren hebben Geldenhauer niet blijvend aan zich kunnen binden, hij voelde meer voor de „nuttige". Zijn hart trok naar de historie; de gedachte van „kunst om kunst" was bij de humanisten nog maar weinig ontwikkeld, de kunst moest een doel hebben, en Geldenhauer zag een schoon doel in de geschiedschrijving in goede humanistentaal, en, wat in dezen nog meer beteekent, met goeden humanistengreep in het levende, echt menschelijke der historie. In Geldenhauer's geschiedbeschrijvingen — zij mogen overigens verre van feilloos zijn — ontbreken zoowel de fantastische verzinsels als de dorre kroniekmatigheid, die slechts de naar buiten sprekende feiten voor opteekening belangrijk acht. Geldenhauer wilde historische „studies" geven; niet het schrijven van eene kroniek is zijn doel, maar het van alle zijden bezien, het doorgronden van een bepaald onderwerp. Duidelijk komt dit uit in de „Collectanea" ²⁾, eene reeks aantekeningen, die hij gedurende de laatste jaren van zijn verblijf hier te lande gemaakt heeft van de gebeurtenissen van den dag, misschien met het doel er eenmaal eene „histoire contemporaine" van te maken. Deze is nimmer tot stand gekomen, maar wij zouden er de notities niet voor willen missen, omdat ze in hunne bonte, ongeschifte verscheidenheid zulk eene actueele aantrekkelijkheid hebben als rechtstreeksche weergave van wat het leven van dien tijd voor belangrijks bood aan een

¹⁾ Geldenhauer, *Satyrae, Collectanea*, blz. 172.

²⁾ Vgl. de *Inleiding* van Dr. J. Prinsen bij de uitgave der *Collectanea*, blz. XIV—XXIX.

beschaafden geest met ruime belangstelling voor velerlei, maar vooral voor het godsdienstige. Men kan in dit laatste persoonlijke voorkeur zien, maar veeleer is het eene aanwijzing, waar toen het zwaartepunt des levens was te vinden. Er spreekt uit deze aantekening van den bisschoppelijken hofprelaat een felle afkeer van het pauselijk gezag, en eene levendige sympathie voor Luther ¹⁾. De verontrusting van den humanist straalt door in de afkeuring van de door Aleander c.s. gelaste boekverbrandingen ²⁾. Felle haat bezielt den schrijver tegen de monniken, in wie hij den Antichrist belichaamd ziet ³⁾; diepe vereering koestert hij voor Erasmus: „der theologen vorst is Erasmus van Rotterdam” ⁴⁾, en groote verwachtingen bouwt hij op Adriaan van Utrecht, den nieuw benoemden paus ⁵⁾, wiens hervormingen, aan het pauselijk hof ingevoerd, zooveel deden hopen van de toekomst. Aan het einde der „Collectanea” zien wij Geldenhauer beslist gewonnen voor de opvatting, dat de hoogste roeping van het humanisme is de dienst der theologie, dat de nieuwe taalwetenschap vóór alles aan den godsdienst ten goede dient te komen. Hij besluit zijne aantekeningen met een gebed: „God, Gij die de menschen liefhebt, die de gave der talen, waarmede Gij eenmaal Uwe apostelen door Uwen Heiligen Geest tot de verkondiging des Evangelies bekwaam maaktet, door Uwen uitverkoren knecht Johannes Reuchlin opnieuw aan de wereld hebt geschonken, geef, dat allen in alle taal de heerlijkheid van Jezus, Uwen Zoon, verbreiden; dat de talen der valsche apostelen, die samenspannen voor den bouw van hun onzaligen Babelschen toren, en daarmede Uwen roem trachten te verduisteren, verward worden; want U komt toe alle heerlijkheid met Jezus, Uwen Zoon, onzen Heer, en den Heiligen Geest, tot in eeuwigheid. Amen” ⁶⁾. Het talen-gespeel,

---

1) Geldenhauer, *Collectanea*, blz. 11 vg., 15.

2) Geldenhauer, *Collectanea*, blz. 13.

3) Geldenhauer, *Collectanea*, blz. 50 vg.

4) Geldenhauer, *Collectanea*, blz. 62 vg., 72.

5) Geldenhauer, *Collectanea*, blz. 29 vg., 68.

6) Geldenhauer, *Collectanea*, blz. 77.

waarmee hij hier het woord taal, waar het in den Bijbel optreedt, in dienst der talen-studie gebruikt, is niet zeer smaakvol, maar goed beschouwd uit zich hier toch de bedoeling om „de talen” op te eischen voor den dienst des Evangelies, de bedoeling van den Bijbelschen humanist, die niet alleen vraagt naar de eischen van smaak, maar ook naar die van geloof.

Geen wonder, dat hij van zijne Wittenbergsche reis, waar hij met krachtiger persoonlijkheden des geloofs kennis maakte dan hij ooit had ontmoet, terugkwam als een volslagen Lutheraan. Onderweg was hij door Den Haag gekomen, waar even te voren Jan de Bakker verbrand was, „omdat hij zich tegen de pauselijke instellingen verzet had”, gevonnist door dronken inquisiteurs¹⁾. Grooten indruk maakte Wittenberg op hem. „De ceremoniën zijn bij hen, die het Evangelie aannamen, vrij. Lieder en psalmen worden in het Latijn of in de landstaal gezongen, naar gelang het der gemeente behaagt. Het Avondmaalssacrament wordt onder de gedaanten van brood en wijn toegediend. Niemand bedelt er aan de deuren; de behoeftigen worden door de openbare liefdadigheid bedeeld. Wat aangaat kleeding, spijs, vasten en heiligendagen, alles is vrij. Alleen geloof en liefde worden gepredikt en aanbevolen”²⁾. Dáár ook maakte Geldenhauer kennis met de destijds overal opduikende visionaire dwepers met hun antinomistisch radikalisme, en uitvoerig teekent hij er een van dat slag; ook maakt hij melding van niet minder dan acht verschillende secten van Dooperschen³⁾.

Boven maakten wij reeds met een enkel woord melding van den strijd waarin Geldenhauer met Erasmus gewikkeld is. Het is gemakkelijk te begrijpen, dat de groote vereering, die hij voor dezen koesterde, langzamerhand gemengd is geworden met een gevoel van spijtigheid en teleurstelling, dat de groote man, veler menschen hoop, niet beantwoordde aan de verwachtingen, die men te recht of ten onrechte op hem had

¹⁾ Geldenhauer, *Itinerarium, Collectanea*, blz. 78 vg.

²⁾ Geldenhauer, *Itinerarium, Collectanea*, blz. 80.

³⁾ Geldenhauer, *Itinerarium, Collectanea*, blz. 93—96, 98.

gebouwd, en steeds verder van de oude vrienden af kwam te staan, nu zij wegen gingen waarop hij hen niet kon of wilde volgen. Was het om Erasmus, ter waarschuwing, den spiegel voor te houden zijner eigen meeningen en hem zodoende te herinneren en te binden aan zijn verleden? Deze verklaring, die ruimte laat zoowel voor vriendschappelijke als vijandelijke bedoeling van Geldenhauer's kant, is zeker de meest aannemelijke, en Erasmus heeft haar toegepast met onderstelling van de minder vriendelijke motieven. In November van hetzelfde jaar dat Geldenhauer's werkje verscheen ¹⁾, antwoordde Erasmus met zijn fel geschrift: „Brief aan hen die zich ten onrechte Evangelischen noemen, door Erasmus van Rotterdam aan Vulturius Neocomus gericht” ²⁾, waarin hij, mede door de onomwonden kritiek op veler „Evangelischen” antinomisme en ongebondenheid, eene zekere neiging vertoont om Rome te verheerlijken, echter meer schijnbaar dan inderdaad ³⁾. De Straatsburgsche predikanten namen het daarop voor hun toenmaligen stadgenoot op, en antwoordden met een veelal aan Bucer toegeschreven „Verdedigingsschrijven” ⁴⁾, en Erasmus daarop weder met een „Brief

1) *D. Erasmi Roterodami Annotationes In Leges Pontificias et Caesareas De Haereticis, Epistolae Aliquot Gerardi Noviomagi De Re Evangelica Ex Haeticorum Poenis. Ad Carolum Quintum Imp. Caes. Aug. Ad Germanorum Principes, in conventu Spirensi. Ad Carolum, Gelrionum Ducem. Ad Philippum, Hessorum Principem.* [Argentorati, Apud Christianum Egenolphum, Anno MDXXIX], in de *Collectanea* [ed. Prinsen], blz. 177—201. Het hiergenoemde is een herdruk van een onbekenden eersten druk van datzelfde jaar; vgl. *Collectanea*, blz. XLIV vgg.

2) *Epistola contra quosdam qui se falso iactant Evangelicos, Erasmus Roterodamus Vulturio Neocomo S. D. in de Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. X, 1573—1587.

3) Dit laatste blijkt o. a. uit zijn even later verschenen: *Adversus mendacium et obtreclationem admonitio*, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. X, 1683—1692.

4) *Epistola apologetica ad syncerioris Christianismi sectatores per Frisiam Orientalem et alias Inferioris Germaniae regiones in qua Evangelii Christi vere studiosi, non qui se falso Evangelicos iactant, iis defenduntur criminibus quae in illa Erasmi Rot. Epistola ad Vulturium intendit. Per ministros Evangelii ecclesiae Argentoratensis*, MDXXX. Argentorati Petrus Schaefer et Joh. Aponianus communibus expensis excudebant, in-8° (naar Prinsen, *Collectanea*, Inleiding, blz. XLIV vgg).

aan de broeders van Neder-Duitschland ¹⁾. Wat voor Erasmus misschien wel was de pijnlijkste ondervinding in deze netelige geschiedenis, was de geestverwantschap, die er, ondanks alle verschil, bleek uit de door Geldenhauer geschreven „open brieven”. Echt Erasmiaansch is de nadruk, door dezen gelegd op Christus' beteekenis als „coelestis doctor”, „himlisch meyster” ²⁾, en op „het geloof, dat door de liefde werkt”. Dit laatste staat in al de vier brieven op den voorgrond; zeer sterk drukt Geldenhauer het uit in dien tot Karel van Gelder gericht: „Twee dingen zijn vóór alles noodzakelijk voor ons heil: De liefde Gods en die tot den naaste, welke alleen uit het geloof hun oorsprong nemen” ³⁾. Ook de woorden waarmee hij de beteekenis der Schrift en het wenschelijke harer lezing door allen bepleit, herinneren — ook al werd die meening ook door anderen voorgestaan — sterk aan Erasmus' uitspraken in dezen ⁴⁾.

Wat wij reeds bij meerdere hervormingsgezinde humanisten konden bemerken, treffen wij ook weer aan bij Geldenhauer: de theoloog verdringt langzamerhand den humanist. Bij hem echter niet geheel; in de geschiedbeoefening vond hij het open venster naar de humanistische cultuur, zoo al niet naar de zijde harer oorspronkelijke talenstudie en dichterlijke opwekking, dan toch naar die der praktische, indirecte toepassing. Maar ook, en niet weinig, vond hij het in de zorg voor het onderwijs. Dat de „Christelijke” school daarbij zijne belangstelling had, was niet alleen gevolg van den theologischen invloed, waaronder hij later kwam te staan, maar ook van de nawerking van het Bijbelsche humanisme. Nergens duidelijker dan in zijn geschrift over de Christelijke school blijkt, hoe zeer hij daarvan den invloed heeft ondergaan ⁵⁾. Ook als theolo-

¹⁾ *Epistola ad fratres Germaniae Inferioris*, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. X, 1589—1631.

²⁾ Geldenhauer, *Annotationes, Collectanea*, blz. 184.

³⁾ Geldenhauer, *Annotationes, Collectanea*, blz. 194; vgl. blz. 189, 200.

⁴⁾ Geldenhauer, *Annotationes, Collectanea*, blz. 195, 199.

⁵⁾ *Insti || tulio Scholae || Christianae, || Autore Gerardo Gelden || haurio Noviomago. || Francofurti, apud || Christianum Aegenolphum. ||* [de titel bevat in eene niet onverdienstelijke randversiering], [op de voorlaatste pag.: Anno

gisch professor is Geldenhauer niet zóó exclusief geworden, of hij neemt tot uitgangspunt van zijn boek een werk van M. Fabius Quintilianus, en voorziet diens uitspraken van zijne Christelijk-moralistische commentaren. Echt humanistisch klinkt het begin, waar hij het betreurt, dat vele ouders, Christenen in naam, maar heidenen inderdaad, zoo weinig zorg dragen, dat hunne kinderen „in letteren en goede reden” worden onderwezen, waarbij hij de heidensche oudheid tot voorbeeld stelt ¹⁾. Breedheid van opvatting toont hij, waar hij ruimte vraagt voor de ontwikkeling van die kinderen, welke aanleg voor letterkundige studie blijken te bezitten, niet alleen voor jongens, maar ook voor meisjes, en hij wijst op den Groninger Johannes Cantor en op den Augsburgschen Peutinger ²⁾. Goed pædagogisch gedacht is de aansporing vroeg met de oefening van het geheugen te beginnen, maar voorzichtig, zonder overdrijving, en met toepassing van het: „mijn leeren is spelen”; belooningen en opwekkingen mogen op dien leeftijd niet ontbreken. Men zie ook toe op den aard der vrienden; van dezen toch plegen de kinderen meer aan te nemen dan van ouders of leermeesters. „De Christelijke knaap leere van de prille jeugd af aan, handen en oogen eerbiedig ten hemel te heffen, den hemelschen Vader vóór den aardschen, en 's Heilands naam stamelend reeds uit te spreken. Het Onze Vader, de apostolische geloofsbelijdenis, de tien geboden leere hij opzeggen, zoo niet geheel met woorden, dan toch met aanvullend gebaar” ³⁾. Hier komt Erasmus als leermeester om den hoek kijken; de leerling legt het er overigens wel wat te dik op! ⁴⁾ — De schrijver dringt er verder op aan, dat de onderwijzers hunne waardigheid hoog houden, niet het minst door voorbeeldigen

---

M.D.XXXIII, // Mense Septembri. — Formaat: in-8°. Ongepagineerd. Letter: Romeinsch. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Utrecht.

1) Geldenhauer, *Instit. Schol. Christ.*, A 3 r°.

2) Geldenhauer, *Instit. Schol. Christ.*, A 4 v° sqq.

3) Geldenhauer, *Instit. Schol. Christ.*, A 7 r°.

4) Vgl.: Erasmus, *De civilitate morum puerilium*, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. I, 1033—1044; *Pueros ad virtutem ac literas liberaliter instituendos, idque protinus ■ nativitate, declamatio*, *Opera omnia*, Tom. I. 485—516.

levenswandel, waarbij hij gelegenheid vindt in het bijzonder op het in Augsburg voorkomend bederf te wijzen ¹⁾. Natuurlijk vindt eene pleitrede voor het Grieksch plaats, maar ook eene voor het Hebreeuwsch. Voor den ouden Alexander Gallus neemt hij het op; al die nieuwe grammatici van de laatste dertig jaren, sedert men op A. Gallus begon te spuwen, zijn óók het ware niet, en hij wil den ouden leermeester niet verwerpen; dat hij zich hierbij op Hegius, Agricola en Wessel beroept, toont wie zijne geestelijke vaders zijn ²⁾. Maar hij erkent de verdiensten van Murmellius' „Pappa", evenals van Agricola's „Dialectica", en Erasmus' verdiensten voor de „welsprekendheid" door diens geschriften „Over den woordenschat", en „Over het brieven-schrijven" ³⁾, van dezen vindt hij het vooral eene aanbeveling, dat zij Christelijke auteurs zijn, en daarom verkieslijk boven het libertijnsch gezwets der moderne semipaganisten. Salomo, Gregorius van Nazianza en Prudentius zijn daar als aanbevelenswaardige auteurs, en dat zekere Apollinaris Syrus Homerus tot een Hebreeuwsch heldendicht omwerkte, en van Menander, Euripides en Pindarus stichtelijke, Bijbelsche navolgingen maakte, heeft zijne goedkeuring. Hier komt de humanist wel erg in het gedrang; ook Erasmus was niet ongenegen dezen weg te gaan, maar heeft hem nooit zoover bewandeld! Laat ons echter bedenken, dat Geldenhauer niet geheel ten onrechte verontrust was door die leeraren, welke, terwijl zij dien Apollinaris uitfloten — wat wij kunnen begrijpen! — de comedies van Terentius door gebaren en plastische voordracht van verdacht gehalte verduidelijkten ⁴⁾. Blijkbaar komt hij hier op tegen het snobbisme van enkele ultra-humanisten, die aan de goede zaak meer kwaad dan goed deden. En dan komt de praktische toepassing der „nieuwe" — d. w. z. niet meer middeleeuwsche — Christelijke school voor den dag: „De Christelijke onderwijzer zorge vóór alles iedere les met

¹⁾ Geldenhauer, *Instit. Schol. Christ.*, A 8 r°.

²⁾ Geldenhauer, *Instit. Schol. Christ.*, B 3 r° sq.

³⁾ Geldenhauer, *Instit. Schol. Christ.*, B 5 v° sq.

⁴⁾ Geldenhauer, *Instit. Schol. Christ.*, B 6 v° sq.

gebed te beginnen; nu eens worde het Onze Vader, dan weer een hymne van Prudentius opgezegd.... Na de les worde gezamenlijk een gezang gezongen, en een dankgebed gedaan" ¹⁾).

Geldenhauer's boekje getuigt niet in de eerste plaats van veelomvattende of diepe kennis. Den rijkdom bijv. van Murmellius' „Pappa" missen wij, en wanneer men naar feitelijke gegevens zoekt maakt het geschrift een beslist armoedigen indruk. Zij, die den Bijbelschen trek voorbijzien, welken het humanisme hier te lande immer heeft gekenmerkt, zullen spreken van eene verdorring en versterving van den humanistischen bloesem onder den theologischen wind. Daar is eenige waarheid in. Maar, in het midden latende de vraag of de bloesem niet ontijdig was en weinig levensvatbaarheid bezat, — in het verborgen, buiten het uiterlijk vertoon en pedant gezwets, heeft de bloesem meer vrucht gezet en voortgebracht dan oppervlakkige beschouwing zou doen denken. Ook een geschrift als dat van Geldenhauer over de Christelijke School is zonder den bloei van het humanisme niet denkbaar, en de stichtelijkheid er in dankt eene zekere fleurigheid aan het nieuwe leven, dat door de studie der klassieke geestesbeschaving was gewekt.

Dat in die dagen van praktische toepassing, waarin de strijd der meeningen de vraag naar het nut der studie — zij 't dan ook niet het triviale nut — op den voorgrond drong, eene ruime feitelijke kennis en professorale détail-studie onontbeerlijk waren naast het intuïtieve begripen van de hoogheid der kunst en den adel der klassieke beschaving, — dat wordt bewezen door de figuur van Johannes Sturmius. Waar oudere humanisten reeds pleitten voor goed onderwijs met „maatschappelijke deugden", en Geldenhauer daaraan de „Christelijke" toevoegde — echter met den wel wat overdreven ijver van den bekeerling —, daar was voor den veel-wetenden Sturmius weggelegd het systeem van Christelijk-humanistisch onderwijs vast te leggen, het voor paganiseering en moreel indifferentisme te behoeden, en tevens aan

---

¹⁾ Geldenhauer, *Instit. Schol. Christ.*, B 8 r°.

de eischen der klassieke oudheid alle recht te laten wedervaren.

Johannes Sturmius werd geboren in 1507 te Schleiden in den Eifel. Zijne buitengewone begaafdheid deed hem aangewezen worden om met de graven van Manderscheidt het Hiëronymus-college van de Broeders des Gemeenen Levens te Luik te bezoeken. In 1524 ging hij naar Leuven; van 1527—'29 gaf hij daar colleges in Latijn en Grieksch en stond tegelijkertijd met Rescius, den eersten hoogleeraar in het Grieksch aan het „Collegium Trilingue”, aan het hoofd eener drukkerij. Als „reiziger voor de zaak” kwam hij naar Parijs, bleef daar studeeren, en gaf als „privaat-docent” colleges over dialectiek — waarbij hij Agricola's werk tot uitgangspunt nam —, en over Cicero en Demosthenes. Hij was bevriend met zijne geestverwanten Budæus en Faber Stapulensis, en in dien tijd ook reeds met Bucer. Hij stond bij het hof in de gunst, en mede ten gevolge hiervan deed hij in 1534, op aansporing van den bisschop van Parijs, den verlichten Jean du Bellay, pogingen om Melanchton naar Frankrijk te krijgen en eene „humanistische reformatie” te bewerken¹⁾. Zelf was Sturmius steeds meer aan de zijde der hervormingsgezinden komen te staan, en toen de zaak van het Protestantisme in Frankrijk verkeerd liep, volgde hij gaarne in 1537 de roepstem van Bucer, die hem uitnoodigde naar Straatsburg te komen. Deze begeerde vooral zijne hulp bij de reorganisatie van het onderwijs, welke reeds door Wimpfelingius en Jac. Sturmius was ter hand genomen. In 1538 werd Sturmius tot rector van het nieuw opgerichte gymnasium benoemd; bovendien werd hij „hoogleeraar” in Grieksch en Latijn. Vooral door zijn toedoen ontving Straatsburg in 1566 eene universiteit met keizerlijk privilege. Jaren lang heeft hij in Straatsburg eene eerste rol gespeeld, niet alleen op onderwijsgebied, maar ook als theoloog en politicus. Oorspronkelijk Lutheraan neigde hij later tot het Calvinisme; in 1581 kostte dit hem zijne rector-

---

¹⁾ Vgl. over de reformatorische bedoelingen van Frans I, en over diens betrekkingen tot Melanchton: W. Heubi, *François I et le mouvement intellectuel en France*, Lausanne 1913.

betrekking. De laatste jaren van zijn leven werden moeilijk door deze en andere tegenwerking, alsmede door steeds toenemende blindheid. Hij stierf in 1589¹⁾.

Ook Sturmius huldigde de opvatting van dienstbaarheid der letteren aan de over steeds breeder kringen wassende macht der theologie, maar hij was niettemin een humanist van den eersten rang, ja, hij is het levend bewijs dat het theologiseeren, waarmede de humanisten zich bezig hielden, op zichzelf geen reden behoefde te zijn, dat de letteren schade leden. Juist de zaak des geloofs gaf inhoud en doel aan zijn letterkundig streven, en daardoor steekt hij hoog uit boven velen, wier letterliefde zich in inhoudsloos vorm-humanisme, nader gezegd: in verzenmakerij en Cicero-imitatie, openbaarde. Hij kwam er trouwens rond voor uit dat „eloquentia” en bedrevenheid in het hanteeren der klassieke wapenen, dat belesenheid en grondige kennis der oudheid hunne voornaamste waarde vonden in het gebruik, dat er van te maken was in den geloofsstrijd²⁾. Maar Sturmius was te veel in den geest der oudheid ingedrongen, om in dien strijd niet de gematigdheid en nobele waardeering in toepassing te brengen van de klassieke leermeesters der evenwichtige levenskunst. In het naschrift bij het boven aangehaalde werk geeft hij blijk van dat echt-menschelijke waardeeringsvermogen, van die ware liberaliteit en ruime verdraagzaamheid, die hem onmiddellijk als een vreemdeling in het Jeruzalem van partij-antagonisme doen kennen, maar hem vóór alles stempelt tot een echten Erasmus; ditzelfde, vóór alles ethische, standpunt maakt zijne vruchtbare samenwerking met Bucer begrijpelijk. „Het pausdom”, zoo zegt hij daar, „telt onder

¹⁾ Zie over S. het artikel van C. Schmidt en Joh. Ficker in *Hauck's Real-Encyclopaedie für Protestantische Theologie und Kirche*, i. v., en de oudere monografie van Schmidt, *La vie et les travaux de Jean Sturm*, 1855. — In de nader te noemen uitgave van S.' *De litterarum ludis etc.*, staat eene levensbeschrijving van den Straatsburger hoogleeraar Melchior Sebizius (einde 17e eeuw).

²⁾ *Joannis Sturmii Linguae Latinae resolvendae ratio, iterum edita accurate M. Io. Ge. Ioch*, Jenae 1704, klein-in 8°, p. 181 sq. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leuven.

zijne aanhangers vele geleerde mannen, die niet slechts in schijn, maar ook inderdaad, mannen zijn vol deugd, en die wij ten onrechte treffen met onze veroordeeling. Traditie houdt hen vast in het tegenovergelegen kamp, zoomede de gebreken in het onze, onze twistvolle gedragingen, eerezucht en geldgierigheid. Want niet het minst deze fouten zijn oorzaak, dat vele goedgezinde aanhangers van het pausdom maar schoorvoetend tot ons naderen, of wel, blijven waar zij zijn" ¹⁾.

Het boek, dat het best Sturmius als humanist doet kennen, en dat het meest heeft bijgedragen tot zijn roem, is zijne studie „Over de juiste methode van aanvang der letterkundige studie" ²⁾. Ook hier diezelfde hooge gedachte, dat de studie der letteren allereerst beschavend heeft te werken: „de menschen hebben van nature vele gemeenschappelijke gebreken; wij worden als barbaristen geboren..... Maar niets is er, dat zóó de zeden beschaaft als de beoefening der letteren" ³⁾. Even komt dan de oude rationalistische trek van het humanisme voor den dag in de opvatting van de „leerbaarheid der deugd": „Veel hebben wij te weten voor wij kunnen begrijpen wat wij moeten doen.... De onwetende leeft niet in de betrachting der deugd". Maar laten wij Sturmius hierover geen verwijt maken; juist hij is het, die het doctrinaire der „deugd-beoefening" tot eigenlijke „doctrina", leer, terug wil brengen, maar daarnaast erkent hij de twee factoren, die mét de leer noodig zijn om tot „prudentia cum sapientia" — wij zouden zeggen: tot rede — te komen: natuur en praktijk, en van deze twee zegt hij, dat ze niet „geleerd" moeten worden, maar „voor de hand liggen" ⁴⁾. Toont

¹⁾ Sturmius, *Ling. Lat. res. ratio*, p. 180.

²⁾ Sturmius, *De litterarum ludis recte aperiendis liber*, herdrukt in: *Consilia et methodi aureae studiorum optime instituendorum, praescripta studiosae inventuti a maximis in re litteraria viris, qui collegit Th. Crenius*, Rotterdami 1692, in-4°, p. 161—233. — In dezen zelfden bundel is opgenomen eene andere studie van Sturmius: *Ad Werteros Fratres Nobilitas Litterata* (verschenen te Straatsburg in 1549), p. 235—276, alsmede Erasmus' en Vives' gelijknamige geschriften: *De ratione studii*.

³⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 172 sq.

⁴⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 174.

zich hier, met dezen greep in het leven, de humanist niet op zijn best? En zelfs de leer heeft bij hem het accent van het leven: „Vele wijzen verdroegen de dreigingen der tyrannen, maar bezweken voor den toorn der dichters en de heftigheid der redenaars”. Het beste onderwijs zal daarom dat zijn, hetwelk rekening houdt met leer én leven, „mores”. Wanneer wij nu bedenken dat blijkens volgende verklaring Sturmius' opvatting van vroomheid in dezen opgaat in moraal, dan kunnen wij begrijpen, dat hij in aansluiting aan het voorgaande vervolgt: Daarom sta de vroomheid bovenaan op het schoolprogram, en daartoe worde de jonge ziel door letterkundige studie voorbereid. Want kennis en inzicht buiten sierlijkheid van woordkeus is maar armelijk en barbaarsch; bederf van taal leidt tot bederf van zeden” ¹⁾.

Een afzonderlijk hoofdstuk wordt gewijd aan „de plichten der ouders”. Kostelijke wenken staan daarin voor alle tijden: over de eenstemmigheid, die daar moet zijn tusschen ouders en onderwijzers, over het verband dat er behoort te bestaan tusschen de opvoeding in huis en in de school, over de noodzakelijkheid dat ouders evenzeer de blaam als den lof hunner kinderen moeten kunnen verdragen: „de liefde is een wraakbaar rechter, daar zij te vaak geen andere terechtwijzing duldt dan die van haar zelf uitgaat”. Tuchtiging acht hij heilzaam, maar van een ransel-regime is hij afkeerig; een wel overwogen stelsel van lof en opwekkende belooning oordeelt hij het meest wenschelijk. Daartoe worde vóór alles gestreefd naar eene juiste kennis van de neigingen en voorliefden van het kind, en drage men zorg, dat niet door eene overmaat van huiselijke plichten de neiging tot studie worde belemmerd. Ook bedenke men wel, dat niet voor alle kinderen dezelfde methode van opvoeding dienstig is; deugden en ondeugden zijn verschillend, en er zijn ondeugden, die beter door woorden dan door slagen worden verbeterd ²⁾. — Hoe juist zijn deze opmerkingen, wat vormen

¹⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 175.

²⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 179—183.

zij eene groote tegenstelling met het abstracte, onpraktische doctrinarisme der voorafgaande tijden. Hier vinden wij een der eersten, die de waarheid: geef het kind wat des kinds is, begrepen heeft en naar zijn vermogen heeft uitgedrukt.

Het gymnasiaal onderwijs wilde Sturmius niet aan het particulier initiatief overlaten, maar aan de zorg van burgerlijk-kerkelijke overheid aanbevelen; wie zich de toestanden in vele groote steden van Duitschland in dien tijd indenkt, zal deze samenvoeging begrijpen als iets noodwendigs en natuurlijks. Zodoende kan hij ook pleiten voor één centraal gymnasium in eene stad. Negen klassen moest het tellen, den aanvang van den leertijd wenscht hij op zesjarigen leeftijd. Daar het onderwijs zaak van ouders, staat en kerk is — men lette op dit nieuwe, echt-humanistische beginsel — moeten de plechtige bevorderingen geschieden ten overstaan van ouders, magistraten en geestelijken, ja, deze bevorderingen moeten als het ware het middelpunt van het schoolleven worden, en door toepassing van prijzen, oraties, enz. niet alleen den luister, maar ook het gehalte van het onderwijs verhoogen en tot de vorming der leerlingen bijdragen. Als eene eigenaardige bijzonderheid worde vermeld, dat Sturmius deze bevorderingen in October wenscht te stellen, daar dan de minste en lichtste zieken zijn ¹⁾. — Dan geeft hij een geheel programma van onderwijs. In de 9^e, laagste, klasse, leere men lezen, schrijven, de beginselen van etymologie en de zuivere uitspraak, om te eindigen met eenvoudige lectuur, bijv. Cicero's brief aan Terentia ²⁾. Na deze fundamenteele voorbereiding worde in de achtste klasse gedurende zes maanden twee uren per dag aan de grammatica besteed, waarbij niet te veel in bijzonderheden moet worden afgedaald, en verder leze men Vergilius en brieven van Cicero, vooral ter toepassing van de grammatica. Gedurende de rest van het jaar voege men hieraan toe de beginselen der rede(oratio)-samenstelling ³⁾.

---

¹⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 191 sqq.

²⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 193 sqq.

³⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 195.

In de zevende klasse moet de behandeling der grammatica, nu meer in onderdeelen afdalende, worden beeindigd; voor lectuur wordt Cicero's „De Senectute” aanbevolen, alsmede eenvoudige dichters; hier ook worde een begin gemaakt met de leer van den versbouw en der figuren ¹⁾. De zesde klasse brengt, behalve voortzetting van het genoemde, het lezen van eenvoudige historici en comici; werd voor de drie laagste klassen op veelvuldig memoriseeren aangedrongen, hier beginne de leerling, ingevolge meerdere ontwikkeling van zelfstandigheid, met het aanleggen van „loca notanda” ²⁾. — Dan komt, met de vijfde klasse, het Grieksch; beginselen van de grammatica, fabelen van Esopus, de Olynthische reden van Demosthenes. Voor het Latijn Cicero, vooral de finesses zijner redevoeringen; van Vergilius de „Georgica” ³⁾. Wij voelen al waar het heen moet: de „eloquentia”, de welsprekendheid, het oude humanisten-ideaal is ook nog ideaal voor Sturmius. — In de vierde klasse staan Cicero en Demosthenes boven aan op het programma, met Vergilius en Homerus; de Grieksche grammatica wordt verder afgehandeld; de stijlleer doet haar intrede, vooral met toepassing op Cicero en analyse zijner oraties, en ten slotte verschijnt de wijsbegeerte in den vorm van dialectiek ⁴⁾. Deze laatste wordt in de derde klasse zelfs de hoofdschotel, naar Aristotelischen trant toebeleid; de toepassing geschiedt naar aanleiding weer van Cicero en Demosthenes ⁵⁾. De tweede klasse vindt haar hoofdwerk in de uitbreiding en verbijzondering van de leerstof der beide vorige; de eerste klasse heeft Aristoteles op haar program, benevens arithmetica en sterrekunde, en, als al-bekronend einde, het indringen in de diepste geheimen der Ciceroniaansche en Demosthenische welsprekendheid ⁶⁾. Dit wat het eigenlijke leerplan betreft; van groot belang zijn bovendien de volgende

---

1) Sturmius, *De litt. ludis*, p. 196.

2) Sturmius, *De litt. ludis*, p. 200 sq.

3) Sturmius, *De litt. ludis*, p. 203.

4) Sturmius, *De litt. ludis*, p. 204 sqq.

5) Sturmius, *De litt. ludis*, p. 209 sq.

6) Sturmius, *De litt. ludis*, p. 210 sqq.

algemeene voorschriften: op Zon- en feestdagen bijwonen van de godsdienstoefeningen (op dubbele dagen alleen den eersten), onderwijs in den Catechismus (voor de jongeren in de landstaal, voor de ouderen in het Latijn, voor de meer gevorderden in zuiver Latijn of Grieksch), Hebreeuwsch voor de beide hoogste klassen, des Zaterdagsmiddags muziekonderwijs, ontspanning, o. a. door stichtelijke lectuur¹⁾.

Wij zijn met dit, overigens korte overzicht, eenigszins uitvoerig geweest; wie, het bovenstaande lezende, ergernis of verbazing over vele buitensporigheden weet te overwinnen, zal begrijpen, dat de betrekkelijke uitvoerigheid door het zeer groote belang der zaak wordt gewettigd. Inderdaad bezitten wij in Sturmius' „gymnasiaal-programma" een historisch gegeven van moeilijk te overschatten beteekenis. Vele en groot zijn de pædagogische en praktische gebreken, zóó in het oog loopend, dat het overbodig is ze uitvoerig aan te wijzen. De volgorde vertoont grootendeels het kenmerk der verkeerde wereld, en de Ciceroniaansche eenzijdigheid moge eene modekwaal zijn geweest, zij is er niet minder schadelijk om. Maar letten wij eens op de deugden, op het streven een systematisch, geleidelijk ontwikkelend en, ondanks technische fouten, met den leeftijd overeenkomend leerplan te geven; op de groote plaats aan de lectuur, op de kleine aan de grammatica toebedeeld; op de praktische behandeling van de laatste in toepassing op de eerste; op de betrekkelijk geringe aandacht, die aan de nog kort te voren almachtige dialectica, aan de theoretische literatuurstudie om het zoo eens te noemen — wordt gewijd. Waarlijk, deze man legde de definitieve fundamenten waarop gebouwd kon worden; tegenover dit werk verschijnt dat van vele voorgangers eerst recht als voorbereiding. Dit strekt dezen laatsten allermint tot verwijt, maar wel worde het Sturmius uitdrukkelijk tot lof aangerekend, dat hij voor een „dienstbaar" humanisme zulk eene woning bouwde. De eersten en de besten hebben gaarne verder gewerkt op zijne grondslagen, zonder in

---

¹⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 212 sq.

het bouwplan veel ingrijpende veranderingen aan te brengen. Wij noemen één naam, maar die een vele andere overeenstemmenden klank heeft: Calvijn. Calvijn had wel reeds aan de Sorbonne, in het Collège de la Marche, den humanistischen onderwijsgeest leeren kennen, dien zijn leermeester Mathurin Cordier daar had ingevoerd, maar ook daar ontbrak nog een eigenlijk leerplan, een systeem van gymnasiaal onderwijs overeenkomstig de nieuwe eischen van wetenschap en de steeds meer zich vernieuwende eischen van geloof en kerkelijk en maatschappelijk leven. Eerst tijdens zijn tweede verblijf in Parijs, in 1531—'32, vond hij het eigenlijke gymnasiale systeem, maar toen was Sturmius daar, die een kring van gelijkgezinden rond zich vereenigde, waartoe ook Calvijn behoorde. Later, in Straatsburg, maakte hij met de praktische resultaten kennis; van 1539—'41 heeft Calvijn aldaar aan de met het gymnasium verbonden hoogeschool colleges gegeven. Zijn eigen beroemde Geneefsche school is naar het Straatsburgsche model ingericht, en heeft een overwegenden invloed ondervonden van Sturmius' werk ¹⁾.

Eigenlijk vinden wij in Sturmius' opvattingen de kiem van het latere, ook van het tegenwoordige, gymnasium. Natuurlijk dat zulk een familietrek zich in diepere algemeenheden, en niet in détails openbaart. Dáár vinden wij de grondige, doelbewuste behandeling van de gedachtenwereld der Ouden, dáár de groote beteekenis aan de klassieke talen — toen reeds met merkbare verwaarloozing van landstaal zoowel als van exacte kennis — gehecht. Het gymnasium met al zijn goed en al zijn kwaad vindt, terugziende, Sturmius als accoucheur aan zijne wieg staan. Het opschrift dat ergens hier te lande de poort

---

¹⁾ Vgl. Charles Borgeaud, *Histoire de l'Académie de Genève, l'Académie de Calvin 1559—1798*, Genève 1900, p. 27 sv. — Borgeaud doet overigens aan den door Sturmius op Calvijn uitgeoefenden invloed geen voldoende recht; dat Calvijn beduidend afweek o. a. door naast het Latijn aan het Grieksch eene plaats te geven, is geheel onjuist, en de „autorité ecclésiastique”, die, volgens hem, Calvijn zoo zeer bijzonder zou hebben ingevoerd (p. 45), was bij Sturmius reeds aanwezig. De oorzaak ligt in B.'s voorbijzien van het Erasmiaansch-Bijbelsch karakter van Sturmius' humanisme.

van een gymnasium siert, zou als motto boven Sturmius' boek kunnen staan: „Arte probus, probitate pius, pietate beatus”.

Toch zal men, bij vergelijking, moeilijk eene zekere scheefheid in de verhouding van het hedendaagsch „gymnasium” en Sturmius' instelling kunnen ontkennen. De oorzaak ervan ligt in het zeer bijzondere van Sturmius' doel. Hiermede worden wij, van het heden, vanzelf weder naar het verleden — voor ons in dezen van meerder gewicht — teruggevoerd. Want Sturmius had eene bedoeling; hij stond niet allereerst vóór de „literatio pia”, maar de „pietas literata”: „ons allereerst en eenigst doel dat wij nastreefden, was de geletterde vroomheid”, zegt hij in zijn boek ¹⁾. Het is de wijze en welsprekende vroomheid, „sapiens atque eloquens pietas”, die hij nastreeft; hij voelt zich theoloog, ijverig aanhanger der nieuwe leer, en dat hij vroeger met een Bijbelsch getint humanisme had kennis gemaakt, deed hem èn als theoloog èn als humanist gemakkelijk aanpassen. Daar hij een hoogstaand humanist was, wist hij de letteren te bewaren voor theologische onderdrukking — geen kleine verdienste in dien tijd —; daar hij een vroom man met godsdienstige idealen was, had hij geen moeite zijne „kunst” te richten op een doel — noodzakelijk in dien tijd. De Cicero-niaansche redenaar was hem lief, niet het minst omdat deze in de nieuwe geloofswereld zulk eene weldadige, beschaving-uitstralende plaats zou kunnen innemen. Daarom, sprekende van „dienstbaar” humanisme moeten wij niet vergeten, dat die dienstbaarheid voor Sturmius eigenlijk niets anders inhield, dan het vervullen van de rol, die volgens hem, den Bijbelschen humanist, de letteren allereerst te spelen hadden: van het beschavende zuurdeeg in het voedende brood des goddelijken Woords te zijn.

Sturmius' idealen waren even te hoog voor de werkelijkheid. Zij waren alleen mogelijk, en voor verwezenlijking eenigszins vatbaar, in eene kerkelijke en godsdienstige wereld, die, Eras-miaansch verdraagzaam, oog had zoowel voor de overwegend

---

¹⁾ Sturmius, *De litt. ludis*, p. 214.

moralistische kleur van een Bijbelsch Christendom als voor de moreele waarde der klassieke oudheid. Maar zoo was de kerkelijke en godsdienstige wereld in Sturmius' dagen niet, en zij werd het steeds minder, tenminste aan Protestantsche zijde ¹⁾. Het humanistisch-Christelijk synkretisme vond bij hen, die wij met een woord van dezen tijd „positieve” Protestanten zouden kunnen noemen, steeds minder waardeering, niet uit bewuste vijandschap tegen het „heidensche”, maar veeleer omdat de eigen soteriologisch-sacramentele geloofsopvatting voor de moralistische zijde des Christendoms zoo weinig plaats liet. En aan die moralistische zijde lag ook de brug naar het humanisme. De „prediker” wees den „redenaar” zijne plaats aan op eigen terrein, en het strekt Sturmius tot eer, dat die „redenaar” — d. i. het humanisme —, mede door zijn toedoen, eeuwen daarna nog zoo goed voor den dag is kunnen komen.

Met Sturmius kunnen wij dit hoofdstuk besluiten, omdat het Bijbelsch humanisme bij hem zijn einde vindt. Als — min of meer — zelfstandige geestesstrooming is het verdwenen; Sturmius, een zijner beste vertegenwoordigers, die bijdroeg tot zijne volmaking, beleefde in zekeren zin zijn ondergang in de Protestantsche wereld, — wat niet wil zeggen dat het geen sporen naliet. Integendeel; zijn invloed is gebleven, niet minder krachtig dan die der positieve richtingen, voor welke het als uiterlijke macht wijken moest. Richtingen; wij bespraken in de voorgaande bladzijden het wedervaren van het Bijbelsch humanisme in zijne ontmoetingen met het Protestantisme; een volgend hoofdstuk geve eene beschouwing over de verhouding tot het Roomsch-Katholicisme, of, meer in overeenstemming misschien met de tot dusver en ook hierna te volgen behandelingswijze: tot Roomsch-Katholieken.

---

¹⁾ Vgl. Dr. Walter Sohm, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Strassburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530—1581* [Bnd. 27. der „Historischen Bibliothek”], München-Berlin 1912.

HOOFDSTUK III.

De Bijbelsche humanisten in hunne betrekkingen tot het Roomsch-Katholicisme.

In zijne „Collectanea” deelt Geldenhauer met onverholen afkeuring mede, hoe in het jaar 1522 de Antwerpsche stadssecretaris Cornelius Grapheus en zijn plaatsgenoot Nicolaas Buscoducensis, rector der Latijnsche school, door de kettermeesters Jacobus Latomus en Nicolaas van Egmond naar Brussel zijn gevoerd, om daar, met Buscoducensis’ ambtgenoot Petrus Ettenus (meester Peter in de Roode Schotel) terecht te staan, omdat zij — zooals Geldenhauer het uitdrukt — „bevonden waren de Evangelische waarheid en eenvoud voor te staan”¹⁾. Laten wij zeggen: Grapheus en Nicolaas van 's-Hertogenbosch waren Bijbelsche humanisten, en omdat hun biblicisme door humanistische vorming, zoowel als hun humanisme door Bijbelsche bedoeling gevaarlijk waren in de oogen van mannen als Nicolaas van Egmond, den Karmeliet, den fellen vijand van Erasmus, voor diens vervolging als aangewezen. Voor beide mannen was dit proces een keerpunt in hun leven, echter met dit onderscheid, dat hunne wegen, welke te voren die van geestverwanten waren, voortaan uiteenliepen. Nicolaas, die priester was, en die reeds in 1521, tegelijk met den Augustijner prior Jacobus Præpositus, met de inquisitie in aanraking was gekomen, wist te ontvluchten. Aan Erasmus’ tusschenkomst bij

---

¹⁾ Geldenhauer, *Collectanea* [ed. Prinsen], blz. 47.

paus Adriaan VI heeft hij het te danken gehad, dat het tegen hem gevoerde proces werd gestuit; hij is ook nog wel weer in de Zuidelijke Nederlanden en zelfs in Antwerpen terug geweest ¹⁾, maar Erasmus' standpunt inzake den vrijen wil was voor hem, die reeds met Rome gebroken had, eene aanleiding om ook de Erasmiaansche richting achter zich te laten, en het reformatorisch meer „positieve" Duitschland op te zoeken; hij is rector geworden te Bremen en te Wesel, en stierf in 1550 als predikant te Blankenburg in den Harz ²⁾. — Grapheus' levensloop was geheel anders. Binnen drie maanden na zijne gevangenneming teekende hij eene herroeping zijner kettersche dwalingen ³⁾; op de Groote Markt te Brussel heeft hij deze vanaf het schavot voorgelezen; eene zelfde voorlezing volgde te Antwerpen van den kansel der O. L. Vrouwe-kerk. Met een grijzen lap, kenteeken van den ketter, voor en achter op zijne kleeding is hij daarop naar Brussel teruggevoerd, waar hij verder gedetineerd bleef; zijne goederen werden verbeurd verklaard. Eerst jaren daarna heeft hij, na herhaalde smeekschriften, verlof gekregen zich weer in Antwerpen te vestigen; hij voorzag er aanvankelijk door lesgeven in zijn onderhoud, maar later, in 1540, is hij opnieuw tot stadssecretaris benoemd, en weer tot zekere mate van welstand gekomen. Van Roomsche zijde is gezegd, dat hij verder leefde en stierf als een trouw zoon der

---

¹⁾ 5 Nov. 1523 schrijft hij uit Antwerpen aan Erasmus; zie: Förstemann und Günther, *Briefe an D. Erasmus v. Rotterdam*, in: 27. Beiheft zum *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Leipz. 1904, S. 22.

²⁾ Zie over Nicolaus Buscoducensis: De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming tot 1531*, blz. 112 vg., en de nieuwere studies van Dr. O. Clemen, *Nicolaus Buscoducensis*, achter zijn: *Johann Pupper von Goch*, in: *Leipziger Studien aus dem Gebiete der Geschichte*, Leipzig 1896, Bnd. II, Heft 3, S. 276—282, en Dr. P. Kalkoff, *Der Inquisitionsprozess des Antwerpener Humanisten Nic. von Herzogenbusch im Jahr 1522*, in *[Briegers] Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gotha 1903, Bnd. XXIV, S. 416—429. — Eene volledige bronnenopgave bij Dr. F. Pijper, *Bibliotheca reform. neerl.*, Dl. VI, blz. 386.

³⁾ Deze is afgedrukt bij Gerdes, *Scrinium antiquarium*, Gron. 1756, Tom. V, Pars I, p. 496—508, — en bij P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis neerlandicae*, 's-Gravenh. 1900, Tom. IV, p. 105—110.

Kerk, waarvan trouwens zijne rehabilitatie onverdacht getuigenis geeft. Hij stierf in 1558 ¹⁾).

Opzettelijk hebben wij den levensloop van Grapheus in tegenstelling met dien van zijn medebeschuldigde in 1522 geschetst. Behoorde Nicolaas van 's Hertogenbosch eigenlijk in het vorige hoofdstuk thuis, met Grapheus kan gevoegelijk een nieuw begonnen worden, dat het Bijbelsch humanisme van de Roomsche zijde beziet. En waar deze beiden oorspronkelijk geestverwanten waren en, naar wij — wat Nicolaas betreft met zekerheid, wat Grapheus aangaat met tamelijk groote waarschijnlijkheid, waarover beneden meer — kunnen vermoeden, ook tot op zekere hoogte gebleven zijn, daar moge dit eene aanwijzing vormen, dat de scheiding van „Protestantsch” en „Roomsch”, die de scheiding dezer twee hoofdstukken uitmaakt, vooral niet te scherp moet worden opgevat, maar met die grensverflauwing, welke voor de verschillen eener middenstrooming, als het Bijbelsch humanisme was, kenmerkend is.

Grapheus was een echt humanist. Philoloog en historicus, dichter en musicus, was hij tevens man van kunstzinnigen aard. Zijn magistratuurlijk ambt belette hem niet verzen te maken — in 1515 verscheen te Antwerpen van zijne hand een „Herdersdicht”, samen met eene „Aanklacht tegen Diocletianus ten behoeve van den Heiligen Pancratijs” — en aan de theologie te doen. In Antwerpen vervulde hij bovendien de rol van wat wij tegenwoordig zouden noemen: „geacht kunstbeschermer”; toen in 1520 keizer Karel V uit Spanje terugkeerde, had Grapheus een groot aandeel in de versiering van de stad; toen Albrecht Dürer in 1521 Antwerpen bezocht, verkeerde hij met den stadssecretaris; zij wisselden boekgeschenken, waarbij Grapheus o. a. Luther's „Babylonische Ballingschap” ontving. Zulk eene positie is teekenend voor den humanist, die het leven van de breede zijde wist te zien, met belangstelling voor alle gebieden van kunsten en wetenschappen, met waardeering voor nieuwe

¹⁾ Zie voor Grapheus' levensloop en denkbelden: Dr. F. Pijper, *Inleiding* [op I. Pupper v. Goch's *De libertate christiana*], in: *Bibliotheca reform. neerl.*, Dl. VI, blz. 2—9.

stroomingen en een open oog voor de in een verouderd verleden wortelende gebreken. Wanneer wij bedenken, dat zijn leeftijd — Grapheus was in 1482 te Aalst geboren —, en de waardigheid van zijn ambt ongetwijfeld remmend hebben gewerkt op het radikalisme van den kunstzinnigen wereldling en „vrijdenker” — men vergete daarbij de huidige beteekenis dezes woords —, dan moeten wij wel een grooten dunk krijgen van de levenskracht en den veelbelovenden bloei eener geestesstrooming, zooals die zich uitte in Grapheus' vooruitstrevende geschriften. Ter gelegenheid van den bovengenoemden terugkeer van den keizer schreef hij een gelegenheidsgedicht, opmerkelijk door een voor dien tijd inderdaad dichterlijken vorm, maar meer nog door een merkwaardigen, van de denkbeelden der renaissance getuigenden inhoud ¹⁾. Het imperatorsschap van den „Divus Carolus”, naast het pontificaat van den Christelijken opperpriester, is de herleving van het klassieke staatsideaal in toepassing op Bijbelsch-Christelijke verhoudingen. Hier zijn Dante en de Italiaansche renaissance-mannen aan het woord, die in hunne verbeelding de gouden eeuw zagen aanbrenen, wanneer weer een Romeinsch keizer wereldheerschappij zou voeren, de kleine nationale belangen — die toen niet anders dan klein en kleingeestig waren — zou buigen onder de allen behoedende, aller blik verruimende universeele macht van den ideaalstaat, de Kerk waarlijk vrij zou maken door haar te ontheffen van hare politieke rol en de daarmee samengaannde intriges, en omgekeerd van die in eigen kring souvereine Kerk de bezieling en geestelijke kracht zou ontvangen, die het voorrecht mochten zijn van de Christelijke æra boven de heidensche. Op zich zelf lag in dit ideaal evenmin anti-kerkelijkheid als verheffing van het paganisme boven het Christendom, maar veel hing er natuurlijk van af, of de nadruk gelegd werd op de vrijmaking der zuiver pontificale macht, dan wel op de inperking van de politieke beteekenis der Kerk

¹⁾ Cornelius Grapheus, *Divi Caroli Imperatoris desyderatissimus in Germaniam reditus*, Antw. 1520 [Hillenius], herdrukt in: *Bibliotheca reform. neerl.*, Dl. VI, blz. 593—604.

ten bate van het imperiaat, op de goddelijke waarheden des Evangelies, dan wel op de kritiek ten aanzien der misbruiken, welke die waarheden hadden verduisterd. En van niet minder gewicht was natuurlijk, of de beoordeeling dezer idealen was aan de mannen van humanistische vorming, waardeerende het op den klassieken gedachtengang gegrondveste idealisme en den toetssteen van Bijbelsche vroomheid, — of aan de voorstanders der onbeperkte pauselijke macht, der uitsluitend-kerkelijke wetenschap, der monachale levensidealén. Een al of niet gelukkig samentreffen van twee dezer vier mogelijkheden kon oorzaak worden, dat de voorzichtigste uitingen den inquisitorialen toorn ontketenden, of dat de vrijmoedigste en meest radikale uitspraken ongehinderd konden passeeren¹⁾. Grapheus nu heeft zijne veroordeeling niet onmiddellijk aan zijn lofdicht op 's keizers terugkeer te danken gehad, maar er is alle reden te vermoeden, dat de daarin verkondigde denkbeelden lang niet altijd in goede aarde zijn gevallen, en veler misnoegen hebben opgewekt. — Nadat in den aanhef van het gedicht windgoden en zeegeesten zijn opgeroepen om den zeeweg te effenen voor den koning der koningen; nadat Neptunus ten tooneele is gevoerd die den Scheldemonst bevaarbaar maakt, en nymphen en tritonen, die dartelen om de keizerlijke vloot; nadat beloften zijn gedaan van uitvoerig beschreven offers ter hunner eer, — na al dit, overigens niet zonder smaak ten beste gegeven, gemythologiseer²⁾, komt Grapheus tot de uiteenzetting zijner denkbeelden. De gulden vrede, de gouden eeuw, zal aanbreken waarin de wolf met het lam verkeerén zal, waarvan oudtijds de Sibyllen zongen. Eén kudde, één herder zal het zijn. Italië zal den keizer den gewijden zetel aanbieden, de Tiber noodigt hem met uitgebreide

1) Dr. F. Pijper wijst er, in de bovengen. *Inleiding, Bibl. ref. n.*, Dl. VI, blz. 591 vg., op, hoe dikwijls dergelijke beschouwingen over het pausdom zonder hinder werden uitgesproken, zooals door Adriaan van Utrecht, die als hoogleeraar te Leuven de pauselijke onfeilbaarheid verwierp, door Jacobus Latomus, die onverschillig stond tegenover de wereldlijke macht van den paus, en door Johannes Driedo van Turnhout, die hem slechts geestelijke macht toekent; vgl. de Inleidingen in *Bibl. ref. n.*, Dl. III.

2) Grapheus, *Caroli reditus*, in *Bibl. ref. n.*, blz. 596 vg.

armen en het groote Rome springt op van vreugde dat het eindelijk den wettigen koning ontvangen zal. „De paus, uit eigen beweging Petrus' voetsporen following, zal wijselijk u het ééne zwaard overreiken, u in uwe rechten latend en zichzelven tevreden stellend met den dienst van het Heilige en de taak een Herder en Vader te zijn. Hij zal de wolven weren van de schaapskooi, overal uitstrooien de zaden des goddelijken Woords, de onwetenden onderrichten, de zwakken steunen, de boozen kastijden, aan allen Christus openbaren. Dát zullen de plichten van den opperpriester zijn, zijne wapenen, zijn zwaard waarmee hij de oproerige geesten bedwingt. Maar u komt eene andere macht, een ander zwaard, u komt alles toe. Heeft eens Hercules de wereld gedragen, gij gaat Hercules te boven, want gij zult haar dragen door de kracht van uwen geest. Gij alleen zult Heer heeten van de gansche aarde”¹⁾.

Kon wat er in dit gedicht aanstootelijks voorkwam nog verontschuldiging vinden in dichterlijke vrijheid, deze omstandigheid kwam Grapheus niet ter hulpe bij de uitgave kort daarna, waarschijnlijk in den zomer van hetzelfde jaar 1520, van een „Verdedigingsschrijven” van den sterk reformatorisch gezinden Johannes Pupper van Goch, over de beteekenis der Schrift en der scholastieken. Nicolaas van 's-Hertogenbosch had hem dit geschrift gezonden, en aan dezen richtte hij bij de uitgave de voorrede²⁾. Daarin spreekt hij zijne vreugde uit over de kennismaking met dit werkje, dat zich kant tegen: „ik zou haast zeggen de sophisterij van Thomas en de verderfelijke leer”, maar dat zich zoo treffend aansluit bij „de eenvoudige leer van Christelijke wijsbegeerte”. Blijde is hij ook, dat reeds bij Pupper een zoo groote tegenstand zich openbaarde tegen de scholastiek, en met afschuw spreekt hij van „den onbeschaaf-

¹⁾ Grapheus, *Caroli reditus*, in *Bibl. ref. n.*, Dl. VI, blz. 602 vg.

²⁾ De *Epistola apologetica* van Joh. Pupper van Goch, na twee afzonderlijke uitgaven door een onbekende opgenomen in de *Fragmenta* van Pupper, is met deze herdrukt door Dr. F. Pijper in *Bibl. ref. n.*, Dl. VI, blz. 284—295; de voorrede van Grapheus ald. blz. 345 vgg.

den, barbaristischen tijd der vorige eeuw" ¹⁾). Nauwe aansluiting bij Erasmus vertoont zijne neiging, om de Schrift en de oude Kerkvaders vrijwel op ééne lijn te stellen, althans in één adem te noemen, en vooral zijn gebruiken van de typisch Erasmusiaansche uitdrukking: de oude doctores. Wij proeven den geest van Erasmus' „Aanwijzing om te komen tot de ware theologie" in eene uitlating als de volgende: „Verwerpelijk zijn zij, die de heilige oude „doctores" verzakende, de Schrift achter stellen bij Aristoteles, Averroës, Albertus en Thomas, en aan de slaapverwekkende leeringen dezer laatsten meer waarde toekennen dan aan de profeten, evangelisten en apostelen, terwijl zij alles wat niet den geest ademt van hun Aristoteles, Thomas en Holcoth kettersch, godslasterlijk en ergerlijk, voor vrome — d. i. voor bijgeloovige — ooren aanstootelijk noemen en ten vure willen doemen". „De ware, eenvoudige Christelijke wijsbegeerte, eens bijna verstikt, schijnt in dezen tijd eenigszins te herademen, ja, spoedig geheel te zullen herleven, al zijn er, die met vereende krachten haar trachten te overweldigen. Maar laten zij hun gang maar gaan, laten zij veroordeelen, verbannen, opjagen, pressen, belagen, uitdrijven, kwellen, laten zij roepen, schreeuwen, tieren, huilen, dreigen, razen, aanblaffen, grommen zooveel zij willen, zooveel zij kunnen, — zij zal niet verwrikken of verwegen, niet bezwijken, gegrond als zij is op de vaste „petra" der allerzekerste waarheid, en huns ondanks zal zij glorieus overwinnen over de gansche aarde. Mogen zij daarom aandacht wijden, tot hunne eigen beschaming, aan dezen uitnemenden verdediger der Christelijke — niet der Thomistische of Aristotelische — leer, die niet steunt op papieren gronden — zooals onlangs in mijn bijzijn een Thomist over de ware theologie durfde spreken —, maar op de naakte waarheid van het eenvoudige Woord, het verwonderlijk eensluidende gezag der Schrift" ²⁾). — Hier klinkt de hartstochtelijke toon van een ver-

---

¹⁾ Voorrede van Grapheus, in *Bibl. ref. neerl.*, Dl. VI, blz. 345.

²⁾ Voorrede van Grapheus, in *Bibl. ref. neerl.*, Dl. VI, blz. 346.

woed strijder, die aan innige geloofsovertuiging de bezieling ontleent voor vlammend betoog. En meer nog had hij te zeggen: de kennismaking met Pupper's geschriften wekte hem op het niet bij deze kleine uitgave te laten, en in het begin van het volgende jaar reeds bezorgde hij diens „Over de Christelijke Vrijheid” ter perse, met eene voorrede van zijne hand: „Cornelius Grapheus aan alle waarlijk Christelijke broeders, die streven naar de Christelijke vrijheid” ¹⁾. „Ik zou willen”, zoo zegt hij daar, „dat, gelijkerwijs de wijsbegeerte van Christus voor alle menschen bedoeld is, zij ook door bekwame en goede predikers aan allen werd vertolkt, en dat ieder belijder van den Christelijken godsdienst, die lezen kan, na het bestudeeren van een desbetreffend boekje door de verlichting des Geestes tot het begrip der Evangelische wijsheid werd gebracht. En opdat hij dan niet, weer aan zich zelf overgelaten, tot menschenlijke meeningen zou afdwalen, zou ik wenschen, dat aan de verschillende kerken geleerde „oudsten” (presbyters) verbonden waren, die op de hooge dagen het Christenvolk, met hunne boekjes bij zich, in de samenkomsten, twee malen daags, de apostolische beginselen bij wijze van preek zouden kunnen verkondigen en leeren” ²⁾. Hier vinden wij in kiem de preek-liturgiek der Protestanten in al haar eenvoud en met haar sterk leerend karakter, vrucht zoowel van het reformatorisch streven naar Bijbelsche religie, als van der humanisten waardeering voor alles wat kennis, ontwikkeling, leering betrof. Acht jaren vóór dat er van Luther's „Catechismussen” sprake is, toont Grapheus reeds de waarde te beseffen van wat wij zouden noemen: catechismus-prediking en stuurt hij reeds de samenkomst der gemeente in de richting der „leerrede”. Dit didactisch streven moge aanleiding tot bedenkingen geven, waar het immers al te gemakkelijk den weg effent voor een van het stichtelijke ontbloot rationalisme, men vergete niet, dat dit overmatig ge-

---

¹⁾ J. Pupper van Goch's *De libertate Christiana* is herdrukt door Dr. F. Pijper in: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. VI, blz. 1—255; Grapheus' voorrede ald.: blz. 35—39.

²⁾ Grapheus' voorrede bij *De lib. Christ.*, *Bibl. ref. n.*, Dl. VI, blz. 38.

wicht aan de „leering” der gemeente gehecht, zijne rechtvaardiging vond in haar schromelijke onwetendheid en barbarisme, van ouds de ervijanden van den humanist aller tijden. Iemand als Grapheus voelde zich bij alles strijder, bekamper van domheidsmacht; sterk doet hij aan Erasmus denken, hij is in deze voorreden scherp, heftig zelfs, en daarbij van den meester onderscheiden door iets onzegbaar rechtuits; hij is nog meer dan deze de strijder „sans peur ni reproche”.

Helaas, deze openhartigheid van onverbloemde kritiek bracht hem ten val. En, wij hebben reden te vreezen, dat de val dieper was dan een verlies van positie en vrijheid ooit zijn kan, dat hij de fierheid van den humanist, den ijver voor hooge idealen gebroken heeft. Een jaar na zijne smadelijke vernedering schreef hij aan den kanselier van Brabant Joannes Carondiletus, aartsbisschop van Palermo, een smeekbrief, waarin hij verlof vroeg weer naar Antwerpen te mogen terugkeeren¹⁾. Deze brief is droevig, roerend vanwege 's mans treurige omstandigheden, maar klaarblijkelijk onoprecht. Dat hij als eene verontschuldiging aanvoert te hebben geschreven vóór de plakATEN tegen Luthersche ketterij bekend waren, is eene doorzichtige onwaarheid, te verontschuldigen, maar daarom niet minder betreuenswaard. Zou Grapheus niet geweten hebben, dat zijne ketterij geen „Luthersche” was? Het aangrijpende van het „de profundis” van den brief, getuigend van de bittere ellende door de inquisitie ook over onschuldige vrouw en kinderen gebracht, wordt nog overtroffen door het slaafs-gedweë in de houding van den eertijds zoo strijdbaren held, die nu klaagt, dat hij de gewraakte voorrede „meer uit onvoorzichtigheid dan uit zondige neiging” geschreven heeft²⁾. De houding van dezen boeteling dringt de gedachte aan eene derde verklaring, die van gehandeld te hebben uit innige geloofsovertuiging, wel ver

---

1) De brief is afgedrukt in: *Bibl. ref. n.*, Dl. VI, blz. 257—263; vgl. de *Inleiding* van Dr. F. Pijper op Pupper's *De lib. Christ.*, ald., blz. 7 vg. Eene vertaling is te vinden bij Brandt, *Historie der Reformatie*, Amsterdam 1677, Dl. I, blz. 71—79.

2) Grapheus' brief aan Carondiletus, *Bibl. ref. n.*, Dl. VI, blz. 71.

op den achtergrond! — Hetzelfde valt te zeggen van een „klaagzang”, door Grapheus uit de gevangenschap tot Geldenhauer gericht ¹⁾. Het gedicht treft door het groote leed waarvan het spreekt, en door een diep godsdienstigen toon, maar wekt ook de gedachte aan eene zekere kruiperige vleierij. Het voegt ons niet een oordeel uit te spreken over het al of niet oprechte in Grapheus’ herroeping en in zijne geloofsovertuiging daarna, maar wel wagen wij te zeggen, dat die geloofsovertuiging voor den prijs van humanisten-fierheid, van idealistischen moed, bijna aan overmoed grenzende, is gekocht.

Zou later de oude durf in Grapheus nog weer eens wakker zijn geworden, de lust tot onverholen kritiek hem te machtig zijn geweest? Wij zouden het haast vermoeden uit een brief van Erasmus, in 1529 aan hem uit Bazel geschreven, waarin deze zijn oordeel uitspreekt over een gedicht, dat Grapheus hem blijkbaar met verzoek om eene begeleidende voorrede had toegezonden. Erasmus kon hier niet aan voldoen, „in de eerste plaats”, zoo schrijft hij, „omdat het gedicht zeker geen onverdeelden lof zal inoogsten; in de tweede plaats, omdat het velen kwaadwilligen koren op den molen zal zijn, wat voor u wel eens minder goede gevolgen zou kunnen hebben”. Wie die „kwaadwilligen” zijn, kunnen wij eenigszins opmaken uit Erasmus’ volgende woorden: „Uwe omstandigheden doen mij, die zelf in dergelijke moeilijkheden verkeer, leed. De verdorvenheid van sommige monniken heeft dezen storm ontketend, maar ik vrees, dat nu een ander soort monniken het hoofd opsteekt, dat veel gevaarlijker is” ²⁾. Het was de tijd der „pseud-evangelici”, en een zingen van Grapheus op de oude wijs was toen zeker nog minder geraten dan acht jaren tevoren. De toon van Erasmus’ schrijven is overigens welwillend en waardeerend; zij waren tenslotte, de een langs geleidelijken weg,

¹⁾ *Cornelii Graphei ad Deum Optimum querimonia, in carceris angustia non sine lacrymis effusa*, in: *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Leiden 1835, Dl. VI, blz. 153—167, met inleiding door L. J. F. Jansen. Herdrukt in P. Fredericq, *Corpus documentarum inq. neerl.* Tom. IV, p. 152—156.

²⁾ Erasmus aan Grapheus, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1162^{A—C}.

de ander door een plotselingen ommekeer, voor welks gevolgen de tijd allicht eenig tegenwicht had gebracht, weer tot elkaar gekomen. Geestverwanten waren zij op kerkelijk-godsdienstig gebied; als later, in 1534, Erasmus een „particulier secretaris” noodig heeft, vraagt hij Grapheus er een voor hem op te sporen, want met de Duitschers kan hij niet terecht; de gezochte moet Latijn kennen, niet „bijgeloovig” zijn en vooral niet „den secten zijn toegedaan”¹⁾; Grapheus schreef dan ook tegen de „secten”; in 1535 verscheen van hem een geschrift tegen de Wederdoopers²⁾. Maar de geestverwantschap heeft zich ook op humanistisch gebied niet verloochend; in 1529 schreef hij eene grammatica van de verbuigingen en vervoegingen³⁾, in 1541 een „Handboek voor den Christelijken vorst en magistraat”, door den titel alleen reeds aan Erasmus herinnerend⁴⁾; bewijzen, dat het humanisme in Grapheus niet was tenondergegaan, al was het van aard en richting veranderd. Bewijzen ook, dat in de Roomsche-Katholieke wereld voor een humanist plaats bleef, al was het, evenals trouwens aan de overzijde, eene meer bescheidene dan die, waarop zij in eene vorige periode rechten deden gelden.

Eene plaats, maar eene bescheiden plaats. De Roomsche Kerk heeft in de Nederlanden het humanisme niet vernietigd — al telde zij onder hare leden ijverige bestrijders, die ongetwijfeld op die vernietiging aanstuurden —; zij heeft zelfs het Bijbelsch humanisme niet zonder meer toegang geweigerd of uitgedreven, maar het integendeel, zij het ook in eenigszins gewijzigden vorm, in zich opgenomen. Wie zou willen beweren, dat de Roomsche Kerk het leven-brengend Bijbelsch humanisme voor het oude barbarisme verloochend heeft, zou blijk geven van

---

¹⁾ Erasmus aan Grapheus, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1491^F—1492^A.

²⁾ C. Grapheus, *Monstrum anabaptisticum, rei Christianae perniciem*, Antw. 1535.

³⁾ C. Grapheus, *Coniugandi et declinandi regulae*, Antw. 1529.

⁴⁾ C. Grapheus, *Enchiridion Principis et Magistratus Christiani*, Col. 1541.

grove miskenning van de beteekenis, die het ook voor, en in de Roomsche Kerk heeft gehad. In de eerste decaden der zestiende eeuw was de Leuvensche hoogeschool, evenals trouwens voor en na, het centrum van Roomsche cultuur in de Nederlanden, en de mannen, die daar het parool uitgaven, waren niet altijd vijanden van een Bijbelsch humanisme, en dientengevolge dikwijls belijders eener theologische leer, die na Trente minder oorbaar was, maar daarvóór niet om ruimte behoefde te vragen. Zij waren er natuurlijk van allerlei richting en kleur; Erasmus ondervond in Leuven van hooggeplaatste zijde waardeering en vriendschap, en ging om met den lateren paus Adriaan, terwijl de Karmeliet Nicolaas van Egmond van de kansels dierzelfde stad tegen hem fulmineerde; hij verkeerde met de professoren der universiteit, had groot aandeel in de vestiging van het tengevolge van Busleiden's legaat gestichte „college der drie talen”, terwijl hoogleeraren als Latomus en Tapperd Egmond's ambtgenooten, in allen geval medestanders waren bij het werk der inquisitie. Leuven bood hem jaren lang een verblijf voor niet onverdachte studie, en bedreigde hem tevens met zooveel gevaar, dat hij het ten slotte raadzaam oordeelde de stad voor goed te verlaten. Leuven's houding tegenover Erasmus, deels beschermend, deels waardeerend, deels bestrijdend, is teekenend voor de rol door Rome tegenover het Bijbelsch humanisme gespeeld. Is het te verwonderen dat dit laatste, onder zoo wisselenden, maar steeds machtigen invloed, wijzigingen ondervond in aard en beteekenis?

Als een der eerste Leuvensche toonaangevers in de humanistische beweging noemen wij hier den theologischen hoogleeraar Jacobus Latomus. Niet omdat zijne beteekenis als humanist zoo groot was; het ware zelfs verdedigbaar hem onder de anti-humanisten te scharen. Maar ondanks zijn steeds toenemend verzet tegen de nieuwe richting was hij zoozeer van hare denkbeelden doortrokken, dat hij als een vertegenwoordiger van den uitersten rechter vleugel bij de aanhangers mag worden meeggeteld, temeer waar hij eene der verschillende houdingen ver-

persoonlijkt, die de toenmalige Roomsche wereld tegenover het humanisme aannam.

Jacobus Latomus (Masson), de oudere, ter onderscheiding van zijn jongeren neef en naamgenoot, werd in 1475 te Cambron in Henegouwen geboren. Aan de Parijsche universiteit werd hij doctor in de vrije kunsten; Johannes Standonck riep hem in 1504 naar Leuven als rector van het door hem gestichte en zijn naam dragende bursale college voor arme studenten. In Leuven heeft hij o.a. de lessen van Adriaan van Utrecht gevolgd, werd er in 1510 lid van de faculteit der letteren, en in 1519, tegelijk met Rieuwerd Tapperd, doctor in de theologie. In 1535 werd hij gewoon hoogleeraar in de theologische faculteit en kanunnik van St. Pieter. Hij stierf in 1544; over zijn dood en den laatsten tijd van zijn leven hebben wonderlijke verhalen de ronde gedaan, welke waarschijnlijk deze kern van waarheid bevatten, dat wroeging en gewetensangsten hem zijn levenseinde moeilijk hebben gemaakt. Men heeft deze kwellingen in verband gebracht met de door zijn toedoen gevelde vonnissen in ketterprocessen. Inderdaad is hij meermalen, en op felle wijze, tegen kettters opgetreden in zijne qualiteit van inquisiteur, o.a. tegen Jacobus Praepositus in 1521, tegen Nicolaas van 's Hertogenbosch en Grapheus in 1522, tegen Vos en Van den Esschen, in 1523, samen met andere hoogleeraren, zooals Tapperd, of met de min of meer tot den universitairten kring behoorende ordegeestelijken Eustachius van Zichem en Nicolaas van Egmond. Latomus vervulde overigens meer de rol van „theologisch adviseur”, dan van inquisiteur. Tengevolge van het door hem geïnstrueerde proces tegen den naar de Nederlanden gevluchten Engelschen Bijbelvertaler William Tyn-dall, werd hij met dezen in eene schriftelijke polemiek gewikkeld, in 1527. Hierin komt echter veel meer eene toegevende, ja zelfs weifelende, dan eene onverzoenlijke houding voor den dag ¹).

---

¹) Zie over Latomus de „Inleiding” door Dr. F. Pijper in: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 9-39, 86-110.

Dat oorspronkelijk Latomus' naam in humanistenkringen met zekere onderscheiding genoemd werd, moge blijken uit het getuigenis van niemand minder dan Erasmus. Nog toen Latomus reeds openlijk tegen de door Erasmus gehuldigde Bijbelsch-humanistische opvattingen in verzet was gekomen — waarover beneden meer —, schreef de laatste, hoe moeilijk hij er toe komen kon den strijd met hem aan te binden, daar hij tevoren „aan Gratiën noch Muzen een vreemde scheen; ik weet niet welke booze geest de schuld draagt, dat onze vriendschappelijke verhouding een einde nam”¹⁾. En in den brief, dien Erasmus in hetzelfde jaar tot de Leuvensche theologen richtte, zeide hij: „Ongaarne raak ik verwijderd van Latomus, zoowel vanwege diens geleerdheid, welke geenszins te verwerpen is, als om zijne betrekking tot de bevallige Muzen”²⁾. Toch was het een door Latomus ingenomen standpunt hetwelk in zekeren zin vijandschap tegenover „de Muzen” beteekende, waardoor Latomus van Erasmus en van het humanisme verwijderd raakte, namelijk zijne houding inzake de beoefening der Bijbelsche grondtalen door den theoloog, zich uitende in zijn geschrift „Over de drie talen en de inrichting der theologische studie”, in 1519 verschenen. Dit was, hoewel niet rechtstreeks, tegen Erasmus gericht, of liever, tegen de door dezen voorgestane denkbeelden over Bijbelstudie volgens de grondtalen. De beginselen door Erasmus in zijne „Aanwijzing of beknopte methode om te komen tot de ware theologie” neergelegd, waren nader uitgewerkt door den Leipziger hoogleeraar Petrus Mosellanus, die er als 't ware een begin van uitvoering aan had gegeven door de inaugureele rede waarmee hij in 1518 zijn hoogleeraarsambt had aanvaard. Dat van uit Leuven een protest kwam, vond voor een niet gering deel zijne oorzaak in den opgang, dien het „drietalenstelsel” ook daar maakte, met name door de oprichting in 1518 van Busleiden's stichting: het „Collegium

---

¹⁾ Erasmus aan Petrus Barbirius, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 655^c.

²⁾ *Erasmus Theologis Lovaniensibus*, t. z. p., 674^p.

Trilingue" ¹⁾. Maar dat het juist Latomus was, die tegen Mosellanus' meeningen protest aantekende, is minder goed verklaarbaar, ja, er ligt iets tragisch in, dat de omstandigheden hem brachten tot een optreden, hetwelk eigenlijk maar half met zijne inzichten strookte. Om van harte tegen Bijbel- en talen-studie los te branden, daartoe waren anderen, minder ontwikkeld, meer bekrompen, minder humanist, meer barbarist, beter geschikt geweest dan hij, die toch. ook blijkens zijn strijdschrift, aan den geest van het Bijbelsch humanisme verre van vreemd was. Juist daarom vooral is zijn geschrift zoo merkwaardig, omdat het blijken geeft hoe ook tegenstanders den invloed van het bestredene hadden ondergaan.

Latomus kleeft zijne uitspraken in den vorm van een dialoog tusschen een „scholasticus" en een „humanist" ²⁾. Teekenend is al aanstonds de inleiding. Met vreugde en met smart tevens ziet Latomus de herleving der vrije kunsten. De vreugde is om de vrucht van wetenschappelijk inzicht en van goeden smaak; de smart „omdat niet weinig beroemde mannen zóó overmatig sommige studiën begunstigen, dat zij andere, die door den tijd hunne waarde bewezen hebben, er om gaan verwerpen, en dat niet tersluiks, maar door middel van openlijk uitgegeven en verbreide boeken, waarin zij de scholastieke richting aan de universiteiten veroordeelen, en hare leeraars om eenvoud en nuchterheid van stijl versmaden" ³⁾. Latomus doet het voorkomen, alsof juist de philologen, door hun aandacht aan de talen gewijd, aan de beteekenis der Schrift voorbij waren gegaan, het oude verwijt van oppervlakkigheid, waaraan nog nooit eenige kritische school ontkomen is. De scholasticus, den tegenstander in het nauw willende drijven, vraagt onnoozel-weg: „Is 't waar dat God zijne wijsheid en wet aan bepaalde

¹⁾ De opening van het „Collegium Trilingue" als erkende universitaire instelling dagteekent eig. eerst van 1520, maar de lessen in de drie talen, ingevolge Busleiden's testament, waren reeds in 1518 begonnen.

²⁾ *De trium linguarum et studii theologici ratione dialogus*, herdrukt door Dr. F. Pijper in: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 41—84.

³⁾ Latomus, *De trium linguarum dialogus*, in: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 43 vg.

letters of teekens heeft gebonden, zoodat men, de taal kennende, de verborgen wijsheid Gods zou omvatten?" De humanist vliegt er in: „Zeker heeft hij ze er aan gebonden; zegt Christus niet dat geen tittel of jota voorbij zal gaan, en dat de Schrift moet worden doorzocht?" Nu kan scholasticus de mooie rol spelen: „Terecht, zoo doen wij, gelijk waarheidzoekers betaamt. Maar: wees consequent, geen kennen de taal beter dan schriftgeleerden en farizeën; waarom begrijpen zij wet en profeten dan niet het best?"¹⁾ Men voelt hier, Latomus is niet bepaald de barbarist; de wijze waarop hij tegenstanders de verkeerde meening in de schoenen schuift bewijst, dat de rechte hem geenszins vreemd is. Overeenkomstig niet geringen eerbied voor het gezag der Schrift is trouwens Latomus' vrijzinnige beschouwing over de verhouding van Kerk, concilie en paus tegenover het Evangelie, waarbij hij, bij monde van den scholasticus, de eersten bij het laatste ten achter stelt²⁾. Wij kunnen ons eenigszins begrijpen dat voor mannen van ernstige vroomheid, zooals Latomus er ongetwijfeld een was, de studie der Bijbeltalen een ietwat wrangen bijsmaak zal hebben gekregen door de levendige belang-

¹⁾ Latomus, *De trium linguarum dialogus*, in: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 56 vg.

²⁾ Latomus, *De trium linguarum dialogus*, in: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 57: „Sancta ecclesia catholica evangelio sensum suum non auffert, nec imponit, sed evangelium legens evangelii sensum refert et sequitur. . . Lex enim evangelica ipsius Papae, concilii vel ecclesiae voluntate non ducitur. sed ducit, non regitur, sed regit, non sequitur, sed praecedit". — Toen in 1550 Jacobus Latomus, de jongere neef van den hier besprokene, diens verzamelde werken uitgaf, verontschuldigde hij zich in de voorrede min of meer over het (toen reeds) verouderde dogmatische standpunt van den auteur, en deelde mede sommige plaatsen te hebben verbeterd naar de door dezen zelf gemaakte aantekeningen ten dienste eener herziene uitgave. De hier aangehaalde plaatsen evenwel, als mede de beneden volgende over „het in de harten geschreven evangelie" komen in de her-uitgave onveranderd voor (*Jacobi Latomi sacrae theologiae apud Lovanienses pro || fessoris celeberrimi opera, quae praecipue adversus horum || temporum hereses eruditissime, ac singulari || iudicio conscripsit, ab innumeris vitiis, quibus || scatebant, diligenter repurgata, Lovanii || Excudebat Bartholomeus Granus suis impensis, petri || Phalesii ac Marsini Robarii, Anno || M.D.L. Julii XXIX || Cum gratia et privilegio caesareo [geschreven titel]. — Exemplaar in de universiteitsbibliotheek te Amsterdam. — Bedoelde plaatsen: ald., f° 160 v°, 163 r°).*

stelling van lieden, die op zijn best het Evangelie zaak van tweede-rangs-beteekenis achtten naast de alles beheerschende talenkwestie. Zijn standpunt gedeeltelijk uit reactie tegen een Bijbelsch humanisme, dat wel humanistisch maar geenszins Christelijk was, verklarend, kunnen wij sympathie voelen voor overigens eenzijdige opmerkingen als deze: „dat het wezen des Evangelies niet in de letterteekens van eenige taal begrepen is”, „dat de allereersten, die het Evangelie aannamen, dit deden met hun hart, en niet met de letters van eenigerlei taal”, „dat in de vraagstukken van het Evangelie het laatste woord is aan dát Evangelie, hetwelk in de harten der geloovigen geschreven staat, aan welken maatstaf onze vier geschreven Evangeliën zijn getoetst”. Nietwaar, uit deze woorden klinkt niet de barbaristische geest van den anti-humanist; de inquisiteur spreekt hier veeleer als een zuiver Protestant. Ja, hij handhaaft zijn beroep op het „testimonium Spiritus Sancti” met meerdere standvastigheid en consequentie, en met beter begrip van wat hij aan zijne geestelijke voorouders der niet-christelijke oudheid verschuldigd is, dan menig Protestant van later, die Erasmus’ geest uitbande om eene nieuwe — maar bij de oude vergeleken beslist minderwaardige — scholastiek binnen te kunnen halen. Hoort hem zeggen: „Evenals in menschelijke kunsten en wetenschappen het laatste woord is aan het natuurlijke licht der rede, door hetwelk de groote voorgangers de grondregelen leerden kennen — ’t zij omdat de rede de schemata aller dingen, aan de primaire ideeën der goddelijke rede beantwoordend, in zich bevat, gelijk Plato dit voorstelt, ’t zij omdat de rede gedreven wordt om alles aan te grijpen en van alles den invloed te ondergaan —,.... zoo bevat het licht der genade — of hoe men anders datgene noemen wil waardoor het redelijk schepsel het deelgenootschap in de goddelijke natuur ontvangt, hetwelk hem door aanneming tot kind, erfgenaam, burger van het Godsrijk verheft — „virtualiter” de Evangelische waarheid, in den eenen mensch klaarder, in den anderen meer verduisterd, in sommigen latent, in anderen meer ontwikkeld” ¹⁾. Hoe juist weet Latomus

¹⁾ Latomus, *De trium linguarum dialogus*, in: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz. 65.

het vóór zoowel als het tegen én van de humanistische én van de scholastieke theologie in het licht te stellen, wanneer hij eene „corporalis” en eene „spiritualis theologia” onderscheidt, de eene exoterisch, de andere esoterisch, de eerste met Chrysostomus, de tweede met Origenes als voorganger; de eerste soort wijdt aandacht aan talenstudie en rhetorica, de tweede aan de scholastiek. In Augustinus, zegt Latomus, zijn beide vereenigd; het, door hem als voorstander der tweede soort daarin gevoelde tekort wil hij zien goedge maakt door dagelijksche Bijbellectuur ¹⁾. Waarlijk, een Erasmus, de vrijwat dankbaarder rol van voorstander der eerste soort vervullende, heeft nimmer zóó veel juist theologisch gevoel en zooveel objectiviteit in waardeering getoond, als deze humanistische talenbestrijder.

Het is zoowel voor Latomus als voor het Bijbelsch humanisme jammer geweest, dat de storm, die van links tegen zijn geschrift opstak, hem dreef om steeds verder te gaan in de richting welke hij daarin, gedeeltelijk onopzettelijk, gekozen had. Bij de voorstanders van het humanisme kon het geen genade vinden, ook onder die in Leuven wekte het afkeuring; Erasmus schreef eene „Verdediging”, waarin hij de bedoeling van de aanhangers der nieuwe richting nader omschreef ²⁾. En met hun oordeel verbond zich kort daarna dat der Luthersch-gezinden, toen Latomus, na Luther's veroordeeling in 1519 door de faculteiten van Keulen en Leuven, op eigen gelegenheid het Roomsche standpunt nader ging bevestigen door in 1521 een strijdschrift tegen Luther te richten, waarin hij uitdrukkelijk de rechtvaardiging door het geloof bestreed. Het strijdgewoel heeft hem daarna steeds meer naar de Roomsche zijde gedrongen; voor het humanisme raakte hij verloren, maar op theologisch gebied vond hij eene gelegenheid tot krachtsontplooiing in het kamp der contra-reformatie. De geëerde positie, die hij daar voortaan innam, kostte hem echter de vriendschap en waardeering van de zijde der Bijbelsche

¹⁾ Latomus, *De trium linguarum dialogus*, in: *Bibl. ref. neerl.*, Dl. III, blz 67—70.

²⁾ *Erasmi Roterodami Apologia refellens suspiciones quorundam dictantium dialogum D. Jacobi Latomi de tribus linguis et ratione studii theologici conscriptum fuisse adversus ipsum*, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. IX, 79—106.

humanisten, die eens hadden gemeend hem tot de hunnen te mogen rekenen. Erasmus schreef in 1520: „De hoogeschool hier lijdt aan ongeneeslijken waanzin; Atensis is dood, maar nog hatelijker is het optreden van Egmond en Latomus, den blinde en den lamme” ¹⁾. En met de jaren is de stemming niet verbeterd; in 1525 scheef hij: „Wat behoefde Latomus mij in zijne „Dialogen” met hatelijke aardigheden voor den gek te houden, meer als een hansworst dan als een theoloog optredend?” ²⁾ Erasmus’ oordeel moge aan Latomus niet ten volle recht hebben gedaan, het geeft ons vrijheid om zijne verdere geschriften, grootendeels van theologische, anti-reformatorische strekking, te laten liggen en de beschouwing van den Bijbelschen humanist te besluiten.

Dat de officieele positie, die Latomus te Leuven bekleedde, en waardoor hij, meer misschien dan aanvankelijk zijne bedoeling was, overtuigingen tot de zijne maakte, die den hoogleeraar beter pasten dan den literator, — hem voor de beoordeeling door het nageslacht niet gunstig is geweest, kunnen wij gemakkelijk inzien, wanneer wij naast hem stellen zijn vriend en geestverwant Alardus van Amsterdam. Hunne meeningen inzake letteren en theologie zullen waarschijnlijk niet zoo ver uit elkaar hebben geloopt, en toch is de humanisten-naam van Alardus vrij wat zuiverder aan ons overgeleverd dan die van Latomus. Maar Alardus, hoe nauw zijne betrekkingen tot Leuven waren, heeft daar nimmer eene officieele plaats ingenomen, en is allicht vrijer geweest in het bewandelen van den weg, die het meest met zijne inzichten overeenkwam.

Zóó vrij is hij geweest, dat, door het ontbreken van officieele betrekkingen tot instellingen en personen, en, dientengevolge,

---

¹⁾ Brief van Erasmus aan Jodocus Jonas, bij A. Horawitz, *Erasmiana*, in: *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Classe*, Wien 1879, Bnd. 95, S. 598 fg. — De hier genoemde Atensis is Jean Briard, hoogleeraar en kanselier der universiteit van Leuven, geboren te Ath, gematigd bestrijder van Erasmus (vgl. F. Nève, *La renaissance des lettres et l'essor de l'érudition ancienne en Belgique*, Louvain 1890, p. 84).

²⁾ Brief van Erasmus aan Bedda, in zijne *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 868^a.

van feiten en data, hij den belangstellenden nakomeling de kennis van zijn persoon en leven uiterst moeilijk heeft gemaakt. Zijn levensloop is vrijwel in duister gehuld, en met zekerheid valt maar weinig over hem te zeggen. Hij is geboren in 1491 en heeft zich reeds jong op de studie der letteren toegelegd¹⁾; Willem Hermansz. van Gouda moet toen een zijner leermeesters zijn geweest, waarschijnlijk tijdens diens tweede verblijf in Haarlem, omstreeks 1501²⁾. Ongeveer in de jaren van 1511—1513 bekleedde hij eene leeraarsbetrekking aan de Latijnsche school te Alkmaar³⁾; hij heeft ook in latere jaren daar nog wel eens vertoefd, misschien wel bij zijn vroegeren leerling Nannius, toen rector aan de Alkmaarsche school. Afwisselend vertoefde hij later in verschillende steden, als Leuven, Keulen, Utrecht, maar in Leuven schijnt hij wel zijn hoofdverblijf te hebben gehad; daar is hij ook gestorven, waarschijnlijk in 1544, en begraven⁴⁾. Aan de Leuvensche hoogeschool is hij als „privaat-docent” verbonden geweest; in 1520 kreeg hij daar aanzegging zijne voordrachten over een grammaticaal werk van Erasmus te staken. Hij heeft een groot aantal werken geschreven; hoewel daarin de theoloog meer aan het woord is dan de humanist, behoeven wij aan den naam, dien hij in humanistische kringen had, niet te twijfelen; daarvoor staan ons borg de betrekkingen, waarin hij stond tot de toonaangevers van het humanisme, de ijverige

---

1) Dit blijkt uit het onderschrift bij zijne beeltenis in zijne *Dissertatiuncula tres* (volledigen titel zie ben.), D 5 r°, „anno aetatis 50”; het geschrift is van 1541.

2) Brief van Alardus aan Erasmus, van 1516, in Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1561^A; vgl.: Allen, *Opus epistolarum Erasmi*, Tom. I, p. 128.

3) Brief van Alardus aan Rescius, bij: Agricola, *Opera* [ed. Alardus], Tom. II, p. 171; vgl. Van Gelder, *Lat. School te Alkmaar*, blzz. 88 vg., 130.

4) Als zijn sterfjaar worden opgegeven 1541, 1544 en 1551. Het eerste is zeker verkeerd, daar Alardus in 1542 nog in leven was (vgl. den brief van hem aan Melchior Novesianus van febr. 1542, bij S. A. Gabbema, *Illustrium et clarorum virorum epistolae*, Harlingae 1669, p. 96 sq.); voor het laatste (o. a. bij De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming tot 1531*, Dl. I, blz. 32) vond ik nergens eenigen grond. Het tweede wordt o. a. aangenomen door Brandt, Foppens en Horawitz.

studie der Ouden, waarvan zijne brieven getuigen ¹⁾, en, niet het minst, de arbeid, dien hij gegeven heeft aan de uitgave en gedeeltelijke commentarieering van de werken van Agricola.

Zijne zorg voor eene uitgave van de werken van dezen laatste zou men in zekeren zin zijn levenswerk kunnen noemen, en hij zelf heeft haar ongetwijfeld als zijne voornaamste roeping beschouwd. Hoe hij haar getrouw is geweest bewijst de kostbare uitgave, die zoowel voor Alardus zelf als voor Agricola eene eerezuil vormt. Tijd, moeite en geld heeft hij er voor over gehad, ja, zijne persoonlijke veiligheid en zijn leven stelde hij er voor in de waagschaal. Agricola's jongste biograaf heeft eene levendige schildering gegeven van Alardus' moeitevol streven om de hooggewaardeerde, overal verspreide stukken van Agricola's werk op te speuren en te verwerven, een streven vol teleurstellingen, maar die hem ten slotte ruimschoots werden vergoed door de innige vreugde den vereerden meester voor velen te doen leven en de zaak der letteren te dienen ²⁾. Reeds als jonge man te Alkmaar doceerend is hij begonnen met het ijverig verzamelen van alles wat tot de geschreven nalatenschap van Agricola behoorde; Barbara, de dochter van Antonius Liber van Soest, den vriend van Agricola, bezat werken van den beroemden man uit haars vaders nalatenschap, en Alardus kocht ze haar gaarne af ³⁾. Dat was omstreeks 1512. Zeven en twintig jaren later, in 1539, verscheen de groote uitgave, in twee deelen, van Agricola's verzamelde werken, en die jaren daartusschen zijn één periode van zoeken en vinden, van teleurstelling en voldoening, maar altijd van toewijding geweest. Wat getuigt het van liefde voor de humanistische ideeën, maar ook van kracht in die ideeën zelve!

Alardus was geestverwant van Agricola, en toch was zijn humanisme ook weer wat anders. Zijne geschriften bewijzen

---

¹⁾ Vgl.: A. Horawitz, *Erasmus von Rotterdam und Martinus Lipsius*, in: *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Classe*, Wien 1882, Bnd. 100, S. 665—779, pass.

²⁾ Dr. H. E. J. M. van der Velden, *Agricola*, blz. 18—25.

³⁾ Vgl. boven, blz. 69.

dat hij, levende in een anderen tijd, den invloed van dien tijd ondergaan heeft. Willen wij hier een naam noemen, dan moet het weer zijn die van Erasmus. Zijn humanisme is een van Bijbelschen aard; als echt kind van zijn tijd houdt de theologische belangstelling hem vast, die hem dan doet uitzien in de richting der Roomsche Kerk. Maar fel anti-reformator als hij is, verloochent hij toch zijn humanisme niet, en zijne theologische beschouwingen vertoonen de kleur, die voor zooveelen zijner kerkelijke medestanders zoo afstootelijk was. Het is mede door zijn optreden, dat die kleur ook in het oog dezer laatsten tenslotte meer behagen vond. En Alardus mocht meer zeggen dan Erasmus; de verdenking van onrechtzinnigheid schijnt op hem minder zwaar gerust te hebben dan op zijn grooten geestverwant, al verschilden hunne inzichten niet zoo veel. Bij Alardus vertoont zich hetzelfde als bij zoovele mannen van wetenschap en beschaving in dien theologiseerenden tijd: de theologie verdringt min of meer het humanisme, maar dit laatste vindt dan in Bijbelstudie, en, dientengevolge, in Bijbelsche theologie zijn gebied van wel beperkte, maar niettemin ongestoorde machtsuitoefening. Alardus vertoont de trekken van den ketterbestrijder; voor de vraag gesteld: voor of tegen de nieuwe leer, zou hij zonder aarzeling „tegen” hebben gezegd — Erasmus zou allicht het weinig positieve van zijn antwoord in een breeden, wél gestyleerden volzin verborgen hebben —, maar zijn „tegen” zou de onuitgesproken verklaring hebben ingehouden: op Bijbelsche gronden. Duidelijk blijkt dit uit een in 1539 verschenen geschrift tegen de ketters¹⁾. Aan deze uitvoerige, op den grondslag van

---

1) *Haeretici de || scriptio, eaque iuxta omneis || locos Rodolphi Agricolae de Inventione dialectica, com || pendio explicata, commodisque; et brevibus veterum te || stimoniis pertractata per Alardum Aemstelredamum, || E quibus inter ipsa collatis, paratum est colligere, quid || sit respondendum ad thesin, id est, consultationem illam || cognitu perquam necessariam: an principum leges || recte implorentur adversus hostes fidei, modo id || fiat animo corrigendi, non studio vindicandi. || Item: an haeretici pertinaces sint capi || te plectendi atque adeo exu || rendi, Salongiacy apud Joannem Soterem, || MDXXXIX. || Cum gratia et privilegio.* — Formaat: klein in-8° [het laatste vel is defectief]. Letter: Romeinsch. Ongepagineerd. Signatuur: A 1j—k 4. — Het werk staat als

Agricola's dialectiek opgetrokken verhandeling, is een opdrachtschrijven toegevoegd aan Nicolaas Cannius, rector der Leuvensche Ursulinen, waarin Alardus zegt, hoe hij zijn uiterste best heeft gedaan dit netelige onderwerp zonder vooringenomenheid en boosheid te behandelen, opdat allen, die zich tegen de ketters keeren, mogen bedenken, dat zij „vermaners zijn, geen lasteraars, aanwijzers, geen rechters, doctores, geen sycophanten, die het geloof moeten bewaken, maar niet, onder voorwendsel het geloof te verdedigen, de tyrannie mogen inhalen. Mochten allen er van overtuigd willen zijn, dat ik niet de personen haat, maar de dwalingen”¹⁾. Dit nu klinkt echt Erasmiaansch; het „aanwijzers, géén rechters” dat herhaaldelijk bij Alardus voorkomt is letterlijk van Erasmus afkomstig²⁾. Hoewel over het geheel goed-Roomsch, hebben ook zijne zuiver theologische geschriften eene neiging tot vrijzinnigheid, die toont dat de schrijver tegelijk met de humanistische denkbeelden iets van het kettersche zuurdeeg tot zich genomen heeft. In een bundeltje met drie verhandelingen tegen de grondstellingen der nieuwe leer komt dit hier en daar voor den dag³⁾. Het eerste stuk, over de erfsonde, is over het geheel overeenkomstig de kerkleer, ja, zuiver,

---

n° 2 in een achttiende-eeuwschen verzamelband: *Alardi Amstelodamensis Dissertatio de S. S. Eucharistiae Sacramento adversus Sacramentarium venena cum Precatione Confessoria, Item Descriptio Haeretici etc, Item Dissertatiunculae tres contra hereticos, Item varia alia opuscula*. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leuven.

¹⁾ Alardus, *Haeretici descriptio*, i 5 v°.

²⁾ Vgl. Erasmus' veelgelezen voorreden bij de uitgave van het Nieuwe Testament: *De duabus editionibus* (IV et V) *Novi Testamenti pio lectori, capita argumentorum*, in: *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. VI, *** 3 r°.

³⁾ *Disserta || tiunculae tres || breves de pernecessariis, contra || praecipuum fundamentum hu || ius temporis haeticorum, per || Alardum Aemstelredamum.* || [Volgt als inhoudsopgave:] *Prima de peccato originali ex Adam.* || *Secunda, de iustificazione per Christum.* || *Tertia de iustorum operibus et meritis.* [op f° D 4 v°:] Antwerpiae || Antonius Dumaëus excudebat. || An. M.D.XLI. [Op de voorl. blz. (D 5 r°) eene houtsnede van Alardus, „anno aetatis 50”, met een gedicht van hem en zijn zinspreuk.] — Formaat: klein-in 4°. Letter: cursief Romeinsch. Ongepagineerd. Signatuur: A II—D II. — Exemplaar, in denzelfden verzamelband als het bovengenoemde werk, in de universiteits-bibliotheek te Leuven.

na-Tridentinisch; de „concupiscentia” of „de neiging tot het kwade” rekent hij in de wedergeborenen niet als zonde, maar als zondestraf¹⁾; zonde en zonden worden vrijwel gelijk gesteld; de doop delgt zelfs de eigenlijke concupiscentia, zoodat daarna de „zonde” niet meer is dan een „kwaad in den wedergeborene”²⁾. Wij hebben hier de echt Augustijnsch Roomsch-sacramenteele opvatting, met neiging tot Pelagianisme. Minder gangbaar, uit Roomsch gezichtspunt beschouwd, zijn de twee andere stukken, over de rechtvaardiging en de verdiensten, waarin eene groote plaats aan de bespreking van het Mis-sacrament is gewijd. Hier treffen wij aan dat zwevende, onbepaalde, dat het meest aan Erasmus, maar soms zelfs aan Luther voor 1520 doet denken. Het herhaalde beroep op het onontkoombare: „dit is mijn lichaam” neemt niet weg, dat nergens uitdrukkelijk de transsubstantiatie genoemd wordt, dat eigenlijk nergens gesproken wordt van het directe lichaam van Christus, maar meer van eene soort „unio mystica” in de elementen des sacraments. Een woord als het volgende: „Waarom zou God niet aanwezig kunnen zijn op het altaar, wanneer hij toch ook was tusschen de cherubs op de ark”, is geen steekhoudend Roomsch argument, evenmin het volgende, naar de ubiquiteitsketterij riekende: „Evenals God alom tegenwoordig is, 't zij door „zijn”, of door „wezen”, door „præsentie” of wel potentieel, ja zelfs, op bijzondere wijze, in de ziel des rechtvaardigen, waarom dan niet op het altaar?”³⁾ „Zoo het goddelijke in Maria was, zonder daar nochtans geheel in op te gaan, waarom dan niet in de Eucharistie?”⁴⁾ Voor zuiver-Roomsche opvatting spreekt Alardus veel te veel over de „geestelijke nuttiging”, welke is „eene inplanting in Christus' mystisch lichaam”⁵⁾. Echt Erasmiaansch is het beroep op Augustinus' uitlating over eene

---

1) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, A 4 r°; vgl. C 1 r°, waar „peccatum”, beteekenende „poena peccati”, verklaard wordt als een Hebraïsme.

2) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, B 1 v°.

3) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, B 4 r°.

4) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, B 6 r°.

5) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, D 4 v°.

„nuttiging, die geschiedt door het geloof, hetwelk door de liefde werkt”, de verklaring, dat de eisch van de kelk voor de leeken evenmin te rechtvaardigen als te weigeren is ¹⁾, en dat, waar de Schrift geen stellig uitsluitsel geeft, het antwoord moet zijn „de stem van Gods volk” ²⁾. Het geheele derde hoofdstuk is trouwens één pleidooi voor „het geloof dat door de liefde werkt”, hetwelk volgens Alardus hetzelfde is als: „het geloof waardoor de gerechtvaardigde leeft” ³⁾. Hier blijkt bij dezen antihervormer eene niet onduidelijke geestverwantschap met de Nederlandsch-reformatorische richting; ook natuurlijk de mogelijkheid om vandaar te komen naar Roomsche werkheiligheid! Het geheele boekje onderscheidt zich door Bijbelsche argumentatie, naast een steunen op „de oude doctoren”. Merken wij nog op dat het, behalve een inleidend schrijven aan Latomus gericht, een naschrift heeft van de hand van Rieuwerd Tapperd aan den drukker, die getuigt dat de Leuvensche heeren het werk nadrukkelijk hebben doorgezien en er hunne goedkeuring aan hebben geschonken ⁴⁾. Misschien heeft dit ons iets te zeggen van mogelijke verdenking van onrechtzinnigheid, die op Alardus rustte, maar zeer zeker veel van de eigenaardige richting, die de Leuvensche theologische faculteit aanhing. Hare leden moeten wel allen met meer of minder smaak het water gedronken hebben uit de door Erasmus weer ontgraven putten, zooals Alardus het uitdrukte toen hij in een gedicht diens uitgave van het Nieuwe Testament verheerlijkte ⁵⁾.

1) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, D 5 r°.

2) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, D 6 v°.

3) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, D 1 r°.

4) Alardus, *Dissertatiunculae tres*, D 3 r°.

5) Alardus *Aemstelredamus in puteos Abrahæ, ad D. Erasmus Roterodamum cum primum novum vertisset instrumentum*. — Dit gedicht komt voor in het vierde stuk van den meer aangehaalden verzamelband, zijnde een bundel vertalingen, disticha, epitalamia, epitaphia (waarvan een tweetal ter eere van Erasmus). In het ter Leuvensche universiteits-bibliotheek berustende exemplaar ontbreekt het eerste vel. Het werk is niet ouder dan van 1541; formaat: klein in-8°. Letter: gevarieerd. Ongepagineerd. Signatuur: B—F IIIJ. Bedoeld gedicht op f° F 1 r° sq.

Uit algemeen humanistisch oogpunt eveneens onbelangrijk, maar door zijn sterk Bijbelsch karakter toch nauwe verwantschap toonend met de Erasmiaansche richting, is ook een geschrift van Alardus over den „Evangelischen prediker”, dat in 1539 het licht zag ¹⁾. Doet reeds de titel aan een gelijksoortig werk van Erasmus denken, de inhoud bevat meerdere plaatsen waar veeleer de „Evangelische” dan de Roomsche-Katholiek aan het woord is. Zijne omschrijving van het woord „prediker” slaat eigenlijk het meest op, wat wij zouden noemen, den Protestantschen predikant, „die de gewijde Schrift als maatstaf aanlegt bij de heiligheid en deugdzaamheid van der menschen levenswandel”; geen woord wordt in dit verband gerept van sacrament of apostolische hiërarchie ²⁾. Zoo hij waarlijk priester is, kent hij de wet des Heeren; kent hij die niet, dan bewijst hij van zich zelve geen priester des Heeren te zijn ³⁾. Hij moet: „eerlijk handelen, niet schacheren met het Woord Gods”, „aan eene zaak op geschikte wijze het getuigenis der Schriften aanpassen” ⁴⁾. Zeker, Alardus noemt het cœlibaat onder de kenteekenen van den priester, en geeft een lofzang op de gedwongen kuisheid ⁵⁾ — die hij met Paulinische citaten staft —, maar echt-Protestantsch is daartegenover zijne pleitrede voor eene gelijke voorbereiding en wijdingsvolle omzichtigheid voor „den dienst des Woords” ⁶⁾, als voor „het naderen tot ’s Heeren tafel”. Wat is dit anders dan het Protestantsche streven om de

---

¹⁾ *Descriptio // ecclesiastae sive concio // natoris Evangelia, iuxta omnes Rodolphi Agricolae // Phrysi de Inventione Dialect. locos, per Alardum // Aemstelredamum compendio explicata, commodisque // et brevibus scripturae sacrae, pariter et Orthodoxo // rum veterum testimoniis pertractata. // Ratio cuiusdibit Rei per // omnes Inventionis Dialecticae locos describendae //* [Daaronder een vignet, voorstellende twee hoornen des overvloeds om een Aesculaapstaf] *Parisiis // Apud Christianum Wechelum. // M.D.XXXIX.* — Formaat: klein in-8°. Letter: cursief Romeinsch. Pagineering: 3—86. Signatuur: A IJ — F. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Amsterdam.

²⁾ Alardus, *Descriptio ecclesiastae*, p. 6.

³⁾ Alardus, *Descriptio ecclesiastae*, p. 13.

⁴⁾ Alardus, *Descriptio ecclesiastae* p. 24 sq.

⁵⁾ Alardus, *Descriptio ecclesiastae*, p. 19, 84 sq.

⁶⁾ Alardus, *Descriptio ecclesiastae*, p. 61.

bediening des Woords middelpunt te maken van godsdienst-oefening en kerkelijk leven, eene vrucht, die zonder de medewerking van den humanistischen voedingsbodem niet te begrijpen is? — Dit Bijbelsche streven is bij Alardus met de jaren ook geenszins verminderd; nog in 1543 verscheen van hem een geschrift over het nut van voorbeelden en gelijkenissen, waarvan de titel alleen reeds de moeite van kennisneming waard is: „uitgezochte gelijkenissen en voorbeelden, zoowel uit den Bijbel als uit de commentaren der Ouden, ten gebruike van predikers van Gods woord en allen die zich bezighouden met de bediening der Heilige Schrift” ¹⁾. Bèhalve voorbeelden aan Bijbel en Kerkvaders ontleend, geeft het boek ook uitspraken van Latomus en Joannes Driëdo van Turnhout, zoowel als van Seneca. In de voorrede, een streng Bijbelsch betoog, verwijst Alardus den lezer o. a. naar Erasmus’ „Aanwijzing om te komen tot de ware theologie”.

Van Alardus kunnen wij vermoeden dat zijne voorkeur voor het Bijbelsche humanisme hem tegenwerking en verdenking heeft bezorgd; met zekerheid weten wij dit van den Leuven-schen hoogleeraar Martinus Dorpius. Maar Alardus wist toch over ’t geheel den naam van goed-Katholiek te behouden door de anti-reformatorische vlag hoog in top te halen, en daarmede heel wat verdachte humanistische lading te dekken. Dorpius daarentegen, minder partijman dan Alardus, kwam er steeds meer toe die vlag te strijken, wat voor een officieelen hoogleeraar, zooals hij was, een gevaarlijk optreden mocht heeten, te meer waar de zoekende blik van inquisitoriale geesten heel wat contrabande in zijne lading kon ontdekken.

¹⁾ *Selectae Simili || tudines sive collationes, || tum ex Bibliis sacris, tum ex veterum Or || thodoxorum Commentariis, Per Alar || dum Aemstelredamum, Tomis || tribus accuratius concinnate, || plurimum ad laturae ad || iumenti verbi Dei || concionatoribus, || iuxta ac scri || pturę sacrę || tracta || tori || bus. Novus accessit communium locorum index || citra quem non adeo magnus erat futurus ope || ris fructus. Parisiis || Apud Arnoldum Angelier, ad secun || dam colum-nam Regii Palatii. || MDXLIII.* — Formaat: klein in-8°. Letter: Romeinsch. Pageeering: 2—304. Signatuur: A n—P p III. — Exemplaar in de universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

Martinus Dorpius was Noord-Nederlander van geboorte; Naaldwijk, de standplaats van zijn oom, den deken Johannes Hoek was zijne geboorteplaats ¹⁾. Overigens behoort hij aan Zuid-Nederland, met name aan Leuven, waar hij het grootste deel van zijn leven heeft doorgebracht en zijn roem gevonden heeft. Maar vermeldenswaardig is nog, dat het een landgenoot-in-engeren-zin, zijn oom, de Egmonder abt Meinhard de Man, is geweest, die hem opwekte de geestelijke loopbaan te kiezen en hem den weg effende door hem præbenden te beloven. Deze abt Meinhard was een man van smaak en eruditie, bevriend o. a. met Murmellius tijdens diens Alkmaarsche verblijf, en niet ongeneigd de rol van Mæcenas te spelen. In 1514 wekte Dorpius niemand minder dan Erasmus op, om een werk aan den abt op te dragen, wat deze zeer zou waardeeren en niet onbeloond zou laten. Dorpius schildert hem daarbij als een voorman op godsdienstig gebied, uitmuntend door geleerdheid, maar meer nog door godsvrucht ²⁾. Erasmus heeft niet aan dit verzoek voldaan, maar hem wel met lof genoemd; Dorpius zelf heeft hem ten slotte gehuldigd door hem zijn eerste grootere werk „Over den lof der wetenschappen” op te dragen. Niet onvoorbereid dus wat klassieke vorming betreft, zal Dorpius aan de Leuvense universiteit zijne hoogere studiën zijn begonnen — te voren had hij in Utrecht de Hiëronymus-school bezocht, tegelijk met Cornelis Hoen —, en de keuze van het Lelie-college, bij uitstek het bolwerk van het humanisme in Leuven, als plaats van studie zal wel niet toevallig zijn geweest. Aan ditzelfde college is hij na volbrachte studie verbonden als hoogleeraar in de philologie en theologie, en hier vond hij gelegenheid zijne pædagogische bekwaamheden zoowel als zijne humanistische

---

¹⁾ Zie over Dorpius. o. a.: F. Nève, *Martin Dorpius et les études d'humanités dans les écoles de Louvain au commencement du XVIe siècle*, in: *Annuaire de l'Université de Louvain*, 37e année, Louv. 1873, p. 391—430; F. Nève, *La renaissance des lettres et l'essor de l'érudition ancienne en Belgique*, Louv. 1890, p. 174—192; Allen, *Opus epist. Erasmi*, Tom. II, p. 11.

²⁾ Brief van Erasmus aan Dorpius, bij Allen, *Opus epist. Erasmi*, Tom. II, ep. 304, p. 16 (deze brief komt niet voor in de Clericus-uitgave).

sympathieën te toonen, o. a. door het doen opvoeren, door zijne leerlingen, van klassieke tooneelspelen, met name van comedies van Plautus. Deze nieuwigheid viel nogal in den smaak; de gansche hoogeschool, hoogleeraren zoowel als studenten, kwamen de opvoeringen bijwonèn, en de „regisseur”, tevens „letterkundig adviseur”, oogstte veel lof, welke overigens door den kinderlijk-eenvoudigen man, die opging in zijne studie, niet werd gezocht; hij leefde alleen voor zijn werk en zelfs op de wandelingen die hij met een of anderen vriend ter ontspanning in den tuin van het Lelie-college deed, kon hij moeilijk zijn gesprek bij andere dingen dan letteren en onderwijs bepalen ¹⁾. De door hem geschreven monologen en dialogen ter begeleiding der opvoeringen heeft hij later afzonderlijk uitgegeven, met eene opdracht aan Busleiden, den stichter van het latere „Collegium Trilingue” ²⁾. Omstreeks 1509 werd hij lector aan de universiteit; sedert legde hij zich meer op de theologie toe, waarin hij zes jaren later den doctorshoed verwierf, welke hem in hetzelfde jaar een professoraat aan de universiteit bezorgde. Moeten wij hier weer een voorbeeld zien van die toen niet weinig gangbare opvatting, welke „de kunst” eene toelaatbare uitspanning voor de jongeren, maar haar voor ouderen, meer bezadigden eene laakbare losheid achtte? Zij heeft de kunst haren weg bemoeijlijkt, maar misschien nog grooter kwaad gedaan door de officieele wetenschap, met name de theologie, te verarmen en den grondslag te leggen voor hare latere vereenzaming. In allen geval mogen wij Dorpius hier geen verwijt om maken; hij heeft getoond den letteren bij voortduring welgezind te zijn, en dan meer in 't bijzonder langs dien bepaalden weg, waarop

---

¹⁾ Nève, *Martin Dorpius, Annuaire de Louvain*, p. 398.

²⁾ *Martini Dorpii sacre theologie licentiati Dialogus, in quo Venus et Cupido omnes adhibent versutias: ut Herculem animi ancipitem in suam militiam invita Virtute perpellant. — Eiusdem Thomus Aululariae Plautinae cum prologis aliquot in Comediarum actiones, et pauculis carminibus*, Lovanie 1514. — Vgl. hierover en over de opvoeringen: F. Nève, *Mémoire historique et littéraire sur le Collège des Trois Langues à l'Université de Louvain* [Tome 27 des *Mémoires couronnées par l'Académie royale de Belgique*], Brux. 1856, p. 117—120, 398—404.

letteren en theologie het best konden samengaan: dien van het Bijbelsch humanisme. In 1513 hield hij eene universitaire rede, welke twee jaren later in druk verscheen, waarin hij eene voor dien tijd hoogst merkwaardige encyclopædie der wetenschappen ontwikkelt ¹⁾. Zijn uitgangspunt is nog dat van het scholastieke, formeele humanisme: de verdeeling volgens de zeven „artes”, maar op oorspronkelijke wijze verbindt hij daaraan: physica, medicijnen, metaphysica, moraal, recht, theologie. De humanist toont zich practicus, met genoeg durf om de schoolsche systematisering te buiten te gaan; hij geeft blijken van een nieuwen geest door een opmerkelijk voorbijzien der scholastieken, en eene onverholten Schriftverheerlijking, alles naar den aard des tijds voor humanistischen smaak gekruid met mythologisch-heidensche citaten. In datzelfde jaar schreef hij zestien jambische verzen ter inleiding van de zeven boeken van Richard de St. Victor over de Openbaring; een jaar te voren had hij eene aanbeveling in poëzie geschreven voor een werk van Hugo de St. Victor over de Paulinische brieven; in 1514 verscheen van hem eene preek over de hemelvaart van Maria, samen met eene lofrede op Aristoteles, waarin hij, merkwaardigerwijze, dezen tegen Laurentius Valla in bescherming neemt ²⁾. In 1515 schreef hij voor Geldenhauer een inleidend woord bij diens „Satiren” (zie boven, blz. 179 vgg.), en terzelfder tijd een „open brief” aan Erasmus, ter afkeuring van diens „Lof der Zotheid” ³⁾, waaraan reeds, een jaar te voren, een zijdelingsche aanval op het veelaangevochten werk was voorafgegaan ⁴⁾, die door Erasmus met een „verdedigingschrijven” was beantwoord ⁵⁾. Na den tweeden aanval vatte

¹⁾ *Oratio Martini Dorpii theologi de laudibus sigillatim cuiusque disciplinarum ac amenissimi Lovanii Academiaeque lovaniensis*, Lov. 1515.

²⁾ *Martini Dorpii Naldiceni sacrae Theologiae Licentiati Concio de dive Virginis deiiparae in coelum assumptione. — Oratio in Laudem Aristotelis*, etc., Lov. 1514

³⁾ Brief van Dorpius aan Erasmus, van 27 Aug. 1515, bij Allen, *Opus epist. Erasmi*, Tom. II, ep. 347, p. 126—136 (niet bij Clericus).

⁴⁾ Brief van Dorpius aan Erasmus, van Sept. 1514, bij Allen, *Opus epist. Erasmi*, Tom. II, ep. 304, p. 10—16 (niet bij Clericus).

⁵⁾ *Epistola apologetica ad Martinum Dorpium*, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. IX, 1—16.

Thomas Morus voor zijn vriend de wapenen op, en richtte een schrijven aan Dorpius, waarin hij dezen o. a. onder het oog bracht, dat een ach-en-wee roepen over Erasmus' onbewimpelde kritiek op kerkelijke en maatschappelijke toestanden weinig voegde in den mond van iemand, die zelf Geldenhauer's niet minder bijtenden spot bij het publiek had ingeleid¹⁾. Langzamerhand schijnt zich, zeker wel mede door deze polemieken, bij de vrienden der letteren eene meening te hebben gevestigd, dat Dorpius het humanisme ontrouw werd, en zich in dienst ging stellen der meer behoudende elementen, eene meening, die echter niet in de eerste plaats door Erasmus werd gedeeld, bewijze o. a. een schrijven van 1518, waarin hij Dorpius den aanvoerder der Hebreeuwisch-gezinden noemt²⁾. Zelf schijnt Dorpius ook tot het inzicht te zijn gekomen, dat een voortdurend verzet zijnerzijds tegen de Bijbelsche theologie, de philologische exegese, in één woord: tegen den invloed van het humanisme op godsdienst en Kerk, een onhoudbaar standpunt was, en geen beter bewijs wist hij te leveren van zijne Bijbelsch-humanistische gezindheid dan eene rede uit te geven, drie jaren te voren gehouden als inleiding op de Paulinische brieven, maar met aanvullingen en omwerkingen, die blijk gaven van eene veranderde gezindheid³⁾. Dit geschiedde in 1519; de

---

¹⁾ Thomas Morus, *Apologia pro Moria Erasmi, qua etiam docetur quam necessaria sit linguae graecae cognitio*, Ep. App. 513, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1913c.

²⁾ Brief van Erasmus aan P. Barbirius, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 307c.

³⁾ *Martini Dorpii sa//cre Theologie professoris Oratio in praelectionem epistolae Divi || Pauli || De laudibus Pauli, de literis sacris edis || cendis, de eloquentia, de pernicie sophisti || ces, de sacrorum codicum ad graecos || castigatione: et linguarum || peritia. || Epistola Erasmi ad Dorpium*. [De titel gevat in eene nisvormige renaissance-omlijsting.] [Op de voorlaatste blz., D 6 r°:] Michael Hillenius Antverpie imprimebat quinto Calen das Octobris Anno a Christo nato Undevigesi // mo supra Sesquimillesium. — Formaat: klein in-4° [het laatste vel heeft een insteekblad]. Letter: Romeinsch. Ongepagineerd. Signatuur: A 1 J—D 1 J. — Exemplaar in de universiteitsbibliotheek te Leiden. — Nève, *La renaissance d. lettres*, p. 190, stelt verkeerdelijk den eersten druk in 1518; de rede zelf vermeldt hij maar als terloops.

uitgave beantwoordde aan haar doel: Erasmus, toen nog voor alle partijen de „censor humanitatis”, wiens oordeel een schrijver kon doen „vallen” of staan, schreef enkele dagen na de uitgave aan Tunstall en aan Beraldus, in ongeveer gelijke bewoordingen, dat Dorpius door deze uitgave het bewijs had geleverd van meening te zijn veranderd en dat zijn optreden nu hoop gaf, dat hij blijvend voor de goede zaak gewonnen was ¹⁾. Dat dit echt Erasmiaansche, Bijbelsch-reformatorische standpunt geenszins een specifiek kenmerk van Roomsche of Onroomsche moet worden geacht, bewijst de onderteekening door Dorpius, in zijne qualiteit van lid der theologische faculteit, eenige weken daarna, den 7^{den} November 1519, van de „Censura” der Leuven-sche theologen tegen Luther, welke het volgende jaar, samen met die der Keulenaars, en met een voorwoord van Adriaan van Utrecht, bisschop van Tortosa, in druk verscheen. Niettegenstaande dit ondubbelzinnig getuigenis schijnt hij niet te zijn ont-komen aan verdachtmakingen en tegenwerking, die, nu van Roomsche zijde, tegen hem werden gericht. Hij moest voorzichtig zijn: de officieele, en de nog veel gevaarlijker officieuze inquisiteurs hielden hem blijkbaar in het oog. Toen in 1523 de Gentsche humanist Gerardus Rivius gaarne kennis wilde maken met Melanchton's „Loci Communes”, maar ze nergens wist te vinden, riep hij de voorspraak van zijn vriend Martinus Lipsius in om bij Dorpius, die toen rector magnificus der universiteit was, ten zijnen gunste op te treden. Lipsius had al van te voren geen groote verwachtingen van dezen stap: „als ik Dorpius goed ken”, zoo schreef hij, „dan is hij veel te voorzichtig om zijne handen in dat Luthersche wespennest te steken. Hij heeft zijne studie, die voor hem zóó vol bekoring is, dat hij er liever niet in wordt gestoord. Ik zal schrijven, maar geven zal het niets, want Melanchton staat veel te dicht bij Luther”. En het kwam uit, zooals Lipsius had vermoed; „aangaande Melanchton en dergelijken”, antwoordde Dorpius, „zeg ik ja noch neen. Dat is zaak voor wie daarmee belast zijn; ik wil mij in dat

---

¹⁾ Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 506^B, 510^A.

treurspel niet mengen". In dienzelfden brief zegt hij: „Ik was van plan de Evangeliën en het geheele Nieuwe Testament op mijne colleges te behandelen, maar door alle drukten waarmede ik rondom bezet ben, kom ik er nog niet toe" ¹⁾. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de dubbelzinnige belangstelling van sommige Leuvensche collega's niet vreemd is geweest aan dit uitstel. In allen geval weten wij met zekerheid, dat de timide, gemakkelijk te overbluffen en niet bepaald heroïsche man onder de tegenwerking der anti-humanisten veel te lijden heeft gehad, en zijne groote voorzichtigheid — na 1519 tot zijn dood heeft hij niets noemenswaardigs meer geschreven —, noch zijne onverholten instemming met het door Erasmus tegenover Ulrich van Hutten ingenomen standpunt konden die tegenwerking doen bedaren ²⁾. Erasmus maakte kort na zijn dood de gissing, dat de vijandschap der „muzenhaters" zijn vroegtijdig heengaan had verhaast ³⁾, en in een ander schrijven van denzelfden tijd voegt hij aan den lof, dien hij aan den overledene brengt wegens diens ijveren voor „betere studie", de opmerking toe, dat hij „niet bepaald Luther's leeringen verafschuwde," wat zijn succes niet weinig had geschaad ⁴⁾. Dorpius stierf in 1525, nog slechts veertig jaren oud; hij werd in het Karthuizerklooster te Leuven begraven en Erasmus voorzag zijne marmeren tombe van huldigende versregels ⁵⁾. Aan hulde heeft het zijne nagedachtenis trouwens niet ontbroken; in 1528 verscheen bij Froben een heel boek met aan Dorpius gewijde epitafen.

Wanneer wij nader Dorpius' houding inzake het Bijbelsch humanisme willen nagaan, ter juistere kennis zoowel van dit laatste in het algemeen als van Dorpius in het bijzonder, komen daartoe vooral in aanmerking de beide bovengenoemde brieven

¹⁾ Horawitz, *Erasmus und Mart. Lipsius*, in: *Sitzungsberichte*, Bnd. 100, S. 705 fg.

²⁾ Zie den brief van Nicolaas van 's-Hertogenbosch aan Erasmus, bij: Jos. Förstemann und Otto Günther, *Briefe an Desiderius Erasmus von Rotterdam*, 27. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen, Leipzig 1904, S. 22.

³⁾ Erasmus aan Brixius, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 884^A.

⁴⁾ Erasmus aan Max. Transylvanus, in de *Opera omnia*, Tom. I, 875^F.

⁵⁾ Te vinden bij Foppens, *Bibliotheca Belgica*, i. v. M. D.

van Erasmus inzake de „Moria”, alsmede zijne Paulus-rede. Eigenlijk schijnt de kritiek op Erasmus' bekende boek hem niet meer dan een aanloop te zijn geweest; de hoofdrede waarom hij tegen Erasmus opkwam, was de toepassing der humanistische wijsheid op de Schrift. Wel zegt hij te hopen, dat Erasmus nog eens een „Lof der Wijsheid” als tegenhanger op de „Moria” zal geven¹⁾, maar dan komt hij al spoedig voor den dag met andere bezwaren: Waarom toch die zuivering van den Nieuwtestamentischen tekst naar Grieksche handschriften? „Niet aan te nemen is, dat de gansche Kerk zóóveel eeuwen lang zou hebben gedwaald met haar gebruiken van de geijkte uitgave”. Evenmin kan hij zich indenken, dat Kerkvaders en Conciliën zich zóó zouden hebben vergist. „Waarom zouden die Grieksche handschriften zooveel beter zijn? Was soms bij de Grieken de zorg voor het bewaren der boeken grooter dan bij de Latijnen, zij, die toch beweren dat, met uitzondering van het Johannes-Evangelie, de Bijbelboeken dwalingen bevatten?” Laat ons hier opmerken dat deze eigenaardige, nogal domme verwarring — hij heeft trouwens de domheid ervan later eerlijk erkend²⁾, — voortspruitend uit eene wonderlijke identificatie van „de Grieken” met de Grieksch-Katholieke Kerk — welke meer voorkwam — bij Dorpius misschien eenigszins te verontschuldigen is uit de omstandigheid, dat hij geen Grieksch kende³⁾; overigens is deze opvatting een typisch voorbeeld van het barbarisme dat de Bijbelsche humanisten tegenover zich vonden. „En”, zoo gaat Dorpius daarna voort, met eene redeneering waar de „geloovige” critici van tegenwoordig hun prototype in kunnen vinden: „daarom bezweer ik u bij onze vriendschap, bepaal u er toe alleen die Nieuwtestamentische plaatsen te verbeteren, waar gij eene emendatie kunt aanbrengen met behoud van den zin”⁴⁾. Toch durfde Dorpius veel te zeggen; in den tweeden brief is hij zelfs „meer Erasmiaansch dan Erasmus”:

1) Brief van Dorpius aan Erasmus, bij Allen, *Opus epist. Er.*, Tom. II, p. 13.

2) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, D 3 v°.

3) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, D 1 r°.

4) Brief van Dorpius aan Erasmus, bij Allen, *Opus epist. Er.*, Tom. II, p. 14 fl.

„Hoe durft gij u verdedigen met de instemming van vele bischoppen met uwe „Moria”, gij, die het tekort in levenswijze, zeden en kennis bij hen kent; mogen sommigen hunne waarheid terecht bekleeden, het zijn er maar weinigen, vooral wanneer wij de eischen stellen waarover Paulus aan Timotheus schrijft”. En dan blijkt eindelijk wat hét punt in kwestie is: de tegenstelling tusschen paganistisch en Bijbelsch humanisme, die Dorpius zeer wel vatte, evenals Erasmus trouwens, maar die hij in zóóverre verkeerd begreep, dat hij bij het trekken der scheidingslijn Erasmus aan gene zijde liet staan. Laat ons hem deze fout niet te zwaar aanrekenen, die trouwens bijna vier eeuwen na hem nóg gemaakt wordt, nu een gemis aan objectief inzicht niet meer, zooals bij den tijdgenoot Dorpius, tot verontschuldiging kan strekken. Dorpius beklaagt zich dat het gericht van dichters — de Grieksch-sprekende wel te verstaan — hem liever is dan dat van theologen; „het is niet waar dat zij, wier liefde tot de schoone letteren niet tot in het overdrevene doorloopt, de wedergeboorte der letteren zouden betreuren. Ware dat zoo, dan zoudt gij zeker bedroefd moeten zijn over de renaissance van schilder- en beeldhouwkunst, waarvan gij immers ook geen onafscheidelijk trawant zijt. Maar tegen een Poggio, een Pontanus, die allerschandaligste vunzige schrijvers, zijn de theologen gekant. Wat zijn dezen anders dan lichtmissen; doodelijk gif mengen zij der jeugd onder hunne zoetvloeiende woorden, waardoor deze, onwetend, verderf drinkt”. Is de schoone vorm zóó allesbeheerschend, vraagt Dorpius. „Ik geef u den goeden raad, denk niet te spoedig, dat het begrip onzer theologen gering is, omdat hun spraak barbaristisch klinkt” ¹⁾. „Denkt gij nu heusch dat allen, die niet dichtten of styleeren, een tekort aan geestelijke vermogens hebben?” „Scherm toch niet zoo tegen de dialectiek”, gaat hij voort, „bedenk eens, dat Augustinus haar aanwijst bij Paulus in hoofdstuk 22 „Apostolicorum Actuum” — neem mij niet kwalijk, dat ik het op z’n Vulgaatsch zeg; ik weet overigens dat beschaafden, die Laurentius

1) Brief van Dorpius aan Erasmus, bij Allen, *Opus epist. Er.*, Tom. II, p. 127 fl.

Valla hebben bestudeerd, "Actorum" plegen te zeggen". Nietwaar, deze tegenstander is geen barbarist, ja, zou Erasmus eigenlijk niet veel van wat hij zegt hebben moeten beëmen, zou deze het zelf zooveel anders hebben uitgedrukt? Dit neemt niet weg, dat Dorpius hier en daar wel wat bekrompen is, wanneer hij bijv. verklaart zijn Latijn altijd wel te hebben begrepen, ook zonder Grieksch, en er op wijst dat Laurentius Valla het eerst leerde toen hij oud was¹⁾. Er was aan Dorpius nog wel het een en ander te „humaniseeren", en de bodem was ontvankelijk, behoefde alleen voor de Bijbelsche variëteit geschikt te worden gemaakt. Thomas Morus heeft dit met succes gedaan, wat Dorpius trouwens in de uitgave zijner Paulusrede eerlijk erkend heeft; met de opdracht aan Beatus Rhenanus, alsmede met de uitgave op zich zelf, wilde hij te kennen geven, wel degelijk de zaak der letteren te zijn toegedaan²⁾. Geen beter bewijs ook dan Erasmus' goedkeuring van zijn verhelderd inzicht, die hij voor zijne rede liet afdrukken³⁾. Nu, ook Erasmus kon niet veel meer op Dorpius' standpunt te zeggen hebben, want vele zijner uitspraken verraden bijna woordelijk de Erasmiaansche bron: over de noodzakelijkheid dat de theoloog zijne aandacht allereerst op Evangelien en Paulinische brieven richtte, over het ongerijmde Aristoteles wél, en Paulus niet te bestudeeren, over Paulus' beteekenis, over het nut van het aanleggen van eene lijst van notabele Bijbelplaatsen⁴⁾. Al ware het alleen omdat studie der letteren smaak en stijl ontwikkelt, is zij voor den theoloog noodzakelijk te achten. Is hij tegen de dialectiek? Geenszins; groote voorgangers hebben haar toegepast: Cicero, Augustinus, ja Christus zelf — men lette op de combinatie! — maar de belachelijke sophisterij, die redeneert: muis is een lettergreep, een lettergreep steelt geen kaas, dus steelt een muis

1) Brief van Dorpius aan Erasmus, bij Allen, *Opus epist. Er.*, Tom. II, p. 134 fl.

2) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, D 2 r°.

3) Deze brief, die in 1516 (na het uitspreken der rede) moet worden gedeut, komt ook voor bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, Ep. App. n° 423, en bij Allen, *Opus epist. Er.*, Tom. II, Ep. n° 438.

4) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, A 4 r° sq.

geen kaas.... „Wie 't niet weet schaadt het niet, en wie 't weet baat het niet" ¹⁾). Paulus is de eigenlijke „doctor angelicus", „seraphicus", hij mag terecht den naam van „magister sententiarum" dragen; „Wat die anderen elk afzonderlijk bezitten, vinden wij in hem vereenigd, zóó, dat het bijna ontheiliging is hem met hen te vergelijken" ²⁾). Hoe noodig is de kennis van Grieksch — ongetwijfeld ook bij Paulus aanwezig! — en van het Hebreeuwsch; voor dit laatste haalt Dorpius zelfs een getuigenis van den laat-scholasticus Petrus de Alliaco aan, die sprak van het verzuim door de Roomsche Kerk in dezen gepleegd ³⁾). Onze Vulgaat is, wat den tekst betreft, niet meer betrouwbaar. „Maar, zullen sommigen zeggen, zijt gij dan vergeten, dat gij vroeger tegen Erasmus wel eens andersom gesproken hebt?" Ja, zegt Dorpius, maar ik ben bekeerd; zijne nieuwe zienswijze heeft hij uitvoerig uiteengezet in een boek, dat hij met zijne studenten behandelt; hij zou er ook wel in het openbaar over willen disputeeren, maar hij vreest sommigen daarmee te kwetsen, want „sommigen doen met overtuigingen als met wijn: de oudste is de beste". Hij had wel hoop gehad, dat het betere inzicht van zelf zou doordringen; nu dat niet het geval is, wil hij er met deze uitgave het zijne toe doen ⁴⁾). Tenslotte brengt hij grooten lof aan Erasmus, den voorganger in dezen. Is men nog niet overtuigd dat de onfeilbaarheid der Vulgaat eene hersenschim is, men steke bij hem verder zijn licht op. De studie der Bijbelsche grondtalen moge herleven; „ik twijfel niet of de H. Thomas zelf zou de hulp der talen bij zijne studiën hebben ingeroepen, indien hij in zoo gelukkigen tijd had geleefd als de onze is" ⁵⁾).

Dit alles werd gezegd door een hoogleeraar aan eene Roomsche-Katholieke universiteit, in het jaar 1519. Oorspronkelijk was het niet; alles wat hij zeide was door Erasmus reeds even goed

1) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, C 1 r° sq.

2) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, C 3 v° sqq.

3) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, D 1 r° sq.

4) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, D 2 r° sq.

5) Dorpius, *Oratio in epist. Pauli*, D 5 r° sq.

gezegd. Zelf zeide Dorpius in het slot van zijne rede, dat een werk als hij daarin gegeven had, met het oog op het door Erasmus geleverde een uilen dragen naar Athene mocht heeten. Maar dat dit Athene voor hem de heilige stad was van welks nederdaling temidden van duister barbarisme hij propheteerde, maakt zijne figuur juist zoo merkwaardig.

Onder hen, die aan Dorpius hun ongenoegen lieten gevoelen over de vermeende ontrouw aan de humanistische beginselen, behoorde ook de jonge professor in het Latijn aan het Drie-talen-college te Leuven: Conradus Goclenius. Trouw volgeling van Erasmus, vol toewijding zoowel aan diens persoon als aan diens leeringen, verdient hij een oogenblik onze aandacht naast zijn ambtgenoot, wiens geestverwant hij, ondanks dat kleine meeningsverschil, genoemd mag worden, en van wien hij, in engen zin, een tijdgenoot was.

Goclenius werd in 1499 geboren te Mengerichhausen, een plaatsje in het humanistenland Westfalen. Hij studeerde te Leuven ¹⁾, en werd daar, twintig jaren oud, hoogleeraar aan Busleiden's stichting, als opvolger van Barlandus. Voor hen, die verwonderd mochten zijn over eene zoo spoedige rijpheid voor het professoraat, worde opgemerkt, dat het Drie-talen-college wél eene hoogst belangrijke instelling was, maar toch altijd maar eene verzameling „bijzondere leerstoelen” bleef, wier beteekenis naar de toenmalige schatting bij de meesten niet hoog werd aangeslagen. Hij heeft dit ambt tot zijn dood, in 1539 vervuld; tegelijkertijd bekleedde hij een kanunnikaat te Antwerpen. Hij was een welsprekend redenaar, maar schreef weinig; hij was in het Grieksch — waaruit hij vertalingen gaf — evenzeer tehuis als in het Latijn. Zijn vroegen dood heeft men aan overspanning door overmatigen arbeid geweten; hij werd er door verrast terwijl hij aan een omvangrijk werk bezig was. Petrus Nannius van Alkmaar, zijn beste leerling en zijn op-

---

¹⁾ Reichling, *Murmellius*, S. 53, vermoedt ten onrechte dat hij in 1504 te Keulen tot magister artium promoveerde.

volger, hield de lijkrede, een typisch humanisten-product, waar van de sierlijkheid, en ook de gezwollenheid van stijl, geëvenaard worden door de armoede aan feitelijke mededeelingen ¹⁾. Voor het aanzien, dat hij onder de Leuvensche humanisten genoot, spreekt o. a. het epitafium dat Alardus van Amsterdam aan zijne nagedachtenis wijdde ²⁾.

Belangrijker is echter de hooge dunk, dien niemand minder dan Erasmus van Goclenius koesterde. Reeds in een brief van 1517 spreekt hij van „de meer dan gewone geleerdheid, den ijver en de vaardigheid” van den toen achttienjarigen jongen man ³⁾. Zijne benoeming aan het Drie-talen-college schijnt hij voor een niet gering deel aan Erasmus te danken te hebben gehad, wiens sympathie gestegen zal zijn door de tegenwerking der barbaristen, waaronder ook Goclenius had te lijden. Erasmus verheugde zich, dat Goclenius’ arbeid aan Busleiden’s stichting van deskundige zijde zooveel lof oogstte, en hij beval hem aan zoowel door levenswandel als door geleerdheid een licht in het duister te zijn, opdat juist van de geletterden in Leuven de kracht mocht uitgaan, in tegenstelling met de minderwaardigheid, die in colleges kamers en van kansels spreekt ⁴⁾. Hij vervulde in alles de rol van Goclenius’ beschermer, prees hem tegenover zijne vrienden, beval hem aan bij Thomas Morus ⁵⁾; uit alles blijkt, dat Goclenius in Leuven zijn meest vertrouwde vriend was. Nog een paar weken voor zijn dood schreef Erasmus hem een brief, getuigend van groote vriendschap, waarin

---

¹⁾ *Petri Nan || nii, Funebris ora || tio habita pro mor || tuo C° Goc || lenio, Lovanii || excudebat S. Zassenus Anno || 1542.* — Formaat: klein-in 4°. Signatuur: A II—B II. Ongepagineerd. Letter: Romeinsch. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leiden.

²⁾ Alardus, *Varia opuscula*, F 2 v° sq. [n° 4 in den verzamelband, zie boven blz. 221. vg.].

³⁾ Brief van Erasmus aan Goclenius, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 267^F.

⁴⁾ Brief van Erasmus aan Barlandus, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 382^A; aan Goclenius, 569^{C—E}.

⁵⁾ Brief van Erasmus aan Floris van IJselstein, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 501^D; aan Morus, 615^{A—D}.

hij hem zegt vrijelijk over zijne beurs te mogen beschikken in geval van geldelijker nood ¹⁾).

Wij spraken er reeds van, dat Goclenius een uiterst klein schriftelijk erfdeel aan het nageslacht heeft gegeven, maar het meest persoonlijke daarvan is een bewijs, hoezeer hij Erasmus' vriendschap waard was door wederkeerige bewondering en door geestverwantschap. Het is een catalogus „in dichtvorm”, door Eobanus Hes in 1519 uitgegeven in een bundeltje humanistische „opstellen” van hem zelf en anderen, alle min of meer tot huldiging van Erasmus bestemd ²⁾. Een voorwoord van de hand van Peter Gilles (Aegidius) gewaagt van de miskenning, die de dichters van eigen bodem ondervinden, in tegenstelling met de vreemdelingen, die alleen als zoodanig reeds bewonderaars vinden. Goclenius' gedicht is één verheerlijking van Erasmus: „waar hij gastheer is, daar bloeien de leliën, daar stormt geen noordenwind”; „ten onrechte spraken de Ouden van drie gratiën, Erasmus kent er duizenden” ³⁾. Dan volgt eene opsomming met korte beschrijving van Erasmus' werken; bijna geen wordt vergeten; over het geheel wordt den humanistischen, paedagogischen geschriften meer aandacht gewijd dan den meer theologischen. Ook aan de „Moria” wordt geen lof gespaard, en hare bestrijders worden gewraakt ⁴⁾. Maar vooral wordt aan de uitgave van het Grieksche Nieuwe Testa-

¹⁾ Brief van Erasmus aan Goclenius, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1521^B.

²⁾ *Helii Eobani // Hessi a profectione ad Des. Erasmum // Roterodamum hodæporicon, // cum quibusdam aliis // eiusdem, // Epistolae aliquot Erasmi ad eundem, et alios vi // ros Academiae Erphurdiensis, // Lucubrationum Erasmicarum Elenchus, per // Conradum Goclenium Westphalum // liberalium artium professorem // C. Ursini Velii carmen grandiloquum eodem pertinens*, [op de laatste blz.: Theod. Martin Excudebat; verder een ankerembleem met daarop betrekking hebbende randschriften.] — Ongepagineerd. Signatuur: a 2—g 2. Formaat: klein-in 4°. Letter: Romeinsch. — De opdracht van E. Hes (aan Jodocus Jonas) is van V Idus Jan. 1519. — Het gedicht van Goclenius bevindt zich: e 2 v°—g 2 r°. — Exemplaar in de universiteitsbibliotheek te Leiden (in een verzamelband afkomstig uit de bibliotheek van Is. Vossius).

³⁾ Goclenius, *Elenchus*, ■ 2 v° sq.

⁴⁾ Goclenius, *Elenchus*, f 2 v°.

ment hulde gebracht. „Nuttiger boek wordt nergens gevonden. Wie de Christelijke wateren zuiver, uit de bron, wil putten, vindt ze hier, ontdaan van het barbaristische vuil. Erasmus heeft de dwalingen terzijde gesteld, die eene langdurige veronachtzaming, en de hulde eener door blinde leidslieden gedreven domme schare, hadden bestendigd”¹⁾. — Erasmus mocht met deze huldiging tevreden wezen; zij bewees hem, onder alle tegenwerking, dat hij geestverwanten had met hart en ziel; geestverwanten naar het innerlijke, en waarover hij zich ook wat het uiterlijke der huldiging betrof — bewijze de voor dien tijd, ondanks zekere gezwellenheid, tamelijke mate van dichterschap en goeden smaak — niet behoefde te schamen.

Te spreken van de vrienden, bewonderaars, navolgers, die Erasmus onder Roomsch-Katholieken telde, leidt vanzelf tot het noemen van hem, die bewonderaar en navolger was in den hoogst denkbaren graad, Johannes Ludovicus Vives, en alleen de omstandigheid, dat hij niet allereerst behoorde tot den Leuvenschen kring, is oorzaak en verklaring dat anderen hier voorgingen. Erasmus heeft misschien geen nauwer geestverwant gehad dan hij; toch heeft Vives ten slotte in eene zekere richting een eigen weg gevolgd, en dit weerhoudt ons om de navolging met het begrip van slaafschheid te omschrijven²⁾.

Vives was afkomstig uit Spanje; hij werd in 1492 te Valencia geboren. Daar ontving hij zijn eerste onderwijs, maar in 1509 ging hij zijne studiën voortzetten in Parijs; in 1516 kwam hij naar Leuven, en dáár werd hij door en door met den humanistischen geest gedrenkt. Hij kwam er vooral in aanraking met Erasmus, en met Adriaan van Utrecht; levensonderhoud verschafte hem een „gouverneurs”-plaats bij den zeventienjarigen kardinaal van Croy. Daarbij gaf hij privaat-colleges aan de

¹⁾ Goclenius, *Elenchus*, f 4 r°.

²⁾ Over hem schreef eene biografie: W. Francken, *Johannes Ludovicus Vives*, Rotterdam 1853. Zie ook: F. Kayser, *Vives*, in: *Wetzer und Welle's Kirchenlexicon*, i. v., en H. G. Braam, *Dissertatio exhibens Jo. Lodovici Vitis theologiam christianam*, Gron. 1853.

universiteit. In 1521, na den dood van Croy, vestigde hij zich in Brugge. Van dezen tijd dagteekenen de betrekkingen tot Thomas Morus, die hem ook geldelijk voorthielp, en aan wiens invloed hij het mede te danken had, dat hij in 1523 tot gouverneur van Maria Tudor, de dochter van Hendrik VIII van Engeland en Catharina van Arragon, werd benoemd; door toedoen van kardinaal Wolsey ontving hij tevens een professoraat te Oxford, waar hij o.a. rechtsgeleerdheid onderwees. De echtscheiding van den Engelschen koning werd zijn ongeluk; zijne rechtschapenheid, die geen oordeel verbloemen kon, deed hem de gunst van beide partijen verbeuren; hij verloor zijne ambten en geraakte zelfs voor eenigen tijd in gevangenschap. In 1528 kwam hij in Brugge terug, arm en ellendig; hij doorleefde met zijn gezin tijden van schrikkelijke ontbering, die hem lichamelijk sloopte. Beter werden zijne omstandigheden, toen hij aan het hof van den hertog van Nassau te Breda de betrekking van „praeceptor”, „hof-humanist” van diens echtgenoot Mencia de Mendoça ging bekleeden, maar hieraan kwam al te spoedig een einde; in 1539 stierf de hertog, Vives keerde naar Brugge terug en overleed een jaar daarna. Hij liet een groot aantal geschriften van meerderen en minderen omvang na; grootendeels reeds bij zijn leven verschenen, werden zij in 1555 te Bazel verzameld uitgegeven, met uitzondering van zijn veel-geroemde, maar o.a. door de Leuvensche theologen veel bestreden commentaar op Augustinus' „De civitate Dei” ¹⁾. Deze voortreffelijke, keurig verzorgde uitgave, in twee groote deelen, is nog overtroffen door eene pracht-editie, honderdvijftig jaren na zijn dood in zijne geboortestad verschenen ²⁾.

Als bij zoovele mannen van beteekenis staat ook bij Vives de hulde, hem gebracht na zijn dood, in beschamende onevenredig-

---

¹⁾ *Jo Lodovici Vivis Valentini Opera, in duos distincta Tomos, quibus omnes ipsius lucubrationes, quotquot unquam in lucem editas voluit, complectuntur: praeter Commentarios in Augustinum De Civitate Dei quorum desiderio si quis afficiatur apud Frobenium inveniet, Cum gratia et privilegio*, Bas. 1555, in-6°.

²⁾ Majansi, *Vivis vita et opera*, Valentiae 1782—90.

heid tot de miskennis, die hem tijdens zijn leven gewerd. Die hulde is van vele zijden gekomen; tot in den jongsten tijd toe hebben Rooms-Katholieken — al mag ook zijn naam, evengoed als die van zijn leermeester, op den Index zijn voorgekomen — zoowel als Protestanten, op zijne beteekenis gewezen, en die belangstelling gold niet alleen den historischen persoon, maar ook de waarde zijner geschriften voor het hedendaagsche denken ¹⁾. Geen wonder trouwens dat belangstelling geschonken is aan een schrijver, die als pædagoog, philoloog, filosoof, theoloog, historicus en jurist heeft uitgeblonken, en die al die gebieden van wetenschap betreden heeft met den onbevangen blik en jongen durf van den zestiend'eeuwschen humanist. Humanist was hij vóór alles, en in den diepsten zin; niet alleen omdat hij vaardig het werktuig der klassieke talen wist te hanteeren — want dit zegt nog weinig —, ook niet — wat meer beteekent — omdat hij in den geest der klassieke oudheid was doorgedrongen en goed inzicht had in de gedachtenwereld der Ouden, tot in hunne wijsbegeerte toe, maar vooral omdat hij den levenwekkenden adem dier gedachtenwereld wist in te blazen in de zich ontwikkelende cultuur zijner dagen, de cultuur van den nieuwen tijd, en, meer dan één zijner tijdgenooten, een juist begrip had van wat wetenschap in den waren zin beteekent. Daardoor was hij meer dan theoloog; de Bijbelsche humanisten hadden de theologie verruimd, maar Vives stelde, bewust, boven theologie, ook boven de beste en ruimste, de breed-menschelijke wijsheid. Hierin ging hij óók verder dan Erasmus — die toch ook al niet meer in de eerste plaats theoloog was —, maar „kunstenaar” in de humanisten-beteekenis wilde Vives ook niet zijn; misschien omschrijven wij zijne beteekenis nog het best, wanneer wij van hem spreken als van een vroom

---

¹⁾ Van Rooms-Katholieke zijde verscheen eene vertaling, met biografie en inleiding, zijner pædagogische geschriften van de hand van F. Kayser, in: *Bibliothek der katholischen Pädagogik*, VIII, Freiburg 1896. — Van Protestantsche zijde verscheen een herdruk van zijn *De ratione studii puerilis* in het verzamelwerk van Th. Crenius, *Consilia et methodi aureae studiorum optime instituendorum*, Rotterod. 1692, p. 106—149.

wijsgeer met levendige belangstelling ook voor het gewone leven. Wij bedoelen hiermede geenszins hem boven Erasmus te stellen, of zijn ondersteld ruim standpunt te prijzen boven bekrompenheid van dezen laatste. Ruim van standpunt en tegelijk veelszins bekrompen waren zij natuurlijk beiden — maar hunne „bekrompenheid” zinkt in het niet tegenover zooveel van dien aard bij hunne tijdgenooten, vaak hunne tegenstanders —; dat Vives soms eene vrijere gedachte schijnt te hebben dan zijn leermeester, en even beter de eischen van een nieuwen tijd begrijpt, moeten wij heel eenvoudig hieruit verklaren, dat Vives de leerling, Erasmus de leermeester was, dat de eerste oogsten kon waar de laatste in stoeren arbeid den onontgonnen akker had bewerkt en van onkruid gezuiverd, in één woord: dat Vives behoorde tot eene andere eeuw dan Erasmus, die de middel-eeuwen nog gekend had. En, laten wij ons vooral wachten voor de zonde, zoo herhaalde malen ook tegenover Erasmus begaan, van in Vives een „vrijdenker” te zien. Hij heeft vrij gedacht, maar bleef uitdrukkelijk een Christen; hij was een goed kenner van Plato, maar ook als Platonist was hij apologet van het Christendom. Vives' biograaf heeft de wederzijdsche verhouding van Erasmus en Vives uitnemend uitgedrukt, toen hij Erasmus meer Bijbelsch theoloog, Vives meer wijsgeerig godgeleerde noemde ¹⁾).

Het spreken over de verschillen, die zich tusschen beiden voordoen, zou ons bijna doen vergeten dat Vives Erasmus' volgeling, meer nog, navolger was. En hierop behoort toch alle licht te vallen, dat Vives is Erasmus' geestelijke dubbelganger. Deze waarheid wordt allertreffendst geïllustreerd door het feit, dat alleen reeds de titels van Vives' werken de geschriften van den grooten Rotterdammer ons voor den geest roepen. Hoogst merkwaardig is die titelovername van den leerling; wie, die Erasmus kent, hoort geen bekende klanken in de namen, welke Vives aan zijne papieren kinderen gaf — duidelijkheidshalve moge hier het Latijn volgen —: „De ratione studii puerilis”,

---

¹⁾ Francken, *Vives*, blz. 194.

„De conscribendis epistolis”, „Commentarium in orationem Dominicanam”, „In septem psalmos poenitenciales meditationes septem”, „De institutione foeminae Christianae”, „Liber in pseudo-dialecticos” — Erasmus had „pseudo-evangelicos” op het oog — „De sudore Jesu Christi”. Erasmus was hem alles; hij noemt hem, als schrijver der Colloquia, op ééne lijn met de klassieke auteurs — dat hij juist dit werk aanhaalt is niet zonder betekenis! — en prijst hem met den in humanisten-mond uitgelezen lof van te zijn een man van beschaafden en edelen geest, „exculto et urbano ingenio” ¹⁾. Hij heeft het nooit en nergens onder stoelen of banken gestoken, dat Erasmus voor hem het hoogste gezag beteekende op de gebieden van wetenschap en geestesbeschaving, en als philoloog, historicus en pædagoog heeft hij niet veel meer gedaan dan de door Erasmus gebaande wegen bewandelen, misschien met iets meer aandacht voor de eischen der praktijk. Als bewijs daarvoor dient vermeld zijne „Oefening in het Latijn”, eene verzameling praktische dialogen over dagelijksche bezigheden en ontmoetingen, bij spel, op school en onder den maaltijd ²⁾. Tegenover zóóveel zin voor wat het gewone leven vraagt en geeft, steekt schrill af de bombastische holheid en vooze dwaasheid van zijne „Declamaties”, eindelooze oraties in zuiver Ciceroniaanschen stijl, maar akelig leeg van inhoud, afgeorgelde gemeenplaatsen en „gemeen-gedachten” — als het gedachten heeten mogen. Wat te zeggen van een stel oraties, vier als tegen Sulla, één als voor Sulla uitgesproken, die te samen zes en zestig folio-bladzijden beslaan ³⁾! — Van meer belang voorzeker is zijn geschrift „Over de beteekenis der zeggingskunst” ⁴⁾. Op eenvoudige, klare, niettemin hoogvliegende wijze stelt hij de beteekenis van „het woord” in het licht, brengt hij het met bezadigdheid terug van de verre, vreemde wegen, waarop humanistenoverdrijving het had gevoerd, doet het recht naar zijn hoogste wezen. „Zij, die het woord en de

¹⁾ Vives, *Opera*, Tom. I, p. 9.

²⁾ Vives, *Exercitatio linguae Latinae*, in de *Opera*, Tom. I, p. 13—59.

³⁾ Vives, *Sullanarum declamationes*, in de *Opera*, Tom. I, p. 181—246.

⁴⁾ Vives, *De ratione dicendi*, in de *Opera*, Tom. I, p. 84—154.

gerechtigheid de beide samenbindsels der maatschappij hebben genoemd, hadden een juist inzicht in de kracht van den menschelijken geest. En van deze beide is het woord de grootste macht. Want de gerechtigheid heeft alleen wat te brengen aan de gemoederen, die er van gediend zijn, maar het woord heeft lokkende macht over de geesten, en beheerscht aandoeningen en hartstochten" ¹⁾).

Vives is in deze landen de wijsgeerige humanist bij uitnemendheid geweest. Hij heeft ijverig gezocht naar eene nieuwe wetenschap, die eene samenvatting zou kunnen geven van begripmatige beschouwingen over het wezen der geestelijke verschijnselen. Deze taak had oudtijds de scholastiek vervuld, maar eene wijsbegeerte in dienstbaarheid aan kerkelijke traditie, aan den geest der echt-menschelijke Oudheid gespeend, kon geen humanist meer behagen. Toen had men het systeem der zeven „vrije kunsten” uit het ineenslopende gebouw trachten te redden, maar ook dit bleek te zeer gehavend om aan de eischen van een nieuwen tijd te voldoen; in het schema der zeven „artes” liet zich geen wereldbeschouwing meer voegen, die de volheid der klassieke denkwereld in zich opgenomen had. De „formeele” humanisten, als een Agricola, hadden het nog beproefd, maar de breed-menschelijke gedachtenwereld, waarin het Erasmiaansche zuurdeeg had gewerkt, paste niet meer in de oude denkvormen. Erasmus zelf heeft naar nieuwe systematisering niet opzettelijk gezocht, en, mocht hij er naar gezocht hebben, dan was zijn gemis aan wijsgeerige bezinning voldoende geweest om die pogingen tot vruchteloosheid te doemen; om billijk te wezen dient hier erkend, dat hij iets beters te doen had, meer voor zijne hand geschikt. Dorpius, de schroomvallige, licht te overbluffen, deed eene niet te onderschatten poging, maar Vives, vóór alles wijsgeer, en niet door belangstelling voor Bijbelsche studiën belemmerd, gaf inderdaad wat wij zouden kunnen noemen eene „encyclopaëdie der wijsgeerige wetenschappen”, deels kritiek op de oude „vrije kunsten”, deels opbouwende

---

¹⁾ Vives, *De ratione dicendi*, in de *Opera*, Tom. I, p. 84.

systematiseering. Het is een uitvoerig werk van meer dan driehonderd folio-bladzijden; de verdeeling reeds en de titels der hoofdstukken doen bemerken, dat wij hier hebben een zelfstandig streven om den nieuwen wijn in nieuwe zakken te doen. Het eerste deel handelt over het bederf der „artes” ¹⁾, en is eene veroordeeling van de oude beschouwingswijzen; hier reeds voelt de schrijver zoo zeer het belemmerende van het oude systeem, dat hij al bij zijne kritiek de oude banen van verdeeling verlaat. Het tweede deel draagt den eigenaardigen titel: „over de mededeeling der wetenschappen, of de Christelijke onderwijzing” ²⁾. Deze tweede titel is niet veel meer dan eene vlag, die eene eigenlijk „heidensche” lading dekt; het geheel is een pleidooi voor wat de oudheid ons ter leering biedt, en dat hij dit alles gefatsoeneerd wenscht naar „Christelijken” trant, beteekent in Vives’ mond niet veel meer dan dat hij, het echt-menschelijke als het Christelijke bij uitnemendheid erkennend, dit echt menschelijke naar voren brengt. Het derde deel handelt over de „artes” ³⁾, maar veel meer dan de naam is van de oude artes niet meer overgebleven, gelijk blijken moge uit de indeeling die wij, duidelijkheidshalve in het Latijn, hier laten volgen: drie boeken „de prima philosophia”, één „de explanatione essentialium”, twee „de censura veri”, één „de instrumento probabilitatis”, één „de disputatione”. Wat in dit alles bovenal treft is niet alleen een los-zijn van de overgeleverde scholastieke denkvormen, maar ook een streven naar „onafhankelijke” wijsbegeerte. „Mijne redeneeringen bewegen zich op, en zijn ontleend aan, het gebied der natuur, niet dat der goddelijke orakelen, opdat ik niet van de wijsbegeerte in de theologie zou vervallen” ⁴⁾. Zien wij hier niet het eerste optreden der „vrije gedachte”, vrij natuurlijk niet in de beteekenis, die door tegen-

---

¹⁾ Vives, *De causis corruptarum artium Libri VIII*, in de *Opera*, Tom. I, p. 325—435.

²⁾ Vives, *De tradendis disciplinis, seu de institutione Christiana Libri V*, in de *Opera*, Tom. I, p. 436—527.

³⁾ Vives, *De artibus Libri VIII*, in de *Opera*, Tom. I, p. 528—639.

⁴⁾ Vives, *De tradendis disciplinis*, in de *Opera*, Tom. I, p. 524.

woordige „vrijdenkers”, *horribile dictu*, aan dat woord wordt gegeven, maar veeleer in den zin van wetenschappelijke scheiding van theologie en andere geestelijke wetenschappen. Dit standpunt komt ook treffend uit in Vives' klein geschrift: „Over de beginselen, de stelsels en den lof der wijsbegeerte”, eindigende met eene uitbundige lofrede op de philosophie als kunnende inleiden tot al die wetenschappen, die het leven veraangenamen: „zij verheft den mensch boven het dier, door haar is ons leven aan de menschelijkheid teruggegeven”. Zij is de ware „*ethica philosophia*”, die de echte menschelijkheid bevordert; „één dag in deze wijsbegeerte is voor den wijze meer waard dan de gansche onsterfelijkheid” ¹⁾. Niet minder eigenaardig en om zijn „onafhankelijk” standpunt bijzonder, is een werk: „Inleiding tot de wijsheid” ²⁾, dat wij misschien niet beter kunnen omschrijven dan het met de woorden, die een hedendaagsch wijsgeer op den titel van een soortgelijk werk plaatste, te noemen: vijfhonderd tweeënnegentig spreuken uit de leerschool der wijsheid. De rangschikking dezer uitspraken vertoont duidelijk het streven naar encyclopædische groepeerings. Gelijk te verwachten is, bekleedt de godsdienst hierin eene bij uitstek voorname plaats, maar — en dit is het verschil met voorheen —, de daaraan gewijde beschouwing is eene objectieve, die het beschouwde als een verschijnsel naast andere stelt; dat zij getuigt: „niets beters of hoogers is het menschengeslacht gegeven dan de godsdienst, welke is kennis van en liefde tot den vorst en vader dezer schepping” en zoodoende den godsdienst boven de andere verschijnselen stelt, doet aan den objectieven aard der beschouwing natuurlijk niets af. Bijna zouden wij zeggen, dat in eene dergelijke omschrijving iets doorblijkt van wat een paar eeuwen later rationalisme zou worden genoemd; in allen geval, men voelt dat men hier anderen dan traditiegrond onder de voeten heeft. Niet onduidelijk spreekt verder de leerling van Erasmus wanneer van Jezus gesproken wordt als: vredestitcher tusschen mensch en God, bewerker van ons heil, die kwam: „om ons

¹⁾ Vives, *De initiis, sectis et laudibus philosophiae*, in de *Opera*, Tom. II, p. 14.

²⁾ Vives, *Ad sapientiam introductio*, in de *Opera*, Tom. II, p. 70—94.

den weg te wijzen''; wanneer grondslag van geloof wordt gezegd te zijn: geloof, dat God een Vader is, dat Jezus is de wetgever, en dat de uit beiden voortkomende Heilige Geest de macht is zonder welke wij niets kunnen doen ¹⁾. De dogmatiek dezer spreuken, anders gezegd: de systematische theologie er in, is dan ook, echt Erasmiaansch, zeer onbepaald en zwevend, weinig specifiek-Roomsch bevattend, behalve dan — ook hierin het voorbeeld getrouw — voorschriften en waarschuwingen om het kruisteeken niet na te laten, de heiligen niet te vergeten, en hunne levens ijverig te lezen ²⁾. Over priesters wordt niet gesproken, maar evenmin nadrukkelijk over den Bijbel; de grondtoon is beslist religieus, maar de samenvatting aan het slot, tevens hoogtepunt van het betoog: „ken u zelf, ken God'', is toch weer iets anders dan Erasmus zou hebben gezegd, al zou hij het geenszins zijne goedkeuring onthouden hebben. Het typisch moraliseerende van Erasmus' Bijbelsch humanisme ontbreekt toch vaak, ja, hoewel wij nadrukkelijk moeten erkennen, dat Vives hoogst loffelijk over Evangelie en Bijbel gesproken heeft, met name in zijn boek „Over de waarheid van het Christelijk geloof'' ³⁾, moet toch eigenlijk gezegd worden, dat het Bijbelsch humanisme Vives' geestesrichting niet meer volledig omschrijft. Daarom ook vormt deze hoogst merkwaardige humanistenfiguur, zoo na aan Erasmus verwant, toch eigenlijk een grensgeval, dat over de perken van het door ons beschouwde gebied heenwijst.

De humanistisch gezinde Leuvenaars die wij tot dusver bespraken, voelden wel het Argusoog der Roomsche-Katholieke zeloten vol argwaan op zich rusten, en van tijd tot tijd voelden zij wel den greep der ketterjagende machten, maar hunne vrijheid mocht betrekkelijk onbelemmerd worden genoemd in vergelijking met de tegenwerking en belemmering, die de klooster-

¹⁾ Vives, *Ad sapientiam introductio*, in de *Opera*, Tom. II, p. 80 sq.

²⁾ Vives, *Ad sapientiam introductio*, in de *Opera*, Tom. II, p. 84.

³⁾ Vives, *De virtutibus et excellentia Evangelii*, in: *De veritate fidei Christianae*, in de *Opera*, Tom. II, p. 368—373.

lingen, wier liefde tot de letteren uitging, moesten ondervinden. Uit den aard der zaak zullen zij weinigen in getal zijn geweest, maar zij waren er. Zij waren er reeds in Erasmus' jonge dagen, waarschijnlijk in grooteren getale dan hij later in fellen kloosterhaat wel heeft willen erkennen, en toen de zestiende eeuw haar tweede decennium vol zag worden, zullen er zeker vrijwat reguliere geestelijken zijn geweest, die zich gegeven hadden aan de studie der klassieke oudheid, om van haar die openbaring van het echt-menschelijke te ontvangen, welke spoedig velen de kloostercel te eng deed achten. Menige humanisten-droom zal in de kloostermuren zijne ontgoochelende werkelijkheid gevonden hebben; de kloosterlijke tucht verhinderde niet alleen de verwerkelijking van het ideaal, maar was vernietigend voor alle sporen, die van de liefde voor dat ideaal zouden kunnen getuigen. Des te grooter waarde hebben de enkele getuigenissen, die tot ons gekomen zijn, en die, mede doordien zij spreken van ondervonden tegenwerking en teleurstelling, ons een waarborg zijn, dat zij als eenlingen de overtuiging van velen vertolken.

Zulk een eenling was de Augustijnermonnik Martinus Lipsius, die ons het bewijs levert, hoe ook in de kloosters de Bijbelsch-humanistische, Erasмияansche geest was doorgedrongen. Hij leefde en stierf als monnik, en zijn levensloop, zooals wij dien kennen, is arm aan feitelijke bijzonderheden ¹⁾. Hij werd in 1492 te Brussel geboren. Een oom, zekere Johannes Lipsius, Benedictijner monnik in de abdij van Egmond — zelf was Martinus oud-oom van den beroemden Justus Lipsius — schijnt hem bewogen te hebben in het klooster te gaan; Martinus week slechts in zooverre van zijn voorbeeld af, dat hij Augustijner werd, en wel in het klooster van den H. Martinus te Leuven. Daar is hij bijna zijn gansche leven gebleven; gedurende zijne laatste jaren was hij rector van een nonnenklooster te Huy, waar hij

---

¹⁾ Over hem: A. Horawitz, *Erasmus und Martinus Lipsius*, in: *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Classe*, Wien 1882, Bnd. 100, S. 665—799.

in 1555 overleed. Hij was een bescheiden geleerde, maar dat hij in humanistische kringen als een man van beteekenis gold, bewijst zijne uitgebreide correspondentie, waaronder met de allereerste voorgangers. Onder de Augustijners was hij de voor- naamste vertegenwoordiger der letterkundige wetenschap. Naast een paar kleinere werken gaf hij zijn arbeid vooral aan eene uitgave van Hilarius, die op ijverige vergelijkende studie der handschriften berustte, in navolging van de beide door Erasmus verzorgde edities (van 1523 en 1526) ¹⁾. Bovendien heeft hij groot aandeel gehad in de voorbereiding van de groote Leuvensche Augustinus-uitgave van 1571, gelijk door de voltooiers dankbaar is erkend. Telkenmale leveren zijne brieven getuigenissen van de groote zorgvuldigheid en streng-wetenschappelijken zin, waarmee hij bij dezen arbeid te werk ging.

De verhouding waarin Lipsius tot Erasmus stond is merkwaardig, niet alleen voor die verhouding op zichzelf, maar ook als aanwijzing van de centrale beteekenis, die Erasmus had voor allen, die min of meer gevorderde schreden zetten op het gebied der schoone letteren. Van hem gaat het wachtwoord uit; zijn oordeel is de maat voor anderer meening. Ook Lipsius zit aan zijne voeten, en ziet in hem „den genius van zijn leven” ²⁾. Erasmus van zijn kant prijst hem, moedigt hem aan, maakt dankbaar gebruik van de ten zijnen behoefte gedane handschrift-onderzoekingen, zendt hem zoo nu en dan eenige geldelijke ondersteuning, boeken uit Froben's „fonds”, wijst hem gebieden waar hij met vrucht kan arbeiden, houdt hem op de hoogte van en bespreekt met hem zijn pennestrijd met Edward Lee. Bij dezen strijd trachtte Lipsius in den beginne eene bemiddelende rol te spelen, maar moest weldra bemerken dat dit bij geen van beide partijen waardeering vond. Dit bemiddelend streven kwam niet uit halfheid voort; integendeel, Lipsius

¹⁾ *D. Hilarii Pictavorum Episcopi lucubrationes, olim per Des. Erasmus Roterodamum emendatae, nunc denuo vigilantissime et ad plura exemplaria per D. Martinum Lypsiium collatae et recognitae*, Basil. 1550, in-f° (Naar Horawitz, *Erasm. und M. Lipsius, Sitz. berichte*, S. 668).

²⁾ Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius, Sitz. ber.*, S. 671.

durfde, met allen eerbied welke den leerling tegenover den meester past, Erasmus wel eens een kleinen veelbeteekenenden wenk geven. Zoo spoorde hij hem aan eens eene Augustinus-uitgave onder handen te nemen; „wanneer gij daartoe kondt besluiten”, schrijft hij, „zouden velen, die u om uwe Hiëronymus-rehabilitatie een minder goed hart toedragen — immers niet allen vinden in diens woord evenveel smaak —, u ten zeerste toejuichen. En er zijn er ook die het u ten kwade duiden, dat gij zulk een heiligen leeraar der Kerk nog niet de eer hebt aangedaan, welke gij reeds zoo menigen heidenschen schrijver bewezen hebt”¹⁾. Hoe juist wist Lipsius den spijker op den kop te slaan, Erasmus in zijn zwakste punt te treffen! Deze nam Lipsius zijne opmerking zeer kwalijk; „gij zijt nog te jong om over mij den censor te spelen”, schreef hij terug, „voor u is het nog tijd om te leeren, niet om reeds te oordeelen, en vooral niet met zulk eene gewichtige houding. Mocht ik aan beoordeelaars behoefte gevoelen, dan zijn er wel anderen dan gij. Wilt gij den Augustinus-vriend uithangen, volg dan zijn leven en werken na; zoo hij nog leefde, zou hij mij eerder tot de zijnen rekenen dan velen, die dwaselijk hun roem stellen in den zijne”²⁾. Had Erasmus met een meer boosaardig tegenstander te doen gehad dan Lipsius was, voorzeker zou deze uit zijn toorn een handig argument hebben geput voor het gerechtvaardigde der gemaakte opmerking. Maar de goede Lipsius was verre van boosaardig; hij antwoordde op vriendelijken, tegemoetkomenden, doch waardigen toon, en de kleine twist bleef zonder groote gevolgen. Bij Lipsius althans was de vriendschap te sterk om door een dergelijk voorval te worden verzwakt. In een brief uit het jaar 1519 aan Erasmus beklagt hij zich, dat deze zoo weinig gelegenheid heeft hem op te zoeken, maar hij wil dit gemis geduldig dragen, gedachtig aan het vele goede en nuttige, ja, echt-Christelijke werk, dat den grooten man zoo geheel in beslag neemt; „ik voor mij ben er vast van

1) Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius*, Sitz. ber., S. 682.

2) Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius*, Sitz. ber., S. 685 fg.

overtuigd, dat gij niet alleen al het uwe, maar ook geheel uzelf geeft aan het heil der Katholieke Kerk ¹⁾. Geen wonder, dat deze toegewijde volgeling zijn deel ontving van den overlast, dien men Erasmus en zijne vrienden van zekere zijde aandeed, een overlast, die voor den Augustijner allicht zwaarder woog dan voor de anderen. „Dank zij mijne pij sta ik bij velen in een kwaad gerucht”, schrijft hij aan Erasmus, en elders: „Als een gepijde onder de gepijden verkeerende, word ik door hen allen bijna met onbeschaamdheid bejegend” ²⁾. Met bitterheid spreekt hij van „het treurspel, dat sommigen hier te Leuven opvoeren”, en hij hoopt dat tegenover hen de opdracht aan paus Clemens van Erasmus’ „Paraphrase van Handelingen” eenigermate tot schild moge strekken ³⁾. Lipsius’ briefwisseling werd onderschept; daarom verzocht hij zijnen vrienden hunne brieven aan Goclenius te adresseeren, die hem ook als tusschenpersoon bij de correspondentie met Erasmus diende. En deze laatste moest zich beklagen, dat veel van wat Lipsius hem zond hem niet bereikte, zelfs niet datgene, wat door Goclenius’ handen ging ⁴⁾. Wanneer Lipsius zijn prior verlost vraagt om eenige bibliotheken te gaan bezoeken ten behoeve zijner studie, wordt hem dit geweigerd, „en”, schrijft de arme man, „ik heb er spoedig in berust” ⁵⁾. Was het zoo geheel ten onrechte, dat de inquisitoriale heeren in den Augustijner monnik een suspect persoon zagen? Inderdaad was hij een Erasmusiaan met beslist reformatorische bedoelingen, zelfs van Luther niet geheel en al afkeerig. Wat te denken van een brief, als hij in 1525 aan Sebastiaan Nautzenus (Neuzenus), vroeger docent aan het Leliecollege, daarna hoogleeraar in het Hebreeuwsch te Marburg, schreef, en waarin hij o. a. zegt: „Zeer verstandig, dat gij de Luthersche boeken verbergt; ik verberg de gezindheid, want eene verandering is nog niet geraden”; „Iemand als Erasmus

---

1) Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius, Sitz. ber.*, S. 681.

2) Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius, Sitz. ber.*, S. 693, 696.

3) Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius, Sitz. ber.*, S. 734.

4) Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius, Sitz. ber.*, S. 752, 772.

5) Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius, Sitz. ber.*, S. 753.

verdient niet den smaad waarmee men hem overlaadt, hij, aan wien het Evangelie, lang vóór Luther, zooveel te danken had. Gij zult misschien zeggen: waarom verschilt hij van Luther? Maar ik vraag u, wat doet dat er toe? Hun verschil is eerlijk verschil, en wie is die allerlutheraanschte Lutheraan, die beweren zal, dat Luther het altijd bij het rechte eind heeft? Het komt mij voor, dat de geest van Christus daarom dezen Erasmus aan de wereld gezonden heeft, opdat hij haar zachtkens, geleidelijk zou bekeeren van hare dwalingen; ook nu nog is hij daar mede doende en geeft hij den moed nog niet op. Maar voor de verharden van harte, die voor zacht vermaan ongevoelig zijn, is Luther gekomen" ¹⁾. Ook van dezen brief schijnt de inhoud bekend te zijn geworden aan de personen, voor wie hij allerminst bestemd was; „laat mijne pij ■ niet hinderen", had hij aan Nautzenus geschreven, „ik draag haar, zij mij niet", maar de pij hinderde hem zelven, en een uitvoerige brief aan zijn prior levert ons het bewijs, met hoe groote moeite Lipsius zich heeft moeten schoonwasschen van eene naar evenredigheid groote verdenking, die op hem rustte ²⁾. Wij hebben reden te vermoeden dat de tegenwerking, misschien wel direct bij kloosterlijk tuchtmiddel op hem uitgeoefend, het reformatorische vuur in hem zal hebben gebluscht. Niet als gematigd reformator is hij verder op den voorgrond getreden; godsdienstige en kerkelijke strevingen schijnt hij steeds meer te hebben uitgeschakeld uit zijn humanisme, dat niettemin, in den bescheiden vorm van Augustinus-studie, het licht van zijn leven gebleven is.

Na de reguliere de seculiere geestelijkheid. Er waren er met warme sympathie voor de zaak der letteren, maar die angstvallig waakten, dat het nieuwe licht niet over de gewijde schijnen zou; er waren er ook, die Erasmus' naam uitspraken met eene bewondering, welke niet alleen den Latinist of Græcus, maar ook den hersteller van Bijbelstudie en grondvester eener nieuwe

¹⁾ Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius, Sitz. ber.*, S. 737.

²⁾ Bij Horawitz, *Erasmus und M. Lipsius, Sitz. ber.*, S. 738—748.

theologie gold. Zulk een was bijv. de bekende Cornelius Musius, een der rampzalige slachtoffers van den graaf Van der Marck, wiens Katholiciteit, al ware het alleen om zijn droevigen dood, wel boven twijfel verheven zal zijn. In 1503 te Delft geboren vond hij te Leuven een leermeester in Goclenius, wiens richting veel in Musius' sympathieën verklaart. Hij is een tijdlang scholarch in Gent geweest, en vertoefde later o. a. in Parijs, waar hij in de kringen der humanisten verkeerde. Hij was toen reeds, sedert 1521, priester, en bezitter van een kapelaanschap in het Luiksche ¹⁾. In 1536 werd Musius rector van het rijke, machtige St. Aagte-klooster te Delft, welk ambt hij tot zijn gewelddadigen dood in 1572 heeft bekleed. Het relaas daarvan en de daaraan gewijde beschouwingen kunnen wij gevoegelijk achterwege laten ²⁾. Wij willen liever licht laten vallen op de onbepaalde bewondering, die deze priester, beoefenaar van kunsten en wetenschappen, vriend van de eerste geleerden van zijn tijd, zelf verdienstelijk dichter, voor Erasmus heeft gekoesterd. Er bestaat een klein boekje met lofdichten op Erasmus van Musius' hand in 1536 kort na het overlijden van den vereerden meester geschreven; daar is misschien geen dichtbundeltje, dat van zulke diepe vereering en innige geestverwantschap getuigt dan dit ³⁾. Ondanks den ook hier merkwaardig grooten mythologischen omhaal, het aantal goden en godinnen, die er aan te pas moeten komen eer de dichter beginnen kan met schrijven, zijn de gedichten niet zonder poëtische waarde, hebben zij zekeren gloed van dichter-

---

¹⁾ Ten onrechte vermeldt Van der Aa, *Biogr. Woordenb.*, i. v., 1537 als het jaar van de priesterwijding, welke zou begeerd zijn met oog op het Delftsche rectoraat. Vgl.: G. H. M. Delprat, *De geschiedenis van het St. Aagte-klooster te Delft*, in: *Kerkhistorisch Archief*, Amsterdam 1866, Dl. IV, blz. 55.

²⁾ Vgl.: R. Fruin, *De Gorcumsche Martelaren*, in diens: *Verspreide Geschriften*, 's Gravenh. 1900, Dl. II, blz. 324—335.

³⁾ Corne || *lii Musii Delphi* || *Ad Jacobum Sanctaragundum* || *Tumulorum D. Erasmi* || *Roterodami*, || *Libellus*. || *Ecclesiastae* 7 || *Hoc (ultra divitias) plus habent eruditio et sapien* || *tia, quod vitam tribuunt possessori suo.* || *Lovanii ex officina Rutgeri Rescii* || *Mense Sep.* || 1536. — 8 ongenummerde bladen. Signatuur: A 2 — B 1. Formaat: klein in-4°. Letter: Romeinsch. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Leiden.

lijk vuur, dat aan eene warme liefde voor den bezongene ontgloeid is. Niet weinig trotsch is Musius op de omstandigheid dat de groote man een landgenoot, en Hollander is, en herhaaldelijk wordt er in het kleine boekje aan herinnerd, hoe het vaderland roem mag dragen op den man „die door gedicht of rede nooit naar eisch kan worden beschreven”.

Er waren ook andere priesters, wier sympathie voor eene nieuwe theologie, door humanisme beïnvloed, of voor een humanisme, dat zijn invloed op de kerkelijke traditie wilde uitoefenen, uiterst gering was, ja, die daar zelfs bepaald vijandig tegenover stonden. Wij hebben daarbij niet het oog op de bekrompen, bigotte geestelijken, die eigenlijk van alle studie en wetenschap, welke buiten de scholastieke perken ging, afkeerig waren. Hun aantal moet trouwens, na de heftige aanvallen welke op Luther's optreden volgden, wel spoedig verminderd zijn, of, wat praktisch op hetzelfde neerkomt, zij zullen tot zwijgen zijn gebracht toen de drang der tijden de behoefte aan betere verdedigers des geloofs, dan zij met hunne bekrompen opvattingen konden zijn, deed gevoelen. Maar onder de ontwikkelde, geleerde geestelijken waren er niet weinigen, die hunnen wetenschappelijken zin paarden aan een fellen afkeer van alles wat naar een Bijbelsch humanisme zweemde, die om Luther Erasmus, en om Erasmus alle talenstudie en classicisme in den ban deden, en die toch ook, aan den anderen kant, in hun jongen tijd zóó vaak naar de bekorende klanken van het humanisme hadden geluisterd, dat deze, huns ondanks, nog nazongen in hun eigen werk, en het eene verhoogde waarde gaven boven de veelszins gelijksoortige producten eener vorige eeuw. Wij denken hier aan iemand als Jodocus Clichtoveus van Nieuwpoort, vóór alles Roomsch geestelijke, maar door menigen humanist ten zeerste geprezen als man van smaak en geleerdheid, ja, door Erasmus met onderscheiding genoemd. Hij had te Leuven gestudeerd, en te Parijs onder leiding van Lefèvre d'Etaples, den humanist-theoloog. Door bemiddeling van een zijner leerlingen, Ludovicus Guilliardus, bisschop van Doornik, kreeg hij in die stad eene pastoorplaats; hij stierf in 1543. Bij het nageslacht heeft de

overigens vrijwel vergeten man eene zekere bekendheid behouden als fel anti-Lutheraan — hij behoorde onder de eersten, die van uit Parijs hunne stem tegen Luther verhieven —, maar bij zijne tijdgenooten genoot hij een verre van geringen roem als geleerd theoloog en apologet van het Roomsche geloof, waarvoor hij in een groot aantal boeken gestreden heeft. Murmellius noemt zijne werken onder de aanbevelenswaardige lectuur¹⁾; Erasmus spreekt van hem als van „eene overvloedige bron van alle goeds”, en gewaagt elders met lof, zooal niet van zijne geleerdheid, dan toch van zijn karakter²⁾; dat Clichtoveus, als eventueel biechtvader van Karel V aan het hof ge-roepen, daar niet voldeed van wege den uiterlijken ernst zijner persoonlijkheid, „de dunheid van zijn haar en de schraalheid van zijne figuur”, zoodat men hem maar spoedig weer met eene goede som geld naar Parijs terugzond, — rekent Erasmus hem blijkbaar meer tot verdienste dan tot schande³⁾. — Deze man nu schreef eene preekenverzameling, waarvan in 1535 een tweede druk verscheen⁴⁾. Een voortreffelijk zaak-register stelt den gebruiker — met het oog op het heden van een lezer te spreken ware te veel — in staat een grondig overzicht te nemen van het behandelde. Welnu, in dezen 297 bladen tellenden foliant met zijn stichtelijken, weinig polemischen, grootendeels theologischen inhoud, wordt op twee plaatsen van de Schrift gewag

1) Murmellius, *Scoparius*, S. 57.

2) Brief aan Lud. Guilliardus, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 647^A; aan George, hertog van Saksen, *ib.*, 840^B.

3) Brief aan Beatus Rhenanus, bij Erasmus, *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1624^D.

4) *Sermones Judoci // Clichtovei Neoportuen. Doctoris // Theologi et Car-notensis Canonici, studiosis omnibus, huic po // tissimum tempori (in quo de religione, et fide // sacrosancta plus aequo con // trovertitur // summopere neces-sarii.* [Volgt korte inhoudsopgave, vermeldende 2e uitgave]. *Coloniae, Anno MDXXXV.* — Formaat: groot-in 6°. Letter: Romeinsch. 297 genummerde folio's. Signatuur A 17-DDD 3. — Op de voorlaatste bladzijde (297 r°): Absolutum est hoc opus Co // loniae in aedibus Quentelianis, Anno domini // MDXXXV. mense // Augusto. — Exemplaar in de Athenaeum-bibliotheek te Deventer; op het titelblad staat geschreven: Liber domus domini Florencii in Daventria.

gemaakt. Clichtoveus roemt haar, voornamelijk als grootsch getuigenis der zeden, maar zijne woorden zijn zoo algemeen, dat zij in hunne onbestemdheid eerder eene uiting tégen, dan vóór de Schrift vormen ¹⁾. Elders geeft hij eene historische uiteenzetting en verheerlijking van Hiëronymus' vertalingsarbeid, en voegt daar aan toe: „Hoe ondoordacht is daarom het drijven van sommige „Grieken“, die boeken van Oud of Nieuw Testament uit het Hebreeuwsch of Grieksch in het Latijn willen overzetten. Zulk eene vertaling is beslist onnoodig, en leidt slechts tot aarzeling en onzekerheid in de gemoederen der lezers, tengevolge van de afwijkingen van den gewonen tekst” ²⁾. — Het kan ons dus ook niet meer verwonderen, wanneer deze scholastieke humanist, in een commentaar op Lefèvre d'Etaples' „Inleiding op de logica” ³⁾, nog grootendeels de oude beschouwingswijze der „kunsten” huldigt, grammatica en logica nog met een scholastieken broederband tesamensnoert ⁴⁾, en de allergrootste beteekenis als wijsgeer aan Aristoteles toekent, als zijnde deze bij uitstek de man „die de volledige wetenschap en menschelijke en goddelijke dingen in zich opgenomen heeft” ⁵⁾. — Wanneer wij bedenken wat het beteekende, dat onder invloedrijke Roomsche theologen van de eerste veertig jaren der zestiende eeuw opvattingen gangbaar waren als van Clichtoveus, dan komt dit ten goede aan onze bewondering voor het jonge, levenskrachtige streven hunner humanistische tegenstanders.

Het humanisme was, hoewel vaak geestelijke avonturiers zijne aanhangers waren, toch eene bij uitstek aristocratische geestes-

1) Clichtoveus, *Sermones*, 55 v° D.

2) Clichtoveus, *Sermones*, 108 v° F.

3) *In hoc opusculo || contentae || introductiones || in terminos || in artium divisionem* || [van de hand van Clichtoveus; volgen twaalf andere hoofdstukken, van Lefèvre d'Etaples, door C. gecommmentarieerd.] *Parisiis || Apud Petrum Goudoul, in via sancti Hilarii, sub signo Scutis Britannici || MDXXXIII*, — Formaat: in-8°. Letter: Romeinsch. Pagineering: 232 genummerde bladen. Signatuur: A 1J—G. G. IIIJ. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Utrecht.

4) Clichtoveus, *Introductiones*, 1 v° sq., 20 r°.

5) Clichtoveus, *Introductiones*, 22 r°, 31 v°.

beweging. En wanneer de rij van getoogde en getabberde heeren aan ons voorbij is gegaan, rijst onwillekeurig de vraag: en daarbuiten, buiten dat keurkorps van lettervrienden? Wie den tijd eenigszins kent, is wel zoo wijs niet te vragen naar „het volk”; maar die schare van lagere geestelijken, van weinig-geletterden, eenvoudige „klerken”, of van hen die, al waren zij geletterd geweest, er maar weinig van zouden hebben genoten in hunne afzondering? Wij kennen ze niet, hunne personen noch hunne geschriften, maar de enkele ervan, dien wij eenigszins kennen, heeft voor ons waarde. Niet om naar den enkelen vertegenwoordiger het geheel te beoordeelen, maar omdat het de hier beschouwde geestesrichting karakteriseert, dat, en hoe, zij hare vertegenwoordigers had onder de lagere rangen van den eenvoudigen clerus.

Hij was maar een nederig dorpspastoor, bij de tijdgenooten nauwelijks bekend, en in de geleerde wereld eigenlijk niet meetellend: Levinus van den Cruyce. De deftige prelaten met aanzienlijke kanunnikaten, rijke præbenden, hooge beschermers, zullen zich om collega Crucius niet hebben bekommerd, en de professorale humanisten-grootheden telden hem ternauwernood mee. „Oraties” hield hij niet, en aanzienlijke vrienden had hij niet. Wanneer hij een Latijnsch gedicht schreef, was het hem geen tooverstaf, die de goudbron der bezongenen ontsloot, maar hij behoorde tot die weinigen, die dichtten en lazen om der klassieke schoonheid wil. Hij heeft zich wel met hart en ziel een burger van het humanistenrijk gevoelt, al wist hij dat het hem zoo weinig stoffelijks bieden kon. Beter nog dan vele der „vooraanzittenden” kan daarom Levinus Crucius ons leeren, hoe goed het was te wonen in dat rijk. En belangwekkend moet zeker de kennismaking zijn met iemand, die nauwelijks één enkel Latijnsch lofdicht waard was! Zijn naam wordt in de toonaangevende kringen nooit genoemd; even weinig als wij nu, zullen de tijdgenooten van hem geweten hebben. En wát wij van hem weten is zoo heel weinig. Hij kwam van Oudenærden, waar hij waarschijnlijk omstreeks 1480 geboren is. In Nieuwpoort heeft hij school gegaan; in

Belle ¹⁾ is hij later rector van eene Latijnsche school geweest. Op ongeveer veertigjarigen leeftijd heeft hij dit ambt met het herderlijke verwisseld; jaren lang is hij pastoor geweest te Boescepe, een dorpje in West-Vlaanderen, waar hij in 1548 nog was. Zijn sterfjaar is onzeker, maar misschien niet lang daarna te stellen ²⁾. Reeds Valerius Andreas weet maar weinig levensbijzonderheden meer van hem te vermelden; Foppens noemt van hem een aantal werken, waarvan sommige onuitgegeven. Deze werken zijn al even zeldzaam als de schrijver ervan onbekend is; niettemin zijn zij waard te worden gekend, zij spreken van een humanist en een mensch, die in de uitingen van het echtmenschelijken iets van het eigen-menschelijken heeft neergelegd.

In 1524 nog tijdens zijn verblijf te Belle schreef hij eene verklarende samenvatting van de syntaxis van Josse Bade ³⁾. De voorrede doet ons den schrijver kennen als een bescheiden man, met een open oog voor de nieuwe eischen van onderwijs. Hij erkent dat zijn werk tweede-rangs is, maar de grammatica is een gebied waarop nog veel te doen valt, en waar men beter verwijlt dan in de zwoele nachtatmosfeer van Aristophanes. En de grammatica eischt meer jaren van studie dan de dialectiek maanden; hij beroept zich op Alexander Hegius, „den bekwamen stylist, dichter en wijsgeer”, volgens wien het menschengeslacht aan geen der „artes” meer te danken heeft dan aan de grammatica. Dat Crucius’ ijveren voor de grammatica inderdaad wat nieuws beteekent, blijkt verder uit zijne groote blijdschap, dat Alexander Gallus van de baan raakt. De

¹⁾ „Balliolum”, het Fransche Bailleul in Fransch-Vlaanderen, Dép. du Nord.

²⁾ Zie F. Van der Haeghen, *Bibliotheca Belgica, Bibliographie générale des Pays-Bas*, i. v., en vooral de weinige biografische gegevens in Crucius’ werken.

³⁾ *Colle // ctanea // Livini Crucii enomii // in Syntaxim Badianam // ex optimis quibusque // authori // bus. // In aedibus Michaelis Hillenii, In // intersignio // Rapi.* — [De titel is gevat in eene renaissance-randversiering met engelen-figuren. — Op de laatste blz.:] *Ex aedibus M. H. Hoochstratani, Anno salutis Christianae MDXXI.* — Formaat: klein-in 4°. Signatuur A IIJ—H IIJ. 38 genummerde bladen. Letter: Romeinsch. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Gent. — Zie over Josse Bade: Allen, *Opus. epist. Er.*, Tom. I, p. 412.

vrees voor heidensche onzedelijkheden, hier reeds zich uitend in het schuwen van Aristophanes' „nachtatmosfeer", deed hem als vanzelf aansluiting zoeken bij de „Christelijke" humanisten, maar berokkende hem ook aan den anderen kant den hoon van de classicisten „pur-sang", die tegen den Vlaamschen dorpsgeestelijke beter durfden optreden dan tegen een erkend gezaghebber als Erasmus. Maar Crucius wist ook zeer wel van zich af te bijten, en schreef een „Klaagzang over de ondoordachte uitspraken van sommige critici en hunne ondragelijke aanmatiging", blijkens een inleidend gedicht, van de hand van Franciscus Craneveld, van het jaar 1535 ¹⁾. Zijn standpunt is het bekende der Christelijk-moralistisch gezinde lettervrienden, al te zeer doordrongen van het gevaar dat in de heidensche auteurs schuilt voor levensbeschouwing en -wandel, en dientengevolge bekrompen wordend in hunne Christelijke zeden-censuur. Dichters, redenaars, wijsgeeren der ongewijde schrijvers moeten of niet aan de jeugd ter lezing worden gegeven, of zóó met gewijde uitspraken gemengd worden voorgediend, dat de jeugdige gemoederen er door tot Christus kunnen worden gebracht; immers, al die onzedelijkheden van wellustige comici, heroïci, elegiaci leiden af van Gods wegen. Crucius beroept zich op Erasmus' woord: „ik geloof, dat de heidensche schrijvers vanwege de zwierigheid hunner taal eerder door de leermeesters dan door de leerlingen behooren te worden gelezen" ²⁾. Daarom wil hij bloemlezingen van gedichten, zóó dat alleen de ongevaarlijke uitspraken aan de jeugd worden voorgelegd, maar hij betwijfelt of die leermeesters, welke nu rijp en groen opdisschen, dáárvoor te vinden zouden zijn ³⁾. Deze humanist bereikt al weer de grenzen van het humanisme, wanneer hij in goed be-

¹⁾ *Threnodia in temeraria criticorum quorundam iudicia, et non ferendam arrogantiam, vanamque curiosorum hominum superstitionem, nimis religiose in verba aliorum iurantum.* — Het geschrift is opgenomen in Crucius' *Viridarium florum*, van 1543 (zie ben.), p. 178 r°—192 r°.

²⁾ Bedoelde plaats komt voor in den brief van Erasmus aan Nic. Marvilanus, president van het Collegium Trilingue, van 1527, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 996^f.

³⁾ Crucius, *Threnodia*, p. 179 r° sq.

doelden, maar gevaarlijken ijver zegt: „Laat de jeugd voorzichtig, of desnoods in het geheel niet, de werken der Ouden lezen, of wel, zoo het met alle geweld moet, door gepaste bijvoeging van het gewijde bij het ongewijde, op gevaarlooze wijze” ¹⁾. Maar smalen wij niet te spoedig op Crucius’ puritanisme; wie begrepen heeft het gevaar dat in het Ciceronianisme, het te ver gedreven klassicisme school, zal iets voelen voor Crucius’ uitroep: „het is eene schromelijke dwaling Cicero boven Christus te stellen”. En wél ernstig en beteekenisvol was zijne klacht over het „iurare in verba magistri” door de jonge humanisten met hunne scholen en voormannen: „Een deel volgt Budæus, een ander Erasmus, een derde zweert bij Luther en zijne verderfelijke schare, en allen vereeren zij hunne meesters als godheden. Wat dezen beweren ontvangen zij als orakeluitspraken; zij strijden er voor met grooter geestdrift dan voor altaar en haardstee. Och, ik veroordeel het niet, wanneer iemand Budæus of Erasmus tot leidsman kiest; wie hen kiest, kiest zeer zeker met oordeel. Maar wél keuren wij het af, wanneer bij hunne woorden gezworen wordt, alsof alle andere van nul en geener waarde zijn” ²⁾.

Toen Crucius deze klaagzangen schreef was hij reeds pastoor te Boescepe, zijn Patmos, gelijk hij het noemt. In de afzondering van het Vlaamsche dorpje was de liefde voor de letteren hem bijgebleven, en deze, gepaard aan zijn streven om ook aan de gewijde letteren plaats te geven, deed hem in 1548 een boek in de wereld zenden, dat evenzeer van humanistische sympathieën als van Christelijken zin getuigt. „Bloementuin”, noemde hij het, of „Bloemlezing van voormannen der Latijnsche letterkunde en van Schriftplaatsen, ten behoeve der studeerende jeugd” ³⁾. Het is eene verzameling van Latijnsche spreekwoorden

¹⁾ Crucius, *Threnodia*, p. 181 r°.

²⁾ Crucius, *Threnodia*, p. 191 v°.

³⁾ *Viridarium Florum || seu Florilegium Pro || ce || rum linguae Latinae, nec non Divinae scrip || turae in rem studiosae iuventutis. A Le || vino Crucio Aldinardino, Curio || ne Boscepano, recognitum || multisque locis per eun || dem locupletatum. || Elenchus Contentorum || sequenti habetur pagella. || Cum*

en uitdrukkingen, met verklaringen en omschrijvingen in Nederduitsch, Fransch en Latijn; die in laatstgenoemde taal zijn veelal aan Erasmus' „Adagia” ontleend, gedeeltelijk van Crucius zelve; de Nederduitsche zijn eveneens van hem; van de Fransche wordt nergens uitdrukkelijk eene bron genoemd. Aan het einde staan een aantal „Adagia sacra”, aan Polydorus Vergilius ontleend, die blijkens de inleiding te voren, in 1535, in afzonderlijke uitgave zijn verschenen. In dit werk ontmoeten wij weer de gedaante van den Bijbelschen humanist — naar de gelegenheid van een eerzaam dorpspastoor gewijzigd, natuurlijk. Groot is de eerbied voor Erasmus; dat hijzelf tweederangs werk levert acht hij verdedigbaar omdat diens arbeid er aan ten grondslag ligt; verder rekent hij zich gedekt door het goede doel, namelijk het pædagogische. „Christus zij Erasmus genadig, want hen, die de schoone letteren liefhebben, heeft hij aan zich verplicht” ¹⁾; elders noemt hij hem: „de welsprekende, de geleerde, de bekwame in alles” ²⁾. Daarnaast treft ons de groote beteekenis aan de Schrift toegekend; de „Adagia” zijn ontleend aan allerlei klassieken, Grieksche en Latijnsche — Grieksch schijnt Crucius echter niet gekend te hebben, daar hij de Grieksche auteurs, Plutarchus, Aristophanes, Homerus, steeds aanhaalt onder opgave van den vertaler —, maar vooral aan den Bijbel. En dat hij dien in de handen der leerlingen wenschte, toont hij door naast de Schriftwoorden — aan de verzameling van Polydorus Vergilius ontleend — de Bijbelplaats te noemen „waardoor de bron den leerlingen te beter toegankelijk zou zijn” ³⁾. Blijkbaar was de goede Crucius zelf niet al te Bijbelvast, want van heel wat woorden ontbreekt de aanwijzing van boek en hoofdstuk; des te meer valt te waardeeren zijn open

---

Privilegio Caes. Maiesta. // Antverpiae // Apud Symonem Cocum // MDXLVIII.
— Formaat: klein-in 8°. Signatuur A 17--b V. Eerste quatern (defectief) ongepagineerd, daarna 192 genummerde bladen; laatste quatern (met insteekblad) gedeeltelijk ongepagineerd (5 bladen). — Letter: Romeinsch. — Exemplaar in de universiteitsbibliotheek te Gent.

¹⁾ Crucius, *Viridarium Florum*, p. A 5 r°—6 v°.

²⁾ Crucius, *Viridarium Florum*, p. 80 v° sq.

³⁾ Crucius, *Viridarium Florum*, p. A 5 r°.

oog voor de bestaande behoefte aan Bijbelkennis. Overigens heeft hij een afschuw van te groote gemeenzaamheid met de heilige woorden; zij moeten niet worden behandeld met ongewasschen handen, uitgesproken met onbesneden lippen; Crucius eischt diepen eerbied voor de Schrift¹⁾.

Over Crucius' levensavond is het late licht maar schaars gevallen. Het stemde hem wel tot droefheid, maar bitter werd hij niet; in een brief aan Hiëronymus Clichtoveus — broeder van den bovengenoemde —, pastoor van St. Donatus te Brugge en eenmaal zijn schoolmakker te Nieuwpoort, spreekt hij er zonder spijtigheid of afgunst over, hoe zijn vriend hem vooruit is gekomen, in Parijs vele zonnen in de schaduw heeft gesteld en zich een Hercules heeft betoond in het wijsgeerig worstelperk der Sorbonne²⁾. Wat den eenvoudigen man, dezen zestiend' eeuwschen Gezelle, staande hield onder teleurstelling, miskenning en tegenwerking? Dit, dat hij, in al zijn eenvoud, zich een dichter gevoelde, een door de Muzen begenadigde, en daardoor verheven boven het onrecht dat anderen, meer door het aardse lot gezegend, hem aandeden. Dichter was hij, en nu moge zijn levenskijk wel eens wat eng en benepen, zijn humanistisch voelen wel eens wat burgerlijk-braaf zijn geweest in vergelijking met veler humanisten zwierigheid, hij was toch niet tevreden zijne overtuigingen te zeggen, hij moest ze zingen, en hij vroeg daarvoor stoutelijk de vrijheid des dichters. Daarvan getuigt zijne „Opwekking aan de Christelijke vorsten tot onderlingen vrede en gezamenlijke bestrijding van Turk en Luther” — want Crucius was fel anti-Lutheraan³⁾. Zijn oude vriend

¹⁾ Crucius, *Viridarium Florum*, p. 127 v°—129 r°.

²⁾ Crucius, *Viridarium Florum*, p. 125 v° sq. — Zie over dezen Clichtoveus: A. C. de Schrevel, *Histoire du séminaire de Bruges*, Brug. 1895, Tome I, 1 partie, waar hij „pastor laicorum”, eerste pastoor onder den deken, wordt genoemd. Hij stierf in 1555.

³⁾ *Paraenesis Levi* // *ni Crucii Curio* // *nis Boscepani*, // *ad Potentatus Christianos*, // *ut percusso inter se foedere, fer* // *rum in Turcam ac Lutherum*, // *illiusque coniuratos ac per* // *tinaces assecclas conver* // *tant: insertis aliquot* // *de rebus ortho* // *doxae fidei* // *dissertatiunculis*. // [Op de laatste bladz.:] Jacobus Jaspardus Arhusiensis Danus, // F. C. Antv. An. MDXLIII. // Cum privilegio

Hiëronymus Clichtoveus schreef een voorwoord, waarin wij lezen: „Wat Anna Byns, die allerzedigste jonkvrouw, onze Antwerpsche styliste, tegen Luther in de landstaal in welluidende verzen schrijft, dat tracht Crucius te doen in het zooveel rijkere, en daardoor ook doeltreffender Latijn” ¹⁾. Dat Anna Byns „school” had gemaakt, blijkt bovendien uit een inleidend gedicht van den humanist-tooneelschrijver Joannes Placentius, vóór in Crucius’ werk geplaatst ²⁾. Maar helaas, de dichters waren niet gezien! Crucius zond zijn gedicht aan Jacobus Latomus, die het, ook namens anderen, hoogelijk prees, daarbij echter mededeelde, dat het minder gunstig was beoordeeld door de „grammatici”, die er veel op vonden aan te merken. Maar dán komt de dichter in Crucius in opstand, en in een antwoord aan Latomus spuwt hij zijne gal uit tegen die „grammatici”: „altijd en eeuwig zijn die lui den dichters vijandig geweest” ³⁾. Dit is het breede gebaar van den armen verstooteling, die zich met den dichtersmantel drapeert, en zich, daarin gehuld, een koning voelt boven de philisters. Arme Crucius, hoor hem zijn hart uitstorten in den aan de „Opwekking” toegevoegden brief aan Joannes Lang, lid van den Geheinen Raad: „Ik ben oud en afgeleefd, nacht en dag zwervende langs gebaande en ongebaande wegen, over hoogten en laagten, om aan Christus’ kudde den troost van den godsdienst te brengen. Ik ben óp; wat mijn pastoralen arbeid aangaat heb ik mijn emeritaat wél verdiend; ransel en staf moest ik kunnen afleggen. Maar ik vrees dat het niet zal kunnen; men raadt mij aan naar Gent te gaan, waar mijne verwanten wonen, om rust te vinden en weer op krachten te komen. Maar ontbering, die gemeenschap-

---

Electorum Imp. — Formaat: klein-in 8°; Signatuur: A 2—F 2 [het laatste vel is half.] — Ongepagineerd. Letter: cursief-Romeinsch. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Utrecht.

¹⁾ Crucius, *Paraenesis*, A 2 r°.

²⁾ Joannes Placentius, een Dominicaner, leefde in de eerste helft der 16e eeuw in Luik en Maastricht, was bekend als historicus en als schrijver van eenige Latijnsche kluchten. Zijn anti-Luther gedicht in Crucius’ *Paraenesis*, A 1 v°.

³⁾ Crucius, *Paraenesis*, A 5 v°.

pelijke levensgezellin van velen — zooals Homerus het uitdrukt —, zou ook mijne huisvrouw worden. Want het jaargeld van acht of negen pnd. gr. dat mijn priesterambt mij kan opleveren, is juist toereikend voor voedsel en kleeding — des christen rijkdom! En mijne vele andere bezigheden hebben mij niet zóóveel doen overleggen, dat ik ook maar een paar jaren allerzuinigst zou kunnen leven.... Als een „vader van velen” heb ik vele jongeren tot de kennis der letteren opgeleid, waaronder secretarissen, kanunniken, vicarissen en abten, die nu in weelde leven. Mocht een van hen mij nog eens gedenken, en mij een klein jaargeld van zes à acht pnd. gr. toekennen” ¹⁾.

Een dorpspastoor uit het jaar 1543 die zóó schrijft, is waard aan de vergetelheid ontruikt te worden. „Bene meritis est de humanismo”, al ware het alleen omdat hij, het een weg naar de afgelegen pastorie banend, aan het humanisme getuigenis heeft gegeven van verstrekkenden invloed.

Van West-Vlaanderen naar.... Marokko: een groote sprong en zeer zeker ook een bewijs van invloed, die niet binnen Latijnsche school of college-zaal beperkt bleef. Wie het bewijs leverde was Nicolaas Cleynaertsz, of Clenardus, goed-Roomsch humanist, bekwaam philoloog. De humanistische boom had vele en velerlei takken; hij heeft vertegenwoordigd den tak, die, met een hedendaagsch opschrift, gevoeglijk zou kunnen worden betiteld: „het humanisme in dienst der zending”. Maar dan ook weer zeer bijzonder het Bijbelsche humanisme, dat via Latijn en Grieksch den Bijbel benaderde; Clenardus deed echter nog een stap verder, en kwam van den Bijbel naar het Hebreeuwsch, en van het Hebreeuwsch naar het Arabisch. Zóó kwam hij ook van Leuven naar Spanje, en van Spanje naar Marokko.

Hij werd geboren te Diest, in het jaar 1593 of '94 ²⁾. Te Leuven studeerde hij theologie. Eene pastoorsplaats te Diest,

¹⁾ Crucius, *Paraenesis*, E 3 r° sq.

²⁾ Over C. schreven o. a.: Nève, *La renaissance des lettres*, p. 224—274; V. Chauvin et A. Roersch, *Etude sur la vie et les travaux de Nicolas Clénard*, Brux. 1900.

waarop hij zeer gehoopt had, ontging hem; ging alzoo een pastoor aan hem verloren, een voor dien tijd buitengewoon philoloog werd gewonnen. Zonder hulp van eenigen leermeester bracht hij zich de kennis van de Grieksche taal bij, zoo dat Johannes v. Borselen reeds in 1514 met lof van hem spreken kon in een brief aan Erasmus ¹⁾. In Leuven werd hij toegelaten als privaats-docent aan een der colleges, in 1520; een jaar te voren was hij licentiaat in de theologie geworden. Ondertusschen studeerde hij zelf vooral in het Hebreeuwsch, onder leiding van Johannes Campensis, den hebraicus aan het Drie-talen-college. De studie van het Hebreeuwsch werd onder de Christen-theologen en -literatoren toen nog weinig beoefend. Caspar Ammonius (Van der Mande), in 1450 te Hasselt geboren, een Augustijner, die in 1525 overleed als provinciaal zijner orde in de Rijnstroken, had zich voor de taal des Ouden Testaments verdienstelijk gemaakt en o.a. eene (ongedrukte) grammatica geschreven; naar gezegd wordt was hij leermeester van Oecolampadius en Capito ²⁾. En de Hebreeuwsche leerstoel aan het Drie-talen-college was natuurlijk eene officieuze erkenning van de waarde der Hebreeuwsche studiën geweest, maar overigens was de studie, die Reuchlin's liefde had gehad, nog weinig in aanzien. Het was daarom eene belangrijke gebeurtenis, dat in 1529 van de hand van Clenardus eene Hebreeuwsche grammatica verscheen, een overzichtelijk praktisch studieboek, vrij van de duisterheden der Joodsche soortgenooten ³⁾. Bij het Hebreeuwsch vergat Clenardus de beide anderen in den driebond niet; groot bewonderaar van Erasmus streed hij aan diens zijde tegen de „Ciceroniani”, de overdreven classicisten, en in 1530 deed hij eene Grieksche grammatica verschijnen, een frisch, praktisch werk, dat ook

¹⁾ Johannes van Borselen aan Erasmus, in diens *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1526^d; bij Allen, *Opus Epist. Er.*, Tom. I, p. 560.

²⁾ Nève, *La renaissance des lettres*, p. 230.

³⁾ *Tabula || in grammaticen he || bream autore Nicolao || Clenardo.* || [Daar- onder een vignet] *Parisiis || Venit Hieronymo Gormontio, sub intersignio trium coronarum.* [Geen jaartal.] — Formaat: in-8°. Letter: Romeinsch. 155 genummerde bladzijden. Signatuur: A II—K III. Deze editie is herdruk van 1533. — Exemplaar in de universiteits-bibliotheek te Utrecht.

in handen van hedendaagsche scholieren nog niet geheel onbruikbaar zou zijn, en, op nieuwe leest geschoeid, eene radikale verandering van het oude dialectisch-grammaticale systeem beteekende. In 1531 verschenen van Clenardus: „Grieksche overdenkingen”, grammaticale paraphrasen ter toepassing en oefening, aan den brief van Basilius aan Gregorius van Nazianza over „Het leven in de eenzaamheid” ontleend. In ditzelfde jaar heeft Clenardus in Parijs vertoefd, en schijnt daar werkzaam te zijn geweest om zijn boek „er in te krijgen”; in een brief vertelt hij, hoe van een’ Parijschen herdruk (de eerste was van Rescius te Leuven) in enkele dagen 500 exemplaren verkocht waren, zoodat Colinæus de drukker al weer eene nieuwe op-
laag ter perse moest leggen; aandoenlijk en veelzeggend klinkt daar de klacht van dezen zwerver-humanist: „Mijne tegenwoordigheid heeft bewerkt dat ik tenminste, tengevolge van een goed debiet van mijn boek, dezen winter niet door den honger zal worden geplaagd” ¹⁾. In 1534 verscheen van grammatica en toepassingen een gezamenlijke herdruk ²⁾; dit gebeurde zelfs nog in 1736. — Dit persoonlijk werkzaam zijn voor den verkoop van zijn boek zou wel eens kunnen zijn geweest om ruimte te krijgen voor andere, meer geliefde studiën. Want meer nog dan naar de klassieke talen trok zijn hart naar de Semietische:

¹⁾ *Nicolai || Clenardi || Peregrinationum, ac de rebus Mahometicis Epistolae || elegantissimae.* [Daaronder een vignet met randschrift]. *Lovanii || Apud Hieronymum Wellaeum typographum Jurat. || Anno 1561 || Cum gratia et privilegio.* — Formaat: in-8° [het laatste vel is half]. Letter: Romeinsch. Ongepagineerd. Signatuur: A 1J—I 1J. — Exemplaar in de universiteitsbibliotheek te Utrecht. — Bed. plaats aldaar: E 8 r°. — Deze uitgave is 3e druk van den eersten van 1550.

²⁾ *Institu || tiones absolutissimi || mae in linguam Græcam per Nicolaum Clenardum. || Annotationes in nominum verborumque diffi || cultates. Investigatio Thematis seu de || verbis anomalis. Ratio syntaxeos || His additae sunt meditationes Graecanicae in ar || tem Grammaticam, in eorum gratiam, qui vi || va praeceptoris voce destituuntur, et litteras || Graecas suo ipsi ductu discere coguntur. || Omnia eiusdem auctoris. ||* [Daaronder een vignet] *Coloniae: Apud Joan. Gymnicum. An. 1534.* — Formaat: in-8° [het laatste vel is half]. Letter: cursief-Romeinsch. 292 genummerde bladzijden. Signatuur: A 1J—T 1J. — Exemplaar in de universiteitsbibliotheek te Utrecht. Chauvin et Roersch, *Etude s. l. vie et l. travaux de C.*, noemen deze editie niet.

Hebreeuwsch en..... Arabisch. Want in een tijd toen hier te lande geen enkel geleerde zich om eene Arabische taal bekommerde, laat staan haar beoefende, had deze ondernemende man, geheel door eigen kracht, zich hare beginselen eigen gemaakt. Zelf heeft hij dit beschreven in een „open brief”, dien hij in 1542 van uit Granada aan Karel V richtte ¹⁾. In zijne handen was gekomen het in 1516 te Genua gedrukte zoogen. „psalter van Nebbio”, een polyglot van den psalmbundel in het Latijnsch, Grieksch, Hebreeuwsch, Chaldeeusich en Arabisch, samengesteld door Augustinus Giustiniani, bisschop van Nebbio op Corsica ²⁾. Uitgaande van de eigennamen leerde hij de Arabische letterteekens, maar bleef groote moeite ondervinden met de vocalen. — Toen gebeurde het dat in 1532 een rijke Spaansche bibliophiel, zekere Ferdinand Columbus (Colon), een bloedverwant van den ontdekker van Amerika, naar Leuven kwam om naar boeken te snuffelen. Clenardus doceerde toen Chrysostomus, onder grooten toeloop van belangstellenden. Columbus, die iemand zocht, geschikt om zijne bibliotheek in te richten en te ordenen, wist hem te bewegen mede naar Spanje te gaan. Niet alleen het uitzicht op een ruim studieveld, maar ook de tegenstand die zijne, zoo zeer van het gewone afwijkende sympathieën in Leuven ondervonden, deden hem hiertoe besluiten; de monniken maakten hem het leven moeilijk, en ten tweedenmale was hem eene kerkelijke waardigheid ontgaan, nu, in 1529, die van plebaan-rentmeester van St. Pieter te Leuven. In Spanje gekomen voelde hij zijn dienstverband tot Columbus al spoedig als eene belemmering voor zijne studie-verlangens; het gelukte hem, door bemiddeling van den aartsbisschop van Cordova, van zijne verbintenis te worden ontslagen, en, eerst als privaat-docent, daar-

---

¹⁾ Dezelfde autobiografie komt voor in een „Open brief aan de Christenheid”, in de (nader te noemen) brievenuitgave: p. 218—258; die aan Karel V aldaar: p. 212—217.

²⁾ Over dezen bisschop van Nebbio geeft Erasmus een weinig vlelend getuigenis, wat diens persoon aangaat, in een brief van 1815 aan Herman van Nieuwenaar, in de *Opera omnia* [ed. Cler.], Tom. III, 1681^F; de bisschop had hem in Leuven bezocht.

na als lector in de klassieke talen, te worden verbonden aan de hoogeschool van Salamanca. Hier vond hij materiaal voor zijne Semietische studiën, maar tegelijkertijd werd de wensch levendig het Arabisch nog dichter bij de bron te leeren kennen, zoodat hij zelfs een hem aangeboden vasten leerstoel weigerde. Maar zijn hart trok naar het Zuiden, en de eigenlijke zwerftochten begonnen.

Wij zijn over zijn wedervaren gedurende dit reizen en trekken door het Iberisch schiereiland en door Marokko goed ingelicht door Clenardus' eigen brieven, uit den vreemde geschreven. Zijne Leuvensche leermeesters en zijne vrienden vergat hij niet; hij had wel niet veel gelegenheid tot correspondentie, maar zoo nu en dan ging er wel eens een monnik naar het Noorden, die dan brieven meenam. Vooral Jacobus Latomus ontving veel brieven van hem, waarvan diens neef Jacobus Latomus de jongere in 1550 eene uitgave bezorgde, vermeerderd met die, welke hij in het bezit van anderen had aangetroffen. Deze brieven beleefden spoedig verscheidene drukken, en de gretigheid, waarmede zij ontvangen waren, deed een twintigtal jaren na Clenardus' dood den Bruggenaar Charles de l'Ecluse (Clusius) op eene reis door Spanje moeite doen om nog meerdere op te sporen. Het gelukte hem in Salamanca een aantal te vinden, door Clenardus tijdens zijne zwerftochten aan de vrienden daar ter plaatse gericht; in het vaderland teruggekeerd, gaf hij ze uit bij Plantijn als „tweede boek van de brieven van Nic. Clenardus”, waaraan Plantijn een herdruk van de reeds verschenene als „eerste boek” toevoegde. De hier volgende aanhalingen zijn naar deze vermeerderde editie van 1566 ¹⁾.

De schitterende aanbiedingen te Salamanca gedaan had hij afgeslagen en den aandrang, door den rector der universiteit Leopold van Oostenrijk uitgeoefend, had hij weerstaan. Waarschijnlijk wel omdat hij vreesde, dat vrije tijd voor zijne geliefde Arabische studiën er niet meer op zou overschieten, want eene

¹⁾ *Nic. Clenardi // Epistolarum // Libri Duo. // Quorum posterior iam primum // in lucem prodit. // Antverpiae // Ex officina Christophori Plantini. // 1566. // Cum privilegio.* — Exemplaar in de Bibliotheca Thysiana te Leiden.

roepstem van den koning van Portugal volgde hij op: zij bood „veel geld en veel vrijen tijd” ¹⁾. De koning, Joan III, riep hem naar Evora aan het hof, als gouverneur van zijn broeder prins Hendrik, aangewezen bisschop van Braga. Hij bleef hier ongeveer vier jaren, van 1534—’38 en gaf zich naar hartelust aan zijn Arabisch. „Ik ben hier al bijna in Afrika”, juicht hij, „mijn inkomen is grooter dan dat van een Antwerpschen kanunnik. Mijn ambt eischt weinig arbeid, geeft veel vrijen tijd. . . Dan zing ik thuis voor mij en de Muzen” ²⁾. Maar, het leven is er ook duur; hij moet een grooten staat voeren, en van tijd tot tijd komen toch ook klachten over zijne zwerversarmoede ³⁾, maar de avonturier is blijmoedig gezind, vol echt humanisten-optimisme: „als God mij een ouden dag geeft, zal hij ook wel voor den teerpenning zorgen; zoo niet, waarom dan met moeite te leven teneinde rijk te sterven?” ⁴⁾ Zoo zeer werd hij Arabicus, dat hij vreesde zijn Latijn kwijt te raken; „vergeef me, wanneer mijn brief te weinig theologisch of Latijnsch is, maar ik verleer het” ⁵⁾. Hierin stak wat aanstellerij, want hij werd de klassieke talen niet ontrouw; in Evora had hij een vriend en geestverwant gevonden in zekeren Johannes Parvus, een prelaat, doctor aan de Parijsche hoogeschool; samen lazen zij den Bijbel in de grondtalen ⁶⁾. En dan komt de Bijbelsche humanist, de leerling van het Drie-talen-college, voor den dag, wanneer hij vertelt: „Ik ga nu aan de Evangeliën in het Arabisch. Ik heb een geschreven codex weten te bemachtigen van vóór zeshonderd jaar. Ik heb gevonden, dat bijna alles overeenstemt met de Grieksche handschriften naar welke Erasmus werkte. . . Ik ga nu ook moeite doen voor de Paulinische brieven, want die Arabieren hebben bijna alles vertaald, ook zelfs sommige geschriften van Thomas. . . Dit zijn nu mijne schatten, die velen niet meer waard achten dan ik

---

¹⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 4.

²⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 93.

³⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 16, 18 sq.

⁴⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 100.

⁵⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 103.

⁶⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 15.

hun goud" ¹⁾. Clenardus vertelt ook hoe hij een jongen Portugees Latijn leerde, zonder de landstaal te kennen, eene soort „Berlitz-methode" volgend, en zich alleen van de te onderwijzen taal bedienen. En dan volgt deze opmerking, die zoo echt den geest van Erasmus ademt: wat hem betreft kan de grammatica wel weg blijven totdat men „door 't gebruik" de taal heeft geleerd; de gebreken corrigeeren zich vanzelf ²⁾. Erasmus had eene plaats in zijn hart; toen hij het bericht hoorde van diens overlijden, kon hij zijne tranen niet weerhouden, en vanuit den vreemde schreef hij een klaagzang naar de vrienden in patria ³⁾. En is er ook niet iets van den humor van den schrijver der „Samenspraken" in zijne beschrijving van eene reis door Portugal, wanneer hij bij het opsommen van alle moeiten en ontberingen zegt: „Wanneer de heiligheid in den aard der legerstede steekt — C. heeft natuurlijk de smerigheid op het oog — dan is er meer heiligheid in mijne beide ezeldrijvers dan in alle broeders Minorieten"? „Ja", gaat hij voort, „ik geloof dat ik dien nacht heiliger was dan tien Franciscaners te samen. . . Heerlijk Portugal; gelukkig wie niet ziet en nochtans blijft gelooven!" ⁴⁾ Ware het niet dat het buiten het ons hier gesteld bestek viel, wij zouden gaarne bladzijden overschrijven van de alleronderhoudendste mededeelingen over zijne reizen door Portugal en de aangrenzende Spaansche gebieden; Clenardus schrijft den echt-journalistieken stijl, zaakrijk en toch los, boeiend maar gemakkelijk verteerbaar, waarmee hij in onzen tijd als correspondent van een onzer groote dagbladen met „brieven uit Portugal" opgang zou maken. Trouwens niet alleen om den stijl maar ook om den inhoud zouden zij onder hedendaagsche „buitenlandsche correspondentie" eene plaats kunnen innemen; hoe weinig is dat land in bijna vier eeuwen veranderd!

Tegen het einde van 1538 verliet hij Portugal en zijne betrekking; gedurende den laatsten tijd had hij in Braccara, den

¹⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 103.

²⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 97 sq.

³⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 76 sq.

⁴⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 21 sq.

aartsbisschopszetel van zijn pupil, vertoefd, en daar o.a. een gymnasium gesticht. Over Coïmbra reisde hij naar Spanje, want hij wilde, vóór zijn terugkeer naar Brabant, dat land nog eens leeren kennen, en, zoo mogelijk zijne Arabische kennis vermeerderen. In Granada gekomen, vond hij hiervoor eene uitstekende gelegenheid. De gouverneur dezer toen nog grootendeels Arabische stad, Luis de Mendoça, was hem bij zijne onderzoekingen behulpzaam; in ruil gaf Clenardus zijn zoon lessen in het Grieksch. Mendoça wist hem een geleerden Moorschen slaaf te bezorgen, van wien Clenardus met vrucht de hem nog ontbrekende Arabische kennis kon opdoen; ook maakte hij daar kennis met den Koran. Dit had voor Clenardus groote gevolgen. Tot op dat oogenblik waren zijne theologische en zijne Arabische belangstelling nog vrijwel gescheiden geweest, maar nu vonden zij een gemeenschappelijk arbeidsveld in de zending ¹⁾. Het echte Bijbelsche humanisme op z'n Arabisch! De zeloot werd in hem wakker, maar toch: de zeloot-humanist, die met nieuwe wapenen strijdt. Want gestreden moest er worden. Had Clenardus niet uit den Koran bemerkt, dat Mohammed nog verder van het ware geloof afstond dan Luther, die Duitsche pest ²⁾! Was hij oorspronkelijk aan het Arabisch gegaan met zuiver philologische belangstelling, omdat hij er veel van verwachtte voor de kennis van het Hebreeuwsch, nu wilde hij de taal gaan gebruiken om de Mohammedanen te winnen voor het Christendom, en om hun eigen godsdienst te bestoken. Maar daartoe moest hij meer van dien godsdienst te weten komen dan hij nu wist, en Clenardus besloot naar Marokko te gaan. In April 1540 stak hij van Gibraltar over naar Ceuta, en vandaar ging hij naar Fez. De faam was den stoutmoedigen reiziger vooruitgesneld; de sultan zond hem een vrijgeleide, ontving hem, en stond verbaasd over zijne vaardigheid in het Arabisch ³⁾. Vrij mocht hij

1) Ten onrechte doet F. Nève, *La renaissance des lettres*, p. 239, in de bespreking, die hij aan Clenardus wijdt, het voorkomen, alsof deze reeds van den beginne af door het streven om proselyten te maken gedreven werd.

2) Clenardus, *Epist.*, p. 31.

3) Clenardus, *Epist.*, p. 44.

zich in Fez bewegen, en zooveel hij kon verzamelde hij Arabische handschriften. Met groote belangstelling wendde hij zich tot alles, wat zijne kennis van land, volk en taal kon vermeerderen; hoogst belangwekkend zijn zijne mededeelingen, die blijk geven van opmerkingsgave en breedheid van oordeel. De wijze van studeeren bij de Koran-geleerden doet hem aan Alexander Gallus denken: „de leerling beoefent de grammatica door talloze taalregels in verzen uit zijn hoofd te leeren. Maar dikwijls wordt dit alles evenmin begrepen als de Thomist bij ons, na Alexander en Petrus Hispanus te hebben bestudeerd, de verzen van Ennius begrijpt” ¹⁾. — Het snelle recht lijkt hem; advocaten zijn er gelukkig niet. Ook toen reeds was er in Marokko een nimmer eindigende strijd van kroonpretendenten; het kost den hedendaagschen lezer, die aan de Moelei-Hafid's en Boe-Hamara's gewoon is, weinig moeite zich in het Marokko van Clenardus' dagen in te denken, waar de eene sultan binnen Fez gebiedt, de andere de stad van buiten bedreigt, een derde, met de zuster van den eerste gehuwd, het met deze beiden aan den stok heeft ²⁾. — Ondertusschen namen zijne toekomstplannen steeds vasteren vorm aan. Aan zijn vriend in Evora Johannes Parvus, die ondertusschen bisschop van Kaap Verde geworden was — welke diocees nooit door hem is bezocht —, schrijft hij, na terugkeer in zijn vaderland aan de Christen-hoogescholen den grondslag van zendingsarbeid te willen leggen: „Ik meen de middelen te bezitten om de menschen, of zij willen of niet, tegen Mohammed te doen optreden. Zoomin door eerezucht als door gelddorst word ik bewogen; moge God de kroon op mijn werk zetten” ³⁾. Reeds vroeger hadden invloedrijke vrienden hem 's keizers hulp voorgespiegeld, mits de school voor Arabische studiën te Granada zou verrijzen. Maar Clenardus' oogen waren op Vlaanderen of Brabant gericht; dáárheen trok het hart van den humanist: „ik maak mijne plannen niet voor de Granadeezen, die een Christendom voorwenden uit vrees voor de inquisitie, maar ik

¹⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 46.

²⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 67.

³⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 194.

denk mij hen tot bondgenooten, die met de Mohammedanen kunnen strijden; waar geen eigenlijke vijand is, is geen strijd" ¹⁾). Treffend is het hoe weinig deze ijverige Roomsche-Katholiek op dwang-bekeering en inquisitie-ijver gesteld is; ook hierin betoont hij zich een echt leerling uit de onbekrompen, verdraagzame Erasmiaansche school. Zijn doel is geloofspropaganda, maar hoor hem die uiteenzetten: „De Joden weten van ons niet veel meer, dan dat wij hen bij gelegenheid verbranden. Als in Spanje zooveel moeite werd gedaan om heidenen tot Christenen te maken als om hen te verbranden, zouden zij er niet zoo op gesteld zijn om het land uit te trekken. Maar in Vlaanderen moet het Hebreeuwsch worden geleerd, opdat het Oude Testament beter verstaan worde. . . . . De apostelen hebben nooit de menschen verdreven; waarom worden dan toch de Joden uit Spanje weggejaagd? . . . . . Waarom houden wij er professoren op na, waarom geeft de koning zooveel bloedzuigers te eten, door wier drijven de wereld van twistvuur brandende is, terwijl dat geld aan de taalleeraren zoo uitnemend zou zijn besteed? Zonder gekheid, waarom zou men niet de noodzakelijkheid kunnen aantoonen, dat een geleerde Jood te Coïmbra Hebreeuwsch doceert? Ook de Talmud is waard om gelezen te worden; wij voorzien onze boekerijen wel van Plato en Aristoteles, zelfs van Lucianus en Homerus, maar waarom niet van zulke werken, waarin over den godsdienst gehandeld wordt. . . . . Want wat door vele voorgangers tegenwoordig over Mohammedanen en Joden wordt ten beste gegeven, is klinkklare onzin, welke hen tot treurige tolken van ons heilig geloof maakt" ²⁾). — Ondertusschen veranderde de stemming in Fez ten zijnen aanzien. Reeds meermalen hadden lastige vragers van hem willen te weten komen, wat hij toch met zijne Arabische studie voorhad; hij had dan altijd maar geantwoord, dat zijn doel was om Avicenna voor de medici en Averroës voor de filosofen beter begrijpelijk te maken. Daarbij kwam het stoken van een hem kwalijk ge-

---

¹⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 43.

²⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 195 sqq.

zind man, een Portugees, die hem bij de autoriteiten in een kwaad daglicht stelde. Het einde was, dat Clenardus zelfs in gevangenschap geraakte; wel werd hij hieruit spoedig weer bevrijd, maar zijne met groote moeite en kosten verkregen handschriften — hij had er zich zelfs voor in schulden gestoken — werden hem ontnomen. Hij achtte het raadzaam Marokko te verlaten, en na een verblijf van 15 maanden in Fez keerde hij tegen het einde van 1541 in Granada terug.

Wat dan volgt is eenigszins te vergelijken met het zoeken en pogen van een miskend genie, die een of andere gewichtige uitvinding bezit, maar niet de middelen heeft haar toe te passen; ook Clenardus loopt met plannen rond, en doet wat in dergelijke gevallen pleegt gedaan te worden: hij gaat „rekwestreeren”, „open brieven” schrijven, enz. In Granada vond hij een vriendelijk onthaal; hij mocht weer in het Alhambra zijn intrek nemen, maar Clenardus’ oogen keken verlangend verder. Persoonlijk verlangde hij niet naar Brabant terug; hij had gehoord dat de monniken den Arabier een verre van goed hart toedroegen, en wèl verlangde hij naar zijne familie, maar „omdat ik zooveel verwanten heb, zal Clenardus nu eens voor eene bruiloft, dan voor een doopmaal, dan weer voor een gastdag genoodigd worden, terwijl hij niets meer en niet liever verlangt dan zijn brood te eten met een Arabisch boek” ¹⁾. Aan den keizer richtte hij een „open brief” met levensbeschrijving; veelzeggend en bijna aandoenlijk klinkt de bede aan het slot, dat het den keizer moge behagen de boeken, die anders toch verbrand worden, ter zijner beschikking te stellen. Uitvoeriger nog was zijn oproep aan de Christenheid, om haar op te wekken tot den strijd tegen Mohammed ²⁾. Ondertusschen werkte hij aan eene Arabische grammatica met woordenlijst. Hij heeft ze niet voltooid mogen zien; ruim een jaar na zijn terugkeer uit Marokko, in 1542, overleed hij, en werd in het Alhambra begraven.

---

¹⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 199.

²⁾ Clenardus, *Epist.*, p. 218—258.

Nimmer deert het den wijze, zijn vaderland verre te weten;
Ver van huis moog' hij zijn, overal voelt hij zich thuis.

Eene gedachte als in deze woorden van Murmellius is ver-
vat¹⁾, zal ook Clenardus tot troost hebben gestrekt op zijne
zwerftochten en zijn sterfbed in den vreemde hebben verlicht.
De mannen van het humanisme kenden een ander, voor dien
tijd in allen geval beter vaderland, het land der verbeelding,
waartoe gevoel voor kunst en ware wetenschap den toegang
ontsloten, en dat voor de Bijbelsch-gezinden onder hen de bij-
zondere bekoring had, dat zij zich daar niet verre voelden van
het Koninkrijk Gods.

Dat land althans eenigermate te hebben doen kennen, moge
de verdienste zijn van dit boek, eene verdienste, die, zoo
aanwezig, voor het allergrootste deel toekomt aan de mannen,
wier gedachten en idealen de stof er voor leverden. Op ons
werk zijn ten volle van toepassing de woorden van Pascal:
„Certains auteurs... feroient mieux de dire: Notre livre, notre
commentaire, notre histoire, etc., vu que d'ordinaire il y a
plus en cela du bien d'autrui que du leur”²⁾. Mogen wij er
eenigszins in geslaagd zijn dit „bien d'autrui” inderdaad als
iets goeds, iets zeer goeds te doen gevoelen! Ons was het goed
aan de hand der oude humanisten, in zoo goed gezelschap, de
beteekenis der klassieke cultuur te ervaren, en het gade te slaan,
hoe zij waarde heeft niet slechts als historisch verschijnsel van
vóór onze jaartelling, maar ook als levenwekkend beginsel voor
andere tijden dan die van haar ontstaan. Het humanisme blijft
daarom de belangstelling van den beschaafden mensch verdienen;
het leert hem op welke wijze het verlossende woord moet
worden gesproken voor eene beschaving, die, aan kunst, idea-
lisme en ware menscheijkheid gespeend, zich den dood eet
aan een eenzijdig verheerlijken van het exacte, formeele en
triviaal nuttige, en die hare krachten verspilt aan de verstande-

¹⁾ „Nescius exilii sapiens est civis ubique
Quaelibet est docto patria terra viro”.

Murmellius, *Epist., mor. liber*, 3 r°.

²⁾ *Pensées de Pascal*, Paris (Garnier), p. 411.

lijke bearbeiding van den geestesbodem, welke nimmer vrucht oplevert zoo de bronnen van het aesthetisch-speculatieve niet worden geopend. Het moet allen, die met eenige ongerustheid aanzien, hoe het zwaartepunt der cultuur steeds meer naar het exacte, zichtbare en vergankelijke wordt verplaatst, hoe de eischen van het gemoed vaak worden miskend en achtergesteld bij die van eenzijdige verstandsverlichting, een troostend gevoel geven, dat vier eeuwen geleden de geest der klassieke oudheid leven wist te brengen in dorre doodsbeenderen. Zoo blijft het humanisme in zekeren zin actueel, en hebben ook wij, in dezen tijd, veel er van te hopen en te verwachten. En het Bijbelsch humanisme blijft meer in het bijzonder de belangstelling waardig van allen, die het wél meenen met godsdienst en godgeleerdheid, die óók op deze gebieden eene evenwichtige levenshouding nastreven, die prijs stellen op het levend menschelijke in de dingen van den godsdienst. Niet zonder schade voor juist historisch inzicht wordt de geestesstrooming van het Bijbelsch humanisme voorbij gezien, niet zonder schade voor de ware humaniteit wordt miskend de levendmakende geest dier beweging, welker aanhangers niet tevreden waren al spraken zij „de talen der menschen en der engelen”, maar zich slechts eene luidende schel achtten, zoo zij niet hadden de liefde, de beste vrucht des geloofs.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN.

- Acronius 169.
 Adriaan van Utrecht 58, 123, 128, vgg., 183, 201, 204, 211, 231, 240.
 Aegidius (Petrus) 103, 239.
 Agricola 12, 16, 19, 46, 55, 58—67, 69, 72, vg. 111, 135, 144, 147, 163, 178, 220, 245.
 Alardus 60, 61, 69, 124, 126, 218—226, 238.
 Aldus Manutius 15, 89, 100.
 Aleander 183.
 Alliaco (Petrus de) 236.
 Ammonius, zie: Van der Mande.
 Amsterdam (Joh. v. A.) 50, 55.
 Anna (gravin A. v. O.-Friesl.) 152.
 Atensis (Joh.) 218.
 Aurelius (Corn). 35, 122—133, 176.
 Bade (Josse) 259.
 Bakker, zie: Pistorius.
 Baptista Mantuanus 90.
 Barbirianus 66.
 Barlaeus 131.
 Barlandus 237.
 Bartholomeus v. Keulen 77.
 Beroaldus 90, 231.
 Boccaccio 23, 105.
 Bourgondië (David v.) 46.
 Bourgondië (Filips v.) 146, 173—176.
 Bourgondië (Maxim. v.) 176.
 Bovillus 95.
 Bucer 149, 162, 176 vg., 185, 190.
 Budaëus 90, 131, 190, 261.
 Bugenhagen 95.
 Bullinger 154.
 Busch 12, 19, 22, 27, 72, 74, 83 vg., 101, 134—145.
 Buscoducensis (Nic.) 200 vgg., 212.
 Busleiden 211, 213 vg., 228, 237 vg.
 Butzbach 39, 40, 74 vg.
 Byel 44.
 Bijns (Anna) 264.
 Caesarius (Joh.) 47.
 Calvijn 28, 197.
 Campensis (Joh.) 266.
 Cannius (Nic.) 220.
 Canter (Jac.) 46.
 Canter (Joh.) 46, 187.
 Capito 266.
 Capnio, zie: Reuchlin.
 Carondiletus 208.
 Castro (Anth. de) 52.
 Christiaan II (v. Denem.) 176.
 Clemens VII 252.
 Clenardus 14, 265—275.
 Clichtoveus (Hiër.) 263.
 Clichtoveus (Jod.) 255, 257.
 Clusius (Car.) 269.
 Colinæus 267.
 Cordier (Mathurin) 197.
 Corver (Simon) 147.
 Craneveld (Franc.) 260.
 Crucius (Levinus) 257—265.
 Cusa (Nic. v.) 72.
 Dalberg (Joh. v.) 59 vg., 63.
 Dante 6, 203.
 Dorpius 9, 12, 31, 117, 146, 161, 173, 179, 226—237, 245.
 Driëdo (Joh.) 204, 226.

Dürer 202.
 Egmond (Karel v.) 83, 177, 186.
 Egmont (Nic. v.) 141, 200, 211, 212, 218.
 Erasmus, passim.
 Esschen (v. d.) 212.
 Ewsum (Onno v.) 46.
 Faber (Jac.) 72, 79.
 Faber Stapulensis 90, 95, 190, 255, 257.
 Fichardus (Joh.) 178.
 Ficino (Mars.) 6, 106.
 Franciscus della Rovere, zie: Sixtus IV.
 Frederiks (Willem) 41, 46, 57, 163—167.
 Froben 145 vg., 232, 250.
 Frylingus 46.
 Gaguin 123, 131.
 Geldenhauer 10, 22, 27, 45 49, 126, 172—189, 200, 229 vg.
 Giustiniani (Aug.) 268.
 Glareanus (Henr.) 99, 103.
 Gnapheus 12, 29, 134, 152—159.
 Goclenius 10, 237—240, 254.
 Gossaert (Joh. G. v. Maubuse) 174.
 Graes (Joh. v. G.) 98.
 Grapheus 200—210, 212.
 Gratius (Ort.) 8, 23, 29, 31, 94, 97—111, 136.
 Grunnius 39.
 Guilliardus (Lud.) 255 vg.
 Haagen (Boud. v. d.) 83.
 Halen (Gos. v.) 46, 48, 56—58, 68, 151, 163, 165.
 Hardenberg (Alb. v.) 42 vg., 46, 48, 55, 57, 167.
 Heemstede (Joh. v.) 123, 126.
 Hegius 31, 39, 46, 56, 70—81, 98 vg., 111, 121, 131, 135, 144 vg., 259.
 Hermansz. (Will.) 130—133, 219.
 Hes (Eobanus) 239.
 Hessen (Filips v. H.) 138, 177.
 Hildesheim (Arn. v.) 46.
 Hoek (Joh.) 43 vg., 50—52, 55, 162, 226.
 Hoen (Corn.) 125, 130, 152, 159—162, 227.
 Hoogstraten (Jac. v.) 106 vg., 137.

Hulst (F. v. d.) 152.
 Hutten 12, 107, 137, 140, 232.
 Innocentius VIII 60.
 Jargis (Familie) 40 vg.
 Kemner (Timan) 82.
 Lang (Joh.) 264.
 Langen (Rud. v.) 12, 46, 70, 82, 135.
 Lasco (Joh. à) 172.
 Latomus (Jac.) 9, 27, 200, 204, 211—218, 226, 264, 269.
 Latomus (Jac. L. Jr.) 215, 269.
 Laurentius (v. Gron.) 43.
 Lee 250.
 Leo X 104.
 Leopold v. Oostenrijk 269.
 Lesdorpheus 165.
 Liber (Ant. L. v. Soest) 12, 47, 66—70, 220.
 Lipsius (Joh.) 249.
 Lipsius (Just.) 249.
 Lipsius (Mart.) 12, 231, 248, 253.
 Listrius 22, 72, 84, 90, 134, 145—152.
 Lokhorst (Herm. v.) 125.
 Luther 55, 150, 161 vg., 171 vg., 183, 202, 206, 231 vg., 253, 256, 261, 263 vg., 272.
 Luydius 81, 136.
 Man (Meinh. d.) 83, 227.
 Mande (v. d.) 266.
 Maximiliaan v. Oostenr. 123, 126.
 Melanchton 65, 137, 231.
 Mendoça (Luis d.) 272.
 Mendoça (Mencia d.) 241.
 Montanus (Petr.) 23, 71, 178.
 Morus 230, 235, 238, 241.
 Mosellanus 152, 213 vg.
 Murmellius 7, 8, 10, 17, 19, 72, 75, 81—97, 110 vg., 133, 137, 144 vg., 178, 189, 276.
 Musius 10, 254 vg.
 Nannius 20, 219, 237.
 Nautzenus (Sebast.) 252 vg.
 Nieuwenaar (Herm. v.) 136, 140.
 Oecolampadius 162, 266.
 Opmeer (Petr.) 148.
 Ostendorp 39, 45 vg., 56, 162.
 Paludanus 145, 148.

- Parvus (Joh.) 270, 273.
 Pelantinus 46.
 Petrarca 27, 59.
 Peutinger 187.
 Pfefferkorn 100, 102 vg.
 Pico della Mirandola 6, 57, 90, 95, 106.
 Pistorius 130, 152 vg., 184.
 Pius II 70, 108.
 Placentius (Joh.) 264.
 Poggio 70, 117, 232.
 Politianus 90.
 Praedinius 35, 57, 134, 163, 167—172.
 Praepositus 200, 212.
 Pupper (Joh. P. v. Goch) 205 vgg.
 Rees (Hendr. v.) 47 vg.
 Rescius 15, 69, 83, 173, 190.
 Reuchlin 27, 60, 94 vg., 102 vg.,
 105 vg., 136 vg., 183.
 Reynierse (Geertrui) 53.
 Rhenanus (Beatus) 151, 235.
 Rivius (Ger.) 231.
 Rode (Hinne) 55, 134, 160—163.
 Rothman 138.
 Rufus (Laur.) 165.
 Saganus 161.
 Saksen (George v.) 135.
 Sartorius 157.
 Schwartzburg (Hendr. v.) 135.
 Secundus (Janus) 23.
 Sinthius 76.
 Sixtus IV 45.
 Snoy (Reynier) 126.
 Standonck (Joh.) 212.
 Sturmius (Jac.) 190.
 Sturmius (Joh.) 15, 19, 27, 177,
 189—199.
 Suffridus Petri 168.
 Sylvius (Aeneas), zie: Pius II.
 Tapperd 211 vg., 224.
 Torrentinus (Herm.) 22.
 Tortellius 75.
 Trithemius 123.
 Tunstall 231.
 Tyndall 212.
 Valla (Laur.) 6, 90, 229, 235.
 Varro 75.
 Veen (Lud. v.) 49, 54.
 Verrutius (Garl) 169.
 Verulanus 89.
 Vives 9, 19, 35, 192, 240—248.
 Vos 212.
 Vulcanius (Bonav.) 123.
 Wesel (Joh. v.) 49, 54, 108 vg.
 Wessel Gansfort 6, 16, 36, 41—57,
 72 vg., 111, 121, 144, 161 vgg.,
 167, 171.
 Wicleph 109.
 Wimpelingius 89, 190.
 Woldricomus 150.
 Wolsey 241.
 Zichem (Eust. v.) 212.
 Zwingli 162.

 THEOLOGY LIBRARY
 CLAREMONT, CALIF.

f. Weyer
 Antiquarisch
 Frankfurt

BR
904
L7

Lindeboom, Johannes, 1882-

Het bijbelsch humanisme in Nederland, door dr. J. Lindeboom. Leiden, A. H. Adriani, 1913.

viii, 280 p. 25cm.

**1. Humanism. 2. Netherlands—Church history.
Humanisme, Het bijbelech.**

1. Title. II. Title:

CCSC/ehw

Library of Congress

BR904.L7

● A911

